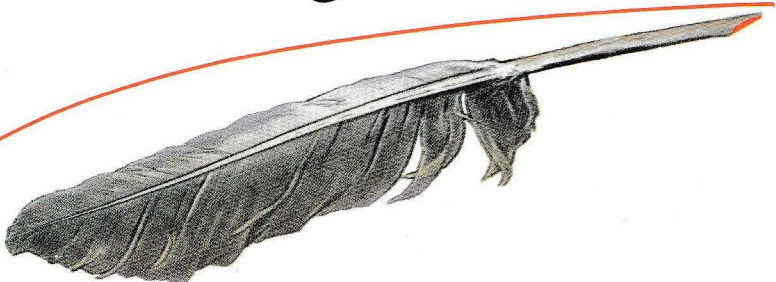

Војно

ДЕЛО

2/1998

50
їодина

ГЕНЕРАЛШТАБ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Војно
ДЕЛО

општевојни теоријски часопис

УДК 355/359 □ YU ISSN 0042-8426

БРОЈ 2/1998.

ГОДИНА L

март – април

Излази двомесечно

НОВИНСКО-ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА „ВОЈСКА“

НАЧЕЛНИК

Станоје ЈОВАНОВИЋ, пуковник

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Др Славољуб ШУШИЋ, генерал-потпуковник (председник);
проф. др *Андреја МИЛЕТИЋ*; мр *Душан ВИШЊИЋ*, пуковник;
др *Радомир ЈАНКОВИЋ*, пуковник; проф. др *Александар
ДРАШКОВИЋ*; проф. др *Мирољуб ЈЕВТИЋ*; др *Радован
ИЛИЋ*, пуковник; др *Милорад ЂОРЂЕВИЋ*, пуковник;
мр *Милован ВЛАЈКОВИЋ*, пуковник; проф. др *Радосав
АНЂЕЛКОВИЋ*, пуковник; мр *Петар ДРАЖИЋ*, пуковник;
др *Радосав ШУЉАГИЋ*; др *Светозар РАДИШИЋ*, пуковник
(секретар); мр *Слободан ЈАУКОВИЋ*; др *Миљинко
СТИШОВИЋ*, пуковник; мр *Јан МАРЧЕК*,
потпуковник; мр *Милан ШУМОЊА*, мајор

РЕДАКЦИЈА

Главни и одговорни уредник
др *Светозар РАДИШИЋ*, пуковник

Уредници

Станислав АРСИЋ, потпуковник
Нада ДРАГИШИЋ, проф.

Адреса: Редакција часописа „Војно дело“, (ВЕ) 11002 Београд,
Ул. Бирчанинова бр. 5 * Главни и одговорни уредник: 681-565,
2358-487 (војни 29-487); уредници: 2359-060 (војни 33-060) и
2359-928 (војни 33-928); технички секретар 2359-258 (војни
33-258) * Претплата: централа 656-122, локал 22-584 (за часопис
„Војно дело“) * Пошт. фах 692 * Жиро-рачун НИУ „ВОЈСКА“
код Службе платног промета: 40823-849-0-2393 * Цена броја
20,00 динара; за иностранство 8,00 УСД, 13 ДЕМ.

САДРЖАЈ

Међународни односи

Академик Владо Стругар	Један поглед, историчарев, на разлоге сарадње међу научницима у југоисточној Европи	9
Проф. др Миролуб Јевтић	Међуверски односи и војна стабилност Албаније	17
Мр Драгољуб Тодић	Међународноправна заштита животне средине за време оружаних сукоба . .	40

Одбрамбени систем

Др Милко Цупара, пуковник	Прилог разматрању војне економике као научне дисциплине	56
Др Драган Јовашевић	Кривичноправна заштита војне тајне .	67

Ратна вештина

Др Момчило Сакан, пуковник	Израда писаних саопштења у војним наукама	80
Мр Манојло Бабић, пуковник у пензији	Тенденције развоја оклопних и механизованих јединица у свету	102

Историја ратне вештине

Проф. др Милоје Пршић, пуковник	Стварање и развој војног школства у Србији од 1830. до 1919. године	115
------------------------------------	---	-----

Погледи

Мр Слободан Б. Микић, генерал-мајор у пензији	Научни закони рата	148
Мр Милан Мијалковски, пуковник	Угрожавање безбедности држава . . .	169
Мр Димитар Арула, пуковник	Научна (теоријска) конституисаност оператике као дисциплине ратне вештине (полемистика)	190

Ликови великана

Божидар Јововић	Генерал Живко Павловић, војник и академик	210
-----------------	---	-----

Прикази

Мр Дамјан Татић	Преглед извора и праксе савременог права оружаног сукоба (приказ књиге Лесли Грина <i>The Contemporary Law of Armed Conflict</i>)	229
-----------------	--	-----

CONTENTS

	<i>International relations</i>	
Academician Vlado Strugar	A historian's view on reasons for cooperation between scientists in Southeastern Europe	9
Prof. D Sc Miroljub Jevtić	Interrelations between religions and military stability in Albania	17
M Sc Dragoljub Todić	International protection of natural and human environment in armed conflicts	40
	<i>Defence system</i>	
D Sc Milko Cupara, Colonel	A contribution to consideration of military economics as a discipline of science	56
D Sc Dragan Jovašević	Criminal legal protection of military secret	67
	<i>Art of war</i>	
D Sc Momčilo Sakan, Colonel	Working out of written announcements in military sciences	80
M Sc Manojlo Babić, Colonel, retd	Trends in development of armoured and mechanized units	102
	<i>History of the art of war</i>	
Prof. D Sc Miloje Pršić, Colonel	Establishment of military schools in Serbia and their development from 1830 to 1919	115
	<i>Views</i>	
M Sc Slobodan Mikić, Major General, retd	Scientific laws of war	148
M Sc Milan Mijalkovski, Colonel	Endangerment of security of states . . .	169
M Sc Dmtar Arula, Colonel	Scientific (theoretical) establishment of operatics as a discipline of the art of war (polemology)	190
	<i>Distinguished personalities</i>	
Božidar Jovović	General Živko Pavlović – the soldier and academician	210
	<i>Reviews</i>	
M Sc Damjan Tatić	A review of sources and practice of the modern laws regarding the armed conflict (review of the book: Leslie Green, The Contemporary Law of Armed Conflict)	229

SOMMAIRE

Rapports internationaux

Académicien Vlado Strugar	Apperçu de l'Historien concernant coopération entre les savants de l'Europe de Sud-Est	9
Prof. dr. Miroљjub Jevtić	Rapports inter-réligieux et la stabilité militaire de l'Albanie	17
Mr Dragoljub Todić	Protection internationale de l'environnement durant les conflits armés	40

Système de défense

Dr Milko Cupara, Colonel	Une opinion traitant l'Economie comme la discipline scientifique	56
Dr Dragan Jovašević	Protection juridique et pénale du secret militaire	67

Art de guerre

Dr Momčilo Sakan, Colonel	Rédaction des informations dans les sciences militaires	80
Mr Manojlo Babić	Tendances dans le développement des unités blindées et mécanisées	102

Histoire de l'art de guerre

Prof. dr Miloje Pršić, Colonel	Création et développement du système militaire scolaire en Serbie dans la période de 1830 à 1919.	115
-----------------------------------	---	-----

Points de vue

Mr Slobodan Mikić	Lois scientifiques de la guerre	148
Mr Milan Mijalkovski, Colonel	Menace de la sécurité de l'Etat	169
Mr Dmtar Arula, Colonel	Constituence scientifique de l'Opératique comme discipline de l'art de guerre (pôlémistique)	190

Portraits des grands

Božidar Jovović	Général Živko Pavlović, soldats et académicien	210
-----------------	--	-----

Compte rendus

Mr Damjan Tatić	Sources et pratique du droit contemporain dans le conflit armé (Livre de Leslie Green: The Contemporary Law of Armed Conflict)	229
-----------------	--	-----

INHALT

Die internationalen Verhältnisse	
Vlado Strugar, Akademienmitglied	Ein Ansicht des Historikers über die Gründe für die Zusammenarbeit zwischen den Wissenschaftlern im südöstlichen Europa 9
Professor, Dr. Miroљub Jevtić	Zwischenreligiöse Beziehungen und die Militärstabilität 17
M. Sc. Dragoljub Todić	Der völkerrechtliche Schutz der Umwelt während der bewaffneten Konflikte . . 40
Verteidigungssystem	
Dr. Milko Cupara, Oberst	Ein Beitrag zur Betrachtung der Oekonomie als Wissenschaftsdisziplin 56
Dr. Dragan Jovašević	Der strafrechtliche Schutz des militärischen Geheimnisses 67
Kriegskunst	
Dr. Momčilo Sakan, Oberst	Die Gestaltung der schriftlichen Arbeiten in den Militärwissenschaften 80
M. Sc. Manojlo Babić, Oberst a. D.	Die Tendenzen der Entwicklung der Panzerereinheiten 102
Kriegskunstgeschichte	
Prof. Dr. Miloje Pršić, Oberst	Die Entstehung und Entwicklung des Militärschulwesens in Serbien von 1830 bis 1919 115
Ansichten	
M. Sc. Slobodan Mikić, Generalmajor a. D.	Die wissenschaftlichen Gesetze des Krieges 148
M. Sc. Milan Mijalkovski, Oberst	Die Gefährdung der Sicherheit der Staaten 169
M. Sc. Dmitar Arula, Oberst	Die wissenschaftliche (theoretische) Konstituiertheit der Operatik als der Disziplin der Kriegskunst (der Polemistik) 190
Die grossen Persönlichkeiten	
Božidar Jovović	General Živko Pavlović, Offizier und Akademienmitglied 210
Besprechungen	
M. Sc. Damjan Tatić	Ein Ueberblick der Quellen und Praxis des gegenwärtigen Rechtes des bewaffneten Konfliktes (Besprechung des Buches von Lesly Green „The Contemporary Law of Armed Conflict“) 229

СОДЕРЖАНИЕ

	Международные отношения	
Академик Владо Стругар	Один взгляд историка на причины сотрудничества между учеными в юго-восточной Европе	9
Проф. д-р Миролуб Евтич	Межрелигиозные отношения и военная стабильность Албании	17
Канд. наук Драголюб Тодич	Международно-правовая защита окружающей среды во время вооруженных столкновений	40
	Оборонительная система	
Д-р Милко Цупара, полковник	К вопросу о рассмотрении экономики как научной дисциплины	56
Д-р Драган Йовашевич	Уголовно-правовая защита военной тайны	67
	Военное искусство	
Др- Момчило Сакан, полковник	Изготовление письменных сообщений в военных науках	80
Канд. наук Манойло Бабич, полковник в отставке	Тенденции развития бронетанковых и механизированных войск	102
	История военного искусства	
Проф. д-р Милое Пршич	Создание и развитие военного школьного дела в Сербии 1830–1919	115
	Взгляды	
Канд. наук Слободан Б. Микич, генерал-майор в отставке	Научные законы войны	148
Канд. наук Милан Миялковски, полковник	Угроза безопасности государств . . .	169
Кадн. наук Дмитар Арула, полковник	Научная (теоретическая) учрежденность оперативного искусства как дисциплины военного искусства (полемистики)	190
	Портреты знаменитых людей	
Божидар Йовович	Генерал Живко Павлович, солдат и академик	210
	Разборы книг	
Канд. наук Дамьян Татич	Обзор источников и практики современного права вооруженного столкновения (разбор книги Лесли Грина: „The Contemporary Law of Armed Conflict“)	229

Један поглед, историчарев, на разлоге сарадње међу научницима у југоисточној Европи*

УДК 327(4-12):001

Академик *Владо Стругар*

Напис је сажет осврт на положај и околности југоисточне Европе крајем 20. века, те спомен њених могућности да на саставу светова, Истока и Запада, развије, у будућности, ступањ сопствене, каже се, регионалне уједињености. Претпоставка је, при том, да се управљање развитком на југоистоку континента усмерава и увелико усклађује према већ постављеним начелима свеевропског уједињавања, главним одредбама Европске уније и назорима Русије, која све одрешитије испољава намеру да буде велики сачиналац уједињене Европе. Тај циљ захтева учешће и садејство науке, чије би послове – како се на крају овог огледа предлаже – обједињавао савет академија наука и уметности земаља југоисточне Европе. Савет да се састави од представника свију академија, и буде опуномоћен тако да може плодносно делати.

Један поглед а доста разлога, па како да реч о намери буде сувисла и кротка, смислу избора саобразна, о могућем подухвату разборита. Можда је понајбоље, моћи појединачне способности најприличније, да један поглед прионе уз један разлог, гдешто ли везан са великом људском потребом, у позиву на данашње саветовање добродивно названом – заједничка будућност југоисточне Европе.

I

Откуд прозивни спомен заједничке будућности, и каквог састојства да буде та наговештена узajамност, и на којем би пространству требало да се оквирно слажу, укрштају и прожимају доприноси науке и културе, благородни и утицајни, човечни и препородни?

А откад ли, збиља, да географска подела Европе, најједноставније означена према странама света, условљава неподударна именовања обимности предела на југоистоку континента. Енциклопедијске одреднице, заправо, махом казују да се подручјима југоисточне Европе броје: читаво пространство пређашње Југославије, Мађарска, Румунија, Бу-

* Оглед је прочитан на Научној конференцији *Науката и културата за заедничката иднина на југоисточна Европа* у Македонској академији наука и уметности, у Скопљу, 31. октобра 1997. године.

гарска, тракијски крајак Турске; још и Грчка и Албанија, премда се обе могу звати и земљама јужне Европе, поред Италије, Шпаније и Португала.

А хоће ли овај именован бити, у садашње време, свуда својатана прозивка, пошто се на југоистоку Европе увргло растројство, распојасала несложност? Овуд, све земље, изузев Грчке, дакле, и четири државе недавно створене, још се нису домогле потпуно сређене редовности, угађајући различито, но свака одвећ напорно и мучно, замену пропалог комунистичког социјализма поретком грађанске демократије, капиталистичке привреде и личне својине.

Истовремено, овде, понеком властодршцу и многим грађанину, западна и средња Европа приказује се крајином изобиља весело приређиваног за човека, друштвом узорите просвећености, светом дивотно раскошног живљења, једноставно, велесилом и свемоћством. Зато од њих бива и јогунастог тражења поједначености са тако узвишеним Западом; па колико стога нечије самоназивање рођеним припадником и позваним достојником онамошње европске величајности проузрокује нескромног подхођења и ружне наметљивости, баш повреде самосвојне духовности народа на југоистоку.

На Западу, уосталом, данас извештачи шире причу и властодршци досуђују да у југоисточној Европи, сред држава потпалих преиначивању, врве помућена људства, витлају скупине паклене ужарености, ударају дружине опасних налетника.

Отуд, у оним престоницама где се одлучује о човечанству одзив власти већма је обузело старање о битним потребама дотичних велесила него ли помоћлива брижност за пострадале народе; прешније им да развали ма и силом ставе ограда, него да благошћу утоле ране несрећника; важније им да по националним уделима саздају и обликују удружено учешће, него да потпуном праведношћу изведу ваљано избављење завађених страдалаца.

Са Запада на потоње неслоге широм југоисточне Европе – етничке, класне, верске, међдржавне и унутарње у државама – обрнули су да истоветности неједнако мере, неке судеонике озлогласе, а друге, ту наспрам, својно упућују; гдегод и средствима и људском снагом потпомажу нечије борачко људство, а другде и ватреним оружјем туку браниоце завичаја; сврх несреће посадили су неправду, хоће смиривање, а удевају разлоге заваде; свакако, превласт да имају вршећи чак и ситничаво надзорство. Све ту скупа, што ли дејством пребрзано, закинуто мером, наредбом згрешено, човекољубљем неозрачено, слаже изнова давнашњу поуку: у извањца груба рука, старешина нашег дома да се роди на нашем огњишту.

II

Видовита памет домаћих умова и народносна предузимљивост отаџбине предсказују се одиста првенственим вредностима спасаване постојаности и уједињавањег твораства у југоисточној Европи. Све предавано

нека је по најбољим, каже се, најсавременијим обрасцима у човечанству; и у примени да се оплеменењује духовношћу и рукотворством како чијег завичаја.

Управо, општост је светска и потреба свуд домаћа да се наука од свију признаје владоцем у мислилаштву, предвидиоцем будућности, саветником при сваком важном закорачењу напред.

Све науке, поглавито учења о човеку и друштву, народу и држави, отаџбини и човечанству, да сагледавајући опште постојање, појединачне саставке и моћне чиниоце, прогледу мишљу и претпоставком, рачуном и предвиђањем, у будућност југоисточне Европе; наравно, клонити се залетног пророштва и злослутне речи, макар било и охолог проговора. Човекољубљем надахнути и добронамерношћу осовити сваки опис могућега заједништва. И сваку одлуку, начињену правилом за делање, одређењем циља и путоказом, извести по зглобу укрштених знања о прошлости и живих тежњи пред временом сутрашњим. То суочавање је неизбежно да би у народа на југоистоку Европе осилила мисао, и стегла се решеност да убудуће имају нашироко благородну узајамност, споразумевање баш и у оном што се у минута доба испуњавало завадом, чак превршавало у међусобне ратове.

А смислити наравно савет и направити кључ за срећан обрт где се укрштају супротности, то ће бити понајтеже; иначе, препуштање самовољству и нахођењу једностраном, повременим, случајном, узгредном, проузроковало би штете, који пут, можда, повреду истине и потрву човештва.

У југоисточној Европи расно живе, у некога бујањем, у другога тихо а снажно, многе последице растројних надирања и, насупрот, неколико хтења истинске праведности, а све пространог потезања. Понегде упорници свакојако задиру у суседску размештеност; другде се освајачи шире на силом запоседнутом земљишту. На пример, македонски народ истрајава штитећи неизменљивост својег историјског имена и самосвојност родног језика. Такође, у неколико покрајина српски народ пати због губитка своје укупне уједињености, седамдесет и више година живљене у једној, властитим ослободилаштвом створеној држави, али, напослетку, небратским раскидом разбијеној. И којекуда још се у историјски настале разделе и кроз недавно укопане раздеобе крвожедно угоне неприродна својатања и смутљиве упорности.

III

На видику, пред наукама, та стварност, ма колико несталожена, грбава и груба, није одвојива од стања и развитка у Европи.

А онде, на Западу, већ деценијама поступно праве заједницу, звану Европска унија. Националне државе поистовећују многе службе и пословне струке, разастире непреграђену ширину прохођењу људи, новца, робе; и што са крова, што од приземља граде и имају неке заједничке установе за политичке ствари и војна дејства. Но свак онде,

ипак, бодро издиже сопствену националну сувереност и говори родном духовношћу у просвети и култури, уобичајеној и делатној друштвености становништва.

Слободу осећајући златоносном а праведност називајући потребном, радиност рачунајући творивом живота а својинску расподелу божанским законом, ти одредеоци европског саживљавања лебде међу неједнакостима, чак супротним тежњама и тежинама.

У великих народа моћи гледно стоје, у свакојег многа преимућства: опсегом земаљског пространства; радним способностима, успећима и плодовима; пак, изражајима духовности древне, богате и узносите. А за мале народе, у прикрајцима околo, важи следство да се угледају стичући нова знања о човеку и делотворству, право или криво преузимајући туђе обредности за навике при дружењу, може бити, претежно силином распусно а душевно сирото.

Светост начинивши од знакова богаћења, и користољубљу правећи благодот израдом и продајом робе, моћна друштва тим уједно увлаче трошност у биће заједнице, једва ли мање немерљиве стрви (која разболева) него количине иметка за раскошно живљење и охолo представљање.

Такође, доста овештало, више празнословно него пуноручно причање о правима човека, појединца јари а народност запоставља; у великом народу гласи звучном попевком, док у малом народу изазива проверу лаком речју проговор да је човек величанство а отаџбина крајиште, свуд му добра где нађе услов за угодан живот.

IV

И кад се Европа уједињава, на југоистоку континента камо другде, или, како друкчије, него следити претходницу. Али питање је намах, и биће докад, јер до исте равни стицање придошлице није извесно; дакле: којим начином и каквом поступношћу, по правцима или према круговима, са свеколиког обода или од узаних и сродних унутар одељака, делимично или целовито, напросто, самоходом или у стопу за првенцем, да подухват крене, развија се, обликује остварења, ређа доспећа, твори слојност држава и све виднију уједињеност народа југоисточне Европе.

Једна назнака већ поиграва и блешти, посматрача малко збуњује, родољуба не весели, јер звучи туђински и гласи неразговетно, речима – „европеизација Балкана“. Та синтагма је мислиоцу изазов, државнику морање, науци задатак, да разреши: европеизација Балкана значи обраду простом применом правила преузиманих од Европске уније, или подразумева твораштво на југоистоку по домаћем разбору о властитим духовним самосвојностима, о природним условима живота, о људским радом створеним тековинама, нарочито, овде трајним знаменима историјског првородства посвећености у човечанству.

Наука, свакако, најистанчаније ће извидети стварност и предложити поступак: отаџбина да буде врховно величанство а поредак зависна

вредност; сложеност међу народима да је неотклоњива брига свих а количина заједништва уговорна стега засебности; самосвојност југоисточне Европе да је добро чувано одличје, а западноевропски облици и учинци да су посматрани као огледи за увид, унеколико, сабир ваљаних назнака, редослед поучних примера.

Но у свему, одбојност имати према сваком изразу и начину, могућем уговору и делању, којим би опојно текла и поробљивачки увирала: империјална надмоћ; вештост отуђивања, заводљивости и омаме; тежина власничког искоришћавања радних моћи и природног блага малих и надгледаних земаља; замашност размештаја туђих војски по стратешким тачкама кроз југоисточну Европу.

V

Наука ће да расветли а народи општим гласањем грађана нека одлучују, на пример: хоће ли југоисточна Европа, како која земља, приступати евроамеричком војном савезу или ће се ограничити на улазак, појединачан, односно скупан, у свеевропску заједницу народа.

Објасниће, такође, да је евроамерички војни савез империјална творевина, првобитно намењен одбрамбеним потребама њим повезаних земаља, а у потоње време веома понесен напоном овладавања делом Европе на истоку и југоистоку, где је доскора (близу пола столећа) постојао и владао комунистички социјализам. И на те стране тај савез неједнако доходи: неке земље разроко својата; другим обећава доцнији прихват; са Русијом односи се супарнички; према српском народу поступа – ратно непријатељски.

Указаће наука, нема сумње, да у тој намерености претеже прохтев велесиле, једине без премца сада у човечанству, која тежи, имајући војна упоришта у југоисточној Европи, да употпуни оружаном присуство и оснажи своје вођство у области Средоземља, те чвршће подухвати и с југа Русију; па, узмогне ли, онамо одведе и размести своје посреднике да јој служе хватајући корист у природно богатим крајевима између Црног мора, Каспијског мора, руске границе с Кином и Урала.

Но тај потхват велесиле није лагодан: у простору предуго се пружа; у обиму без густог самообезбеђења; у развоју праћен упоредним залагањем европских савезника, оних такође империјалне настројености а засебних прохтева. Стога, неизбежност супарништва све их качи; а постојаније су њене савезнице него велесила; што је испод њена закорачаја, то ће бити у њихову захвату. И док велесила којекуда, такорећи, неограничено крстари, и понегде војничке одреде посађује, умишљена да ојаћеним људствима и усковитланим областима доноси одлична правила за друштвене односе и политичку владавину, дотле њене савезнице раде темељитије улазећи у позната им и гдешто од њих, за ранијих векова и у два недавна светска рата, искоришћавана пространства.

Кроз сва унутарња надгорњавања и при прављењу одредаба за Европску унију, ту најмоћније државе надвишавају мање сачиниоце заједнице. И напољу оне задобијају преимућствен утицај, на пример: разноврсним мерама и поступцима привређивања, дакле, улагањем капитала и томе сходним надзорством; постизањем и одржавањем надређености продајом све савршенијих електронских справа за руковођење производњом, прометом, струкама државне управе, службама у просвети и култури, здравству и општој друштвености; владавином у обавештавању јавности и, тако, неограниченим предавањем империјалних виђења народима чије благо користољубиво захватају; вишом развијеношћу и бржом применом научних сазнања, која, преношењем у друге друштвене средине, тамо доносе знакове и одразе њихова завичаја, незаменљиво задржавајући изворна имена и шире називе; охолом поучавањем о правима човека па тако удевком за омаму јавности у политички насталоженим националним друштвима; удвојеним или појединачним надгледањем владавине у неким земљама; каткад приморавањем малих држава да за међусобности имају меру и правила израђена по назорима оних надгледника, а притворно, за добар изглед, уручују им се као порука од све Европске уније.

Укупност тих надмоћи, постајући све обимнијом и дубљом, можда највећма значи и чини кроз југоисточну Европу. Отуд, та област прекоокеанској велесили дође удаљено проходиште, а европским моћним државама крајина је пред погледом с кућног прага.

VI

Надметање између Европе и Америке, уосталом, наставиће се, као и досад, у привреди, политици, поглавито у дипломатији, широм света у предводништву уопште. Али с преимућством у духовном благу и видовима просвећености, и чврсто здружена са Русијом, Европа постаће надмоћнија; јер, мало или много, трошна је унутар Северна Америка.

И како Европска унија својим бићем искључује континентални рат, уласком Русије у заједницу смањиће се узрочност међунационалних оружаних сукоба, премда ни тад неће ишчезнути разлози унутарњих грађанских трвења, мучних распри, чак местимично крвопролића.

Вероватно, све уједињенијој Европској унији постало би сметњом, којекуда на земљишту њених држава, надгледно присуство прекоокеанске велесиле. Извањско учешће у европским саветовањима и решењима чинило би се излишним, пошто Русија, улазећи, Европску унију огромно увећа људством и просторима, обогати благом земље и радних способности, прошири на истоку до Тихога океана.

А такав исход, бивајући темељ живота, би ли игде већма него у југоисточној Европи допринео стварању помирљивости, добре воље међу суседима, разложне спремности за садејство, плодног бављења изгледима будућности уз неосветљиво памћење прошлости.

Науци заиста припада то провиђање у будућност: суверено да расветли претпоставке, образложи предвиђања, изабере ваљанију прилику за југоисточну Европу, по људским вредностима и човечанским значењима. Сав тај разбор бираће страну евроамеричког војног савеза или Европске уније, то јест, између појединачног и сред најближих суседа рогобатног пристајања склопу снага првенствене намене за ратовање, или, дружевног улажења у оквир мирољубљем и твораштвом осмишљене заједнице држава.

И припало би нарочито науци – нигде, чини се, тако прешно као у југоисточној Европи, и свима од ње заповедно – да одреди начела и састави правила опште друштвености, предвиди путеве, средства и облике узајамности људстава различитих националних одређења и верских припадања.

Има, иначе, теорија у свету да ће се у 21. веку – избегне ли се атомски рат уништења тековина људског рода – човеку својствене противности и отуда угон супротности у дружине исказивати највећма кроз супарништво цивилизација, кажу, шест-седам данас делатних у животу човечанства.

А на југоистоку Европе, међутим, три обрасца – имајући духовне суштине од православља, римокатоличке вере и ислама – вековима се сучичу, повремено крве, а икад ли да су искрено и топло усаглашаване. И сада, ево, кроз разбијање шесточлане федерације Југославије и њим проузрокован грађански рат, сваки одсудан учесник јавља се и креће, преже и удара, туче и крвари, поистовећујући своју религију са животом и своју нацију са државом.

Слом комунистичког социјализма, уосталом, разголитио је свуда унесеност религија, како које, у политичка борења, сву друштвену кретњу, чак и нечије ратовање. Римокатоличка црква се, напослетку, наводи најстаријим и најзаслужнијим победиоцем над комунизмом. Ислам је прво искористио владавине, па затим освајачки напрегнута сила. Православље се згубило услед смањења руске моћи нестанком Совјетског Савеза, као и због српског губитка једнодржавне уједињености пређашњом Југославијом.

За политику наредног доба, за стратегију, дакако, и за науку, то су исходи големи важности, јер ће утицати на вернике, уплитати се у целокупан живот становништва; од победилаца кретаће и увијено и усиљено предавање поука и својствених им закона, у пострадаоца, пак, бивати одбрана властитог постојања.

И нека наука предњачи саветујући саглашавање о добром односу и правичном редоследу где се различите намерености сусрећу, сучељена упорства укрштају, неједнаки прохтеви надмећу. Свуда, дакле, благотворно да се наднесе наука, јер би и сама спонтаност гдешто наносила срдњу и претње, супарништво пирила нетрпељивошћу, упоредо, зловољи олакшала да квари уљудност, злочести да гуши слогу.

А слогом величати разум и човештво, то је морално позвање науке, поетично витештво научника.

VIII

За ту њену сврху, одиста је прилично, да се предложи установљење једног опуномоћства којем би било поверено да предводнички обједињава научне делатности, везане циљем добробити за целу југоисточну Европу.

Свакако, чини се најбољим, том удруженом залагању посве одговарајућим, да се установи савет академија наука и уметности земаља југоисточне Европе.

У савету да буду по три представника сваке академије, међу њима председник обавезно.

Председавање саветом да је сменљивије него премештање његова седишта; на пример, један мандат председника да траје годину дана, а седиште да се промени након трогодишњег налажења у истом месту.

Редослед у наслеђивању председника савета да бива по азбучном слову земаљске одреднице у званичном називу поједине државе (ако је руски језик усвојен за опште писмо), односно по абецеди (ако је то писмо енглески језик).

А седиште савета да се одређује договором; за првог трогодишта, право је, и месту овог предлога доследно, и још шире долично, да буде у Скопљу, у палати Македонске академије наука и уметности.

У раду савета равноправно да важе сви језици народа у југоисточној Европи, у разговорима, решењима, објавама, штампаним издањима. Неопходно је, разуме се, да се енглески језик или руски језик, свакако један, но можда оба, усвоје као обавезно писмо за одредбе унутар и ради споразумевања са светом, достављања порука и саопштавања научних истраживања, налаза и предлога.

Савет би при установљењу изразио и статут о сопственом саставу и облику, и пословник о начину рада; оба написа имао би као скуп правила о свом постојању и дејству.

*
*   *
*

Убеђен да овим предлогом, иако даље необразлаганим, казујем добронамерну замисао, и благодаран Македонској академији наука и уметности – чијим чланом словим – што ми је омогућила говор на дан њене важне свечаности, усрдно велим: хвала вам на пажњи, драги колеге; да сте благословени.

Међуверски односи и војна стабилност Албаније

УДК 355.02:297(496.5)

Проф. др Миролуб Јевтић

Албанија је земља чије је становништво подељено на две велике верске групе: муслимане и хришћане. Муслимани се, даље, деле на суните (50 одсто) и бектеше (20 одсто), а хришћани на православне (20 одсто) и римокатолике (10 одсто).

Односи међу припадницима тих верских група у току историје били су веома противуречни, али су се углавном сводили на кржаве сукобе, јер је држава која је унела ислам у Албанију – Османско царство, била заснована на верском принципу.

Будући да су муслимани били привилеговани и да су били носиоци власти, да би дошло до националног буђења било је неопходно да се превазиђу верске разлике, па су носиоци албанског националног препорода у 19. веку деловали у том правцу. Због различитих приступа свету и животу, као догматских система, на основу којих су настајали сукоби међу припадницима различитих вера Енвер Хоџа је укинуо религију желећи да уједини нацију. Али ни он није био доследан, јер су и даље били привилеговани људи муслиманског порекла. Стога, чим је нестао комунизам, обновљен је верски живот и отпочеле су верске размирице и сукоби. Почели су прогони припадника православне мањине, пре свега Грка, забрањује се њихова организација ОМОНИА а ти се односи преносе и у армију. Држава показује неповерење према официрима и војницима грчке националности – склања их са грчке границе, припаднике грчке мањине хапсе под оптужбом да подривају државу итд. Све то мора да остави дубоке последице на војну стабилност државе, поготову што се и римокатолици жале на привилегије муслимана, страхујући од могућег продора у земљу исламског фундаментализма.

За војну стабилност једне вишеверске државе веома су важни односи између припадника њених саставних конфесија, јер је и армија, у начелу, састављена од припадника свих верских група. То је посебно важно за земље попут Албаније, у којима становништво припада сасвим различитим верским заједницама. Албанија је састављена од око 70 одсто муслимана, 20 одсто православних и око 10 одсто римокатолика.¹

¹ О томе видети у Жорж Корм, Мултиконфесионалне заједнице, Сарајево, 1977, стр. 271; Mark Tirtja, *La question religieuse dans la culture populaire*, у *La conférence nationale des études ethnographiques*, 28–30. јун 1976, Тирана, 1977, стр. 339.

Последњи попис становништва Албаније обављен је 1989. године, када је још постојала одлука о забрани исповедања религије. Тада је у држави живело 3.183.000 становника. Према попису, 98 одсто било је становника албанске националности и 59.000 Грка православца. Грчке процене објављене 1992. потврђују пропорције ранијег пописа: 70 одсто муслимана, 20 одсто православ-

Осим тога, муслимани се деле на припаднике сунитског тока и на бектешије, припаднике једног дервишког реда (две трећине су сунити, а трећина бектешије).²

Кроз историју Албаније односи међу припадницима различитих верских заједница сводили су се на сталне сукобе.³ Зато су само људи који површно или уопште не познају историју Албаније изненађени извештајима у последње време, на основу којих се види да су поприличне напетости међу припадницима трију вера. Тачније за време владавине Енвер Хоџе Албанци су ширили причу о себи као народу који је превазишао верске разлике, а њу су прихватили здраво за готово чак и поједини ауторитети. Тако је, на пример, Александар Поповић написао: „Од тога датума (од Призренске лиге 1878. године, примедба М. Ј.) долази до рађања албанског национализма који је ујединио, без разлике по верској основи, све Албанце“.⁴ Тврдње Александра Поповића изречене су у време када је у Албанији постојала диктатура Енвера Хоџе и када се јединство Албанаца трију вера није могло проверити услед непостојања верских слобода. Међутим, када је тај систем нестао и када је успостављена демократија, показало се да је то потпуно нетачно.

У новинским извештајима почело је све више да се пише о сукобу православних и муслимана. Између осталог, почело се претити смрћу поглавару албанске православне цркве архиепископу Јанулатосу.⁵ Пошто је за време диктатуре уништена већина православног свештенства, свештеници су махом почели да долазе из Грчке, а против њих су започети прогони. Самим тим, ударено је на укупно православно становништво. Осим напада на главу цркве, архиепископа Јанулатоса,

---

них и 10 процената римокатолика (према The Southeast Europeah Yearbook, 1991, Hellenic Foundation for Defence and Foreign Policy, Eliamep, Athena, 1992, стр. 313). Исте проценте заступљености верских група објавио је и годишњак ЦИА, CIA, The World Factbook 1995 (сви наведени подаци су на основу текста из „Међународне политике“, бр. 1051 од 1. децембра 1996, стр. 12). Међутим, пошто службених пописа нема, свака верска заједница покушава да повећа број приврженика. Тако поглавар Римокатоличке цркве Рок Мирдита вели да у Албанији живи само 60 одсто муслимана и 20 одсто римокатолика и исто толико православних. Ту изјаву је дао за хамбуршки ДРА („Политика“, 4. јул 1995. стр. 6). Мирдита каже „људи су овде веома религиозни и ми имамо много успеха нарочито са младим људима“. Такође додаје да је само у Тирани од 1992–1995. крштено више од 1.000 људи. Архимандрит из Бирокастре Хризостом тврди да у Албанији има више од 1.000.000 православних, односно 37 одсто („Политика“, 3. јул 1993, стр. 3). Очигледно је да се ти наводи много разликују од официјелних, истина стариј података, али и од савремених процена, па су процене које се слажу са старим изворима ипак најприближније истини.

² Жорж Корм, исто.

³ Мало се зна да је рат који је водио Скендербег са Турцима у ствари био рат Албанаца хришћана с Албанцима муслиманима. Скендербег је папа прогласио „капетаном Свете столице“. Скендербег је мислио да му се јавио свети Ђорђе који му је дао мач да би се борио против противника своје вере. Главни противник му је био Балабан-паша, такође Албанац, и Балабанов брат Јонус (наведено према: Rexhep Krasniqi, *Georges Castrotis, Scanderbeg*, Firenze, 1983. стр. 135–158).

⁴ Alexandre Popović, *L'islame balkanique*, Berlin, 1986, стр. 13.

⁵ „Политика“, 8. мај 1994, стр. 4.

зостављани су и његови потчињени. Тако је архимандрит из Ђирокастре, Хризостом, протеран у Грчку. Он је рекао да постоји притисак муслимана на православце.⁶ Свештеник Михалис Дакос је био још изричитiji: „Ми смо жртве растућег исламског фундаментализма. Чини се да се постављају темељи за избијање верских сукоба у овом подручју“.⁷ Ако православци чине 20 одсто укупног становништва и дају одговарајући број војника и официра, јасно је колико ти војници и официри православци могу да буду задовољни државом која дозвољава нападе на њихове светиње и на њихове породице. Архимандрит Хризостом је у наведеним написима јасно нагласио да је православни народ у Ђирокастри хтео да спречи његово протеривање, али га је полиција сурово тукла.

Албанска држава, а тиме и војска, почиње јавно да испољава бојазан да би политика Православне цркве у њиховој земљи могла да доведе до испољавања захтева Грчке према албанској територији, па се, стога, према војницима и официрима православцима почиње показивати извесно подозрење. Питање је да ли је страх албанске државе оправдан, али је чињеница да постоји и да се везује баш за Православну цркву као чинилац дестабилизације земље. То потврђује и архиепископ Јанулатос: „Званична Тирана страхује да би Грчка могла остварити своје територијалне претензије према Албанији употребом Православне цркве“.⁸ То је рекао приликом спровођења одлуке Цариградске патријаршије да у Албанију упути три грчка епископа за потребе тамошњих верника.⁹

Та чињеница је посебно значајна у оквиру спора шта је по националности 600.000 православних становника Албаније. Док је званична Албанија тврдила да је Грка само неколико десетина хиљада, а да су сви остали православни Албанци, Грчка тврди другачије. Према Грци-

⁶ Исто, 3. јул 1994, стр. 3.

⁷ „Борба“, 10. јун 1994, стр. 8. Текст у лондонском „Гардијану“, који преноси „Борба“, насловљен је *Грчка трагедија*. Тамо пише да локално грчко становништво живи у страху: „полицајци им непрестано куцају на врата, цркве им нестају у пожарима, куће им бивају опљачкане, жене малтретирају, а мушкарце хапсе. То није појава карактеристична само за једно село, већ за читаво брдовито подручје јужне Албаније, где махом живе албански Грци. Они су преплашени и не усуђују се да говоре о свему што им се дешава“. Један од вођа Грка вели: „Сигуран сам да грчка армија неће седети скрштених руку. Грчки војници ће доћи и ослободиће нас“. Албанске власти су забраниле и рад Омоније – Демократске уније грчке мањине“, у фебруару 1992. године. Посебно је важно да је та организација забрањена на иницијативу посланика Демократске партије, тј. владајуће партије у Албанији (наведено према М. Миливојевић, *Wounded eagle, Albania's Fight for Survival*, London, 1992. Institut for European Defence and Strategic studies, бр. 15, стр. 35). Ако се, при томе, зна да је против Грка окренута АНУП – Албанска национална уједињујућа партија, која је добила „благослов“ од поглавара новоуспостављеног светског бектешиског центра у Тирани, све наведено добија још већи значај. За Југославију је важно да зна да је АНУП веома близак исламској религији и да паралелно делује и на Космету и у Албанији. На Космету је њен вођа Халил Алидема (према М. Миливојевић, исто, стр. 40).

⁸ „Наша борба“, 15. август 1996, стр. 4.

⁹ Исто.

ма, у Албанији живи око 400.000 Грка,¹⁰ што би требало да значи да су две трећине православних, у ствари, неалбанци. Ако се као најприближнија истина узме податак ЦИА о 280.000 Грка, опет је око 50 одсто укупног православног становништва неалбанске националности, а то знатно утиче на расположење војника и официра Грка. Ако се томе дода да се ни други православци, који би требало да су Албанци, по обичајима и култури не разликују од Грка, тј. да су сличнији Грцима, осим по језику, него Албанцима муслиманима, ситуација је још јаснија. На пример, Панајот Пљаку, генерал албанске армије који је пребегао у СФРЈ, тврдио је да је по нацији Албанац, али његово име и презиме су потпуно грчки, као и имена чланова његове породице: отац Јосиф, мајка Констандина и брат Јорга.¹¹

Веома је важно да је, и поред тога што је Православна црква у Албанији била везана за грчку цркву, у САД још 1908. године створена Албанска православна црква.¹² Њени свештеници, Албанци, присуствовали су, заједно с епископом Марком Липом,¹³ скупу поводом додељивања имена Скендербега једном тргу у Паризу, али у Албанији у цркви сада главну реч воде Грци, што све указује на осетљивост ситуације.

Садашња армија Албаније је наследница комунистичке војске створене у Другом светском рату, а њен први командант Главног штаба био је Спиро Мојсију, бивши мајор албанске краљевске армије, православцац по вероисповести.¹⁴ И ратне бригаде војске Албаније имале су много истакнутих хришћанских официра. Комесар Прве дивизије био је римокатолик Тук Јакова¹⁵, заменик такође хришћанка Лири Гега¹⁶, а православни Македонац Кристо Темелко, у ствари Крсте Темелковски, био је први заменик врховног команданта и начелник Политичке управе Армије.¹⁷ У постојећим условима, у којима се оптужује сам врх Православне цркве и нападају, како лондонски „Гардијан“ каже, сви православни Грци, веома је тешко да православцац који је иоле повезан са својим рођацима православне вере дође на место на којем је некада био Спиро Мојсију.

У међуверским односима после комунистичког режима у Албанији није могуће заобићи малобројне (10 одсто становништва) римокатолике, горштаке, који скоро сви живе у подручју Скадра и чине граничне јединице резервиста према Југославији. Извештаји, који сада стижу из Албаније, не показују да је било озбиљних сукоба између муслимана и римокатолика. Међутим, на основу чињенице да ни римокатолицизам

¹⁰ Према том извештају, Грци сматрају да у Албанији има 400.000, Албанци да их је 58.000, а ЦИА да има око 280.000 Грка („Борба“, 10. октобар 1994, стр. 8).

¹¹ Панајот Пљаку, *Насиље над албанском револуцијом*, Београд, 1984, стр. 133.

¹² Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове, са посебним освртом на новије време*, Himelstir, 1983, стр. 278; видети и Stavro Skendi, *Albania*, Њујорк, 1956, стр. 289.

¹³ R. Krasniqi, *исто*, стр. 59.

¹⁴ П. Пљаку, *исто*, стр. 44.

¹⁵ *Исто*, стр. 51.

¹⁶ *Исто*.

¹⁷ *Исто*, стр. 67.

ни ислам не остављају ништа случају и да имају планетарне амбиције, без обзира на то да ли се исказују непосредно или посредно, ти односи су много сложенији. Каква је њихова суштина показује чињеница да је у Скадру, где је седиште најзначајнијих римокатоличких институција, после рушења комунизма изграђена велелепна катедрала, али одмах до ње и највећа џамија на Балкану, с отвореном намером да катедрали парира величином и лепотом. Џамија је названа Абу Бекр, по првом калифу ислама, тј. наследнику Мухамеда. Изграђена је арапским новцем. Џамија може да прими 1.200 верника у две сале за молитве, са свим потребним пратећим верским објектима. Приликом отварања џамије, уз невиђену помпу, праћену свом неопходном исламском „иконографијом“, окупило се на свечаности око 20.000 људи.¹⁸ Може само да се замисли како је све то одјекнуло у душама римокатолика који су хитали на мису гурајући се кроз ту гомилу и слушајући исламске проповеди. А у њима се, на основу Курана, свете исламске књиге, проповеда и следеће: „Неверници су они који говоре Бог је – Месих (Месија, тј. Исус, прим. М. Ј.) син Мерјемин (тј. Маријин–Богородичин, прим. М. Ј.).¹⁹ Или: „Јевреји говоре Узејир је Алахов син, а кршћани кажу Месих је Алахов син. То су рјечи њихове из уста њиховијех, опонашајући рјечи невјерника пријашњих – убио их Алах куд се одмећу“.²⁰ На основу таквих цитата из Курана дају се следећа упутства: „О вјерници, не пријатељујте ни са очевима вашим ни са браћом вашом ако више воле невјеровање од вјеровања. Онај од вас који буде са њима пријатељовао, тај се доиста према себи огријешило“.²¹ И на крају, заповести свих заповести, а Куран је заповест која се мора без поговора слушати:²² „Борите се против оних којима је дата књига (тј. хришћана и Јевреја јер су добили Књигу, тј. Јеванђеље и Тору, део Старог завета, прим. М. Ј.) а који не вјерују ни у Алаха ни у онај свијет, не сматрају забрањеним оно што Алах и његов посланик забрањују и не исповједају истинску вјеру – све док не дају главарину послушно и смјерно“.²³

Зато није чудно што и са друге стране границе, тј. из крајева СРЈ који се наслањају на Албанију, стижу вести о споровима Албанаца римокатолика и муслимана Албанаца.²⁴ Једна од њих је жалба мусли-

¹⁸ „Политика“, 28. октобар 1995, стр. 5.

¹⁹ *Кур'ан са преводом*, издање Старјешинства исламске заједнице за БиХ, 1984, издање IV, поглавље V, ајет или целовита мисао у поглављу бр. 17.

²⁰ Исто, IX, ајет 30.

²¹ Исто, IX, 23.

²² Према шеријатском исламском праву, свака јасна шеријатска наредба мора се извршити под претњом искључења из заједнице, а казна за искључење је искључиво смрт. Погледати о томе: исто издање Курана, стр. 617, напомена 33, став. 2.

²³ *Куран IX*, 29. Главарина или џизја је порез који немуслиман, мушкарац, здрав телом и духом мора да плаћа у знак понижења и покорности муслиманској држави. О томе видети у делу класичног исламског правника: Mawerdi, *Les statuts gouvernementaux*, Париз, 1982, стр. 299.

²⁴ Што се историје тиче, погледати: Koka Viron, *L'idéologie réactionnaire du clergé dans l'années 30 du XX siècle*, у „*Studia Albanica*“ бр. 1/1969, Тирана, и Миролуб Јевтић, *Шиптари и Ислам*, Прињавор, 1995.

мана албанске националности из Плава и Гусиња да на њих врши притиске римокатолички свештеник, такође Албанац, да напусте ислам и да постану римокатолици.²⁵ С друге стране, бивши председник Демокришћанске партије Косова, Љазар Краснићи, тешко терети Ибрахима Ругову због тога што, уместо да се створи јединствена међуалбанска организација свих људи, без обзира на веру, ствара албански муслимански савез и тако дели албански народ на верској основи.

Да је све то веома значајно види се из изјаве најзначајнијег представника албанског римокатолицизма, поглавара римокатоличке цркве у Албанији кардинала Рока Мирдите, који је, у изјави за познату хамбуршку агенцију ДПА, рекао: „Не сматрам да овде постоји исти проблем као у Босни. *Једино постоји опасност да у Албанију увезу фундаментализам*“.²⁶ Кардинал Мирдита, коме у леђа дувају муфтије скадарске џамије Абу Бекр, сигурно не би дао такву изјаву да за њу нема јаких разлога, јер добро зна како је дочекана у врховима Исламске заједнице Албаније и у ОИК (Организацији исламске конференције), чији је Албанија постала пуноправни члан, обавезан да на свом тлу спроводи њену исламско-фундаменталистичку повељу.²⁷

Како се албански муслимани односе према римокатолицима најбоље се види из бројних написа објављених у загребачким римокатоличким листовима („Глас концила“ и други). „Глас концила“, у чланку „Зашто су католички Албанци уздржани“, објашњавајући недовољно присуство римокатолика манифестацијама које широм Европе одржавају шиптарски сецесионисти, каже „да се у тим манифестацијама све више истиче не само ислам као знак свеалбанског заједништва, него се чак појавила и турска застава... И с Косова долазе гласови – чудно је да их католички новинари не чују – да су у неким католичким селима срушени крижеви, да се католицима који граде или поправљају цркве поручује да ће то ускоро морати постати џамије, да ће уопће сви католици Албанци, када дође прави час, морати одлучити да буду муслимани или да их не буде“.²⁸ Католичка ревија „Кана“ је поставила питање римокатоличком свештенику са Космета да ли Албанци муслимани сматрају Албанце католике правим Албанцима, а он је одговорио: „Кад је нетко од њих насаму, поготову школовани, без устручавања признаје католицима албански идентитет. Али кад их је маса, онда је толики фанатизам да неће ни да чују за Албанце католике. За њих је тада Албанство посве повезано са муслиманством“.²⁹ На основу тога, јасно је зашто из Албаније све чешће стижу извештаји разних удружења и организација за заштиту људских права и утицајних политичких партија те земље о све већем исламском утицају, који постепено претвара државу у могући полигон за верске сукобе. То озбиљно

²⁵ „Санцак“, 15. мај 1995, Нови Пазар, стр. 34.

²⁶ „Политика“, према ДПА, 4. јул 1995. стр. 6.

²⁷ Албанија је постала пуноправан члан ОИК (IRCICA, bulletin d'information, Istanbul, бр. 277 1991, стр. 5, „Борба“, 9. децембар 1992. стр. 18).

²⁸ „Свет“, Београд, 7. фебруар 1990, стр. 12.

²⁹ Исто.

нарушава албанско јединство, али и систем командовања и војне обуке у армији, која је вишеверског састава. Јер, сваки трећи војник не би требало да је муслиман, већ припадник угрожених верских заједница.

Посебно је важан, у вези с тим, став највеће политичке странке опозиције – Социјалистичке партије. Башким Зенели, потпредседник СП, рекао је: „Не свиђа ми се кад у Тирани видим верске школе са младим девојкама између 13–15 година старости обученим у црну одећу, као што су жене у Албанији носиле пре 70 година. У настављању ове политике *видим опасност од исламског фундаментализма у Албанији*“.³⁰ Ту чињеницу су потврдили и албански активисти за заштиту људских права. Они су утврдили да се у Албанији, под утицајем учитеља из исламских земаља све више испољава верски фанатизам који „*сеје мржњу према Албанцима различитих вероисповести*“.³¹ Фондације из арапских земаља нуде новац сиромашним породицама, а затим њихову децу „*уче да мрзе сународнике друге конфесије*“.³² Према писању албанске штампе, група ученика, подстакнута таквим поукама, тешко је оштетила 23 фреске непроцењиве вредности у једној православној цркви у граду Воскопоји на југу Албаније.³³ Архиепископ Анастасиос Јанулатос, тим поводом је изјавио да то јесте „знак упозорења за све нас због растућег верског фанатизма“.³⁴ Тако се показује да су сва упозорења потпредседника СП Зенелија и поглавара албанске римокатоличке цркве кардинала Рока Мирдите била сасвим умесна и да исламски фанатизам прети општем разбијању нације. То, свакако, не може да остане без последица по војно јединство и чврстину албанске армије.

Свесни те чињенице, садашњи руководиоци државе настоје да што је могуће више ублаже наведене напетости. Стога је расподела политичких функција обављена по верској припадности, тако да ниједна од верских заједница не би била оштећена. Наравно, званично и секуларни карактер државе не омогућава да се то види, али је пажљивим посматрачима та чињеница сасвим јасна. Председник државе је муслиман Сали Бериша, председник владе православац, неки кажу чак и Грк пореклом, Александар Мекси³⁵, а председник скупштине римокатолик Пјетер Арбнори. Слично као у Либану, где је председник државе хришћанин – маронит, премијер – сунит, а председник скупштине – шиит.³⁶ На тај начин би требало да се оствари равнотежа у оквиру највиших органа власти и разбије нетрпељивост међу Албанцима различитих вера.

Ширење фундаментализма је посебно важно у породици, која је основа друштва и чији се односи одсликавају на све друге односе. А

³⁰ „Политика“, 19. јул 1994. стр. 4.

³¹ „Политика“, 31. август 1996. стр. 5.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ „Недељна борба“, 4. новембар 1995, стр. 10.

³⁶ О Либану: Миролуб Јевтић, *Савремени цихад као рат*, I издање, Београд, 1989; II издање, Пријавор 1995; затим Peroncel-Hugo Jean-Pierre, *Une croix sur le Liban*, Paris, 1984.

односи у породици показују да се она све више, у муслиманском делу становништва, почиње обликовати као класична исламска породица. То значи да се чини огроман корак уназад у односу на време комунизма, када су мушкарац и жена били формално изједначени. Албанска женска група „Рефлексионе“ обавила је обимну анкету међу албанским женама, упоређујући степен њихове слободе у време комунизма и у садашње време, које би требало да буде време слободе. Резултати истраживања су поразни. У породицама муслимана и даље се примењују исламски прописи о женама: оне се доживљавају као власништво мушкарца. Већина анкетираних жена је изјавила да је сексуално или физички злостављана. Жене не смеју о томе да говоре јавно, чак ни у женском друштву. Делина Фико, једна од ауторки студије, вели да се на селу жене сматрају радном снагом и средством за рађање деце. Посебно је важно да се и интелектуалке у градовима све више, како напредује исламски фанатизам, понашају према исламским правилима. На пример, не седе са гостима, већ их само послуже и одмах иду у друге просторије. Женска група која је спровела анкету сматра да је стање горе него што показује анкета, јер се већина испитаница није усудила ни да одговори.³⁷ С гледишта безбедности државе, та чињеница је посебно важна јер показује да ће таква породица рађати и одгајати људе с исламским системом вредности. То подразумева, што се види и на основу порука из Курана, јединство с припадницима исте вере, које је, без обзира на нацију, језик и расу, важније од припадности истом народу, али верски подељеном.³⁸ То мора да се све више одражава на међуверске односе и на војну, тј. одбрамбену способност државе. У таквим условима, муслимани, начелно, више воле једноверне Турке, римокатолици – Италијане, а православци првенствено Грке, са којима су преко цркве веома повезани, али и Србе, Македонце, Бугаре и Русе. Због свега тога, међу припадницима армије јавља се неповерење, јер се сматра да ће православци више желети савез са Грчком, која ће моћи да их искористи за своје циљеве, муслимани са Турском, а римокатолици с Италијом.

Представници појединих странака, већ почињу да говоре о томе. Разумљиво, не толико у Албанији, где се мора водити рачуна о бројности хришћана, колико на Космету, где муслимани међу Шиптарима чине више од 95 одсто³⁹, и то муслимани веома одани својој вери. што се у последње време често наглашава.⁴⁰ Све то се доводи у везу са војном спремношћу и односом снага због евентуалног балканског рата,

³⁷ „Политика“, 3. фебруар, 1996, стр. 4.

³⁸ О односу ислама и нације видети у Naqavi Ali Muhamed, *Islam and nationalism*, Tehegan, 1984. Та чињеница је утолико значајнија ако се зна да су албанске власти ухапсиле једанаест припадника грчке мањине код којих је откривено оружје које су илегално поседовали и пропагандни антиалбански материјал, а ти Грци су војни обвезници, било да су резервисти или будући војници („Политика“, 26. август 1994, стр. 5)

³⁹ О томе видети: „Статистички годишњак ФНРЈ“, Београд, 1955, стр. 54.

⁴⁰ То чак говоре и Ибрахим Ругова и Адем Демаи, који су доскора били атеисти („Наша борба“, 7. фебруар 1996, стр. 24, и 9. април 1996, стр. 24).

који би, по некима, могао да избије, а у којем би учествовале: Албанија, Македонија, СР Југославија, Бугарска, Турска и Грчка.⁴¹ У вези с тим разматрају се циљеви, војне снаге и могућа савезништва. Као најважније предвиђа се савезништво Албаније и Турске ради стварања велике исламске државе, било јединствене, било „Велике Албаније“ под турским кишобраном.⁴²

Подаци показују да се та сарадња већ остварује. Прво, Албанија се учланила у ОИК, чији је и Турска пуноправни члан. На тај начин се укључила у планетарне амбиције читавог исламског света, као и Турске, која јој је географски, историјски и у сваком другом погледу најближа. То се осетило кроз тесну војну сарадњу, али и сваку другу. Анкара је 1992. године дала Албанији војни зајам од 50 милиона долара за наоружање и обучавање војника и официра, и то с јасном намером да се Албанија припреми за оружане сукобе који би могли избити на Космету.⁴³ Турске оружане снаге су почеле да пружају сваку врсту војне помоћи Албанији – од дотурања оружја и опреме, и обуке војника и официра, до заједничких војних маневара.⁴⁴ С друге стране, и Тирана и Анкара без икаквог зазора показују да је то савез заснован на истој вери. Ту чињеницу наглашавају и сви аналитичари света. Председник Спољнополитичке комисије француске скупштине Андре Белон, у вези с тим је изјавио да би се, у случају сукоба на Косову, „Турска и Иран могли да осете дужним да реагују“, а то потврђује и Мајкл Робинсон.⁴⁶ Чињеница да је у питању верска солидарност није могла да се не одрази на унутаралбанске верске односе. Албанци су постали свесни да такво вођење државне политике не може да остане без последица по унутрашњу војну стабилност. Јер, православни Албанци не могу са симпатијама да гледају како се власти њихове државе удружују с петовековним непријатељем албанског хришћанства, и то против оних који су све то време једини давали подршку и помоћ албанском православљу.

⁴¹ „Наша борба“, 20. децембар 1996, стр. 7.

⁴² „Политика“, 7. октобар 1994, стр. 5.

⁴³ „Политика“, 12. децембар 1993, стр. 6. Само уклањање у ОИК изазвало је велики отпор албанских грађана који нису припадници исламске вере. На основу извештаја који се могу наћи у штампи, та чињеница је довела до разлаза двојице најближих сарадника муслимана Сали Берише и православца Грамоса Пашка, који је са Беришом основао Демократску партију, која влада Албанијом. О томе у „Политици“, 7. март 1993, на страни 3 пише: „Познати бивши министар Грамос Пашко који се са Беришом разишао... изјавио је да Албанија треба да се окрене Западу“. Одмах иза тога новинар „Политике“ додаје: „Бериша је... учланио Албанију у Исламску конференцију. Као што се види поделе у Албанији се сваким даном све више продубљују“. Пашко је унук бившег поглавара албанске православне цркве из времена Енвера Хоџе архиепископа Пејси Воџице.

⁴⁴ „Наша борба“, 2. март 1995, стр. 6.

⁴⁵ „Борба“, 19. август 1992, стр. 12.

⁴⁶ Аналитичар Робинсон каже: „Могло би се очекивати да грчки националисти обнове напоре да грчку мањину у оквиру Албаније врате у Грчку. У таквој ситуацији Турска би могла бити увучена преко вероватне моралне подршке коју би пружила браћи по вери у Албанској Македонији“. („Наша борба“, 6. март 1995, стр. 9).

О томе се изјаснио и председник државе Сали Бериша, који је, говорећи о Југославији, оптужио православни фундаментализам за све зло и узрок сукоба у Југославији.⁴⁷ Али, мада је говорио о Југославији, било је очигледно да се исто односи и на Албанију, што се одмах показало на делу: прогони православних свештеника, и претње смрћу поглавару албанске православне цркве. Али, много јасније су се о свему томе изразиле вође сецесионистичког покрета Албанаца у СР Југославији. Према писању листа „Бујку“, који је неслужбени орган ДСК – организације Ибрахима Ругове, на Балкану постоји православни савез, у којем нису само Срби и Грци, већ и Албанци православне вероисповести. При томе, лист Ибрахима Ругове упозорава да њих има скоро трећина у укупном становништву Албаније.⁴⁸ „Бујку“ додаје да ће се са њима ипак лако обрачунати, мада су традиционално наклоњени Србима, јер су им главне интелектуалне узданице давно помрле и сада немају духовну снагу.⁴⁹

Докле се иде у цепању нације по верским основама показује и то што поједини албански листови пишу да може доћи до оружане побуне православаца на југу Албаније и да им оружје за ту акцију могу додати Срби.⁵⁰ Да је све то изазвало озбиљне размирице у Албанији и значајно пољуљало поверење власти у православне војнике показује податак да је албанска војска почела да уклања официре и војнике Грке с јужних граница земље, тј. са граница с њиховом матицом Грчком.⁵¹ Неповеће према официрима и војницима православима вероватно није могло да заобиђе ни римокатолике, који су махом насељени према границама са СР Југославијом. Наиме, римокатолици немају довољно својих албанских свештеника, већ морају да доводе странце, који, разумљиво, не воле Турке и шире западни систем вредности међу своје вернике, изазивајући отпор према свему што долази с оријента, и верским објектима, ношњи, исхрани и осталом. Према извештајима, које даје хамбуршкој агенцији ДПА поглавар албанских римокатолика кардинал Рок Мирдита, током 1995. године у албанским римокатоличким црквама службовало је више од 100 свештеника и око 200 часних сестара, углавном из Италије.⁵²

Оно што је за сваку државу која има војне односе с Албанијом важно, без обзира на то да ли су ти односи пријатељски или непријатељски, јесте да мора најозбиљније узимати у обзир чињеницу да је албанско становништво подељено по верској основи. Ако је пријатељ, који рачуна на војну сарадњу, онда га таква чињеница мора озбиљно бринути јер значајно ремети унутрашњу чврстину могућег савезника, чини га рањивим и некорисним за предвиђену војну сарадњу. Ако је, пак, непријатељ, онда му та чињеница иде у прилог у случају евентуал-

⁴⁷ „Борба“, 13. новембар 1992. стр. 14.

⁴⁸ „Политика“, 19. децембар 1993, стр. 10.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто, 8. март 1993, стр. 4.

⁵¹ Исто, 9. новембар 1992, стр. 2.

⁵² „Политика“, 4. јул 1995, стр. 6.

ног војног сукоба зато што то онемогућава или отежава остварење стратешких циљева албанске армије. Анализа унутрашњих односа припадника различитих вера у Албанији веома је важна и за сваку државу која има глобалне економске, политичке и војне циљеве. Јер, без узимања у обзир тих чињеница није могуће утврдити праве спољно-политичке потезе у односу на Албанију, али и на Југославију и Македонију, као и читав Балкан.

Због свега тога, све вести које стижу из Албаније треба пажљиво проверити јер су веома противуречне и недовољне. Наведене чињенице недвосмислено показују да су односи међу припадницима православља и ислама прилично лоши. С друге стране, и римокатолици наговештавају, али не тако изричито, да ширење исламског фундаментализма може значајно да оптерети међуалбанске односе.

Посебно је значајно питање утицаја ислама на културни идентитет албанских муслимана као већинског становништва. Александар Поповић, у својој књизи штампаној на француском језику, која је стога доступна широј публици у свету, поставља питање: „Може ли се говорити о утицају ислама на културни идентитет муслимана Албаније?“⁵³ и одговара: „Сигурно не“.⁵⁴ Да ли та тврдња има смисла или не може се видети из одреднице *култура* у популарној *Малој енциклопедији Просвете*.⁵⁵ Тамо, између осталог, пише, под тачком 3: „Култура представља одређену друштвену средину коју свака индивидуа затиче рођењем као свет који има одређено значење и одређена правила живота којима се она мора прилагодити (обичаји, друштвене навике, норме, закони, систем комуникација, симбола, одређена искуства, знања, веровања и схватања)“.⁵⁶ Према томе, поставља се питање ако ислам није оставио трагове на културни идентитет муслимана Албаније, по чему су они муслимани. Тако се показује да та оцена нема смисла. Једино би се, евентуално, могло рећи да је исламска култура слабо или мало утицала на муслимане Албаније. Међутим, највиши албански ауторитети то поричу, а лако се може запазити, на пример, да скоро сви муслимани Албанци у Југославији имају арапска, турска или персијска имена,⁵⁶ да више воле та имена него албанска, да се скоро сви мушкарци обрезују, да се Албанци муслимани, што је сваки старешина ЈНА могао да примети, много више од муслимана из Босне придржавају муслиманских обичаја о исхрани и одржавању хигијене итд. Да је то тачно потврђују и два албанска академика, један с Космета, а други из Албаније. Рецеп Ђосја, косметски албански академик, на питање: „Колико у усменој књижевности и у животу албанског народа има

⁵³ Поповић А., *исто*, стр. 62.

⁵⁴ *Исто*.

⁵⁵ Том II, Београд, 1978, стр. 356.

⁵⁶ Иста је ситуација у Албанији. Све до укидања права на слободу вероисповести 1967. Албанци су приликом рођења додељивали деци имена према учењу вере којој су припадали. Муслимани су имали махом арапска, турска и персијска, а хришћани јудео-хришћанска имена (Mark Tirtja, *La question religieuse dans la culture populaire*, штампано у La conference nationale des etudes ethnographiques 28-30 juin 1967, Tirana, 1977, стр. 346).

елемената ислама?“ каже: „Много, заиста много, а у животу албанског народа много више него у његовој усменој књижевности... у народној ношњи, архитектури, обичајима, култури живота, посебно у градовима има толико исламског да се може говорити о исламском слоју албанске културе“.⁵⁷ Албански академик из Тиране, Стефанаћ Поло, такође вели: „Доминација земљом (османска, прим. М. Ј.)... се више осећала кроз исламску религију, употребљену као ефикасно средство асимилације. Утицај те културе се осетио у изгледу градова, условима живота жене, породице, начина исхране“ (курзив М. Ј.).⁵⁸

Према томе, ако је тачно то што кажу академици које њихови земљаци сматрају ауторитетима, сигурно је да је исламска култура у оној мери у којој је била прихваћена или се разликовала или супротстављала хришћанској, било православној било римокатоличкој култури, морала да изазива сукобе у међусобним односима. С друге стране, ако је у периоду од 1878. године до рушења комунизма дошло до победе националне идеје над верском, како вели Поповић и како тврде и албански научници и политичари, онда је све оно што се од рушења комунизма догађа ипак мање важно и лако може бити превазиђено.

Када се говорило о укидању религије у Албанији 1967. године, када су затворени сви верски објекти,⁵⁹ и о антирелигиозној пропаганди од краја Другог светског рата, у Југославији се то, по правилу, тумачило до крајности доведеном идејом атеистичког комунизма. Али, то уопште није било тачно. Сами албански комунисти наглашавају да су религију укинули због тога што је онемогућавала национално јединство међу припадницима трију вера, тј. зато што је онемогућавала да се код Албанаца развија јединствена национална свест. Наиме, постоји Албанија, постоји албански језик, али муслимани, римокатолици и православци већином не доживљавају једни друге као припаднике истог народа. Међу интелигенцијом се та национална идеја раширила, али не и међу обичним људима. Управо је то био основни проблем којим су се власти руководиле када су забраниле религију. То најбоље потврђује став главног покретача те акције, шефа албанске државе и партије Енвера Хоџе, објављен у албанском листу „Бешкими“ (23. март 1981). „Пашко Васа (1825–1892) је изјављивао да религија Албанаца јесте пре свега љубав према Албанији. Она (Албанија, прим. М. Ј.) је морала да се бори са многобројним непријатељима... Њихов арсенал је такође подразумевао религију... Трудећи се да изједначе религију са нацијом, они су циљали не само на потчињавање нашег народа... већ и на његово уништавање... У тој уништавачкој кампањи наших непријатеља носиоци нашег препорода су супротставили своје ватрено родољубље... да би показали да не постоји никаква веза између религије и нације и

⁵⁷ „Препород“, исламске информативне новине, 15. мај 1990, стр. 10–11, Сарајево.

⁵⁸ Stefanaq Pollo, La culture populaire comme expression des particularités ethniques, у *Studia Albanica* (у даљем тексту S.A.), бр. 2/1976, Тирана.

⁵⁹ „Politique NEBDO“, 26. октобар 1972, Париз, стр. 27; Notes et études documentaires, 20. јануар 1969, Париз, стр. 54.

да Албанци постоје као такви преко свог језика, културе... територије... Тако је било у време носилаца нашег националног препорода и тако је и данас (курзив М. Ј.). Религија није никада била нити може да буде корен стварања нације... Зато сваки покушај да се порекне, занемари и замени албанска националност припадношћу овој или оној религији јесте увек наилазио на отпор свих Албанаца⁶⁰. Дакле, Енвер Хоџа, творац и идеолог комунистичке Албаније, јасно наглашава да је религија настојала да подели нацију, да је била чинилац који је онемогућавао стварање националног јединства и да су албански родољуби 19. века свој патриотизам исказивали борбом против религије. Хоџа је рекао да то стање влада и „данас“, а то је била 1981. година. Значи, скоро четири деценије после победе комунизма у „Земљи орлова“ и, што је још важније, 14 година после званичног укидања религије. Рекао је да религија, као и пре скоро једног столећа, разбија албанску нацију и да се због тога против ње треба борити. Разумљиво, дао је марксистичко-лењинистичко објашњење укидања религије,⁶¹ али је најважнији разлог онемогућавање постојања целовите албанске нације састављене од припадника трију на крв и на нож посвађаних вера.

То што је тако јасно изложио шеф партије и неприкосновени господар Албаније морало је да уђе и у званичну историју Партије рада, како су се комунисти преименовали: „Страни окупатори су се увек ослањали на различите религије у Албанији, да би поделили и потчинили народ. Различите вере су коришћене као идеолошко оруђе свих окупатора. Стога је вековна борба Албанаца против окупатора била и борба против свештенства које је било средство окупације“⁶² (курзив М. Ј.). Из те тврдње следе две важне чињенице: прво, да је религија чинилац који онемогућава постојање независне Албаније, тј. да са религијом Албанија губи независност, и друго, да су све религије биле средство које је користио окупатор. Прва чињеница је више него тачна. Јер, ако православац више воли Грка, да се од њега и не разликује ни по чему, осим по језику, и удаје ћерку радије за њега него за Албанца муслимана, јасно је да им верска припадност не омогућава живот под истим националним кровом. Али, друга тврдња уопште није тачна. Хришћанство је у време борбе против османске окупације служило не као чинилац окупације, већ као чинилац одбране земље. Наведени историјски извори то јасно доказују. На основу њих се види да је Ђерђ Кастриоти, баш захваљујући ослањању на хришћанство, тачније на римокатолицизам, успео да обнови независну Албанију и да, барем неко време, одложи коначну османлијску окупацију.⁶³ Зашто је Енвер Хоџа, односно његови приватни историчари, говорио другачије није тешко закључити.

⁶⁰ Enver Hoxha, *Oeuvres choisies*, том IV, Tirana, 1987, стр. 148–149.

⁶¹ Погледати о томе, на пример, Enver Hoxha, *Le socialisme en Albanie*, textes choisis par Patrick Kessel, том II, Париз, 1974, стр. 198.

⁶² *Histoire du parti du travail d'Albanie*, Tiranë, 1971, стр. 664.

⁶³ Осим наведених дела погледати: Athanas Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XV siècle*, Париз, 1973.

Енвер Хоџа је муслиман што показује његово име. Он се зове Енвер, што на арапском значи „веома сјајни“,⁶⁴ а презиме му је Хоџа, што је такође неалбанска персијска реч, која значи муслимански верски службеник, тј. свештеник⁶⁵, што показује да му је неки предак вероватно био свештеник. Пошто су му преци примили ислам, они су се, самим чином примања вере, обавезали да славе идеологију која је против независне Албаније, јер ислам има за циљ да успостави јединствену светску државу с Кураном као уставом. Пошто је Ђерђ Кастриоти био против такве идеологије, он и Хоџини преци били су непријатељи. А Балабан-паша и његов брат Јонус, тј. Албанци муслимани, који су ратовали са Кастриотијем, носиоци су идеје за коју су се борили и Енверови преци. Због тога је Енвер Хоџа тражио од својих историчара да избегавају да о Ђерђу Кастриотију говоре истину, налажући им да га представе као борца против турске окупације која је представљена као национална, а не као верска, што је у суштини била.⁶⁶

Пажљиви страни аналитичари су одавно приметили да је Хоџа био оптерећен својом османско-исламском традицијом, иако никада није био формални верник. Иако се борио за национално јединство, није могао да прескочи своју исламску прошлост, па је сасвим пренео у организацију албанске комунистичке партије и државе, чиме је онемогућио оно чему је највише тежио – превазилажење верских разлика у име јединствене нације. Уосталом, наведени аналитичари веле: „Хоџа и Шеху су припадали добрим сунитским породицама са османском традицијом у којима је албански патриотизам обојен носталгијом за Турском и симпатијама за агресивни лаицизам Кемала Ататурка и непријатељством према хришћанским народима Балкана... *Страх од инвазије које се бојала мала нација у стварању* био је отклоњен остваривањем интегралног лаицизма надахнутог турским кемалистичким моделом, али доведеног до крајности. *Радило се о томе да се униште могућности ослањања страног непријатеља на било коју верску групу*, што би уништило слабо јединство у земљи“ (курзив М. Ј.).⁶⁷ Показује се, дакле, да су Енвер Хоџа и његов доглавник Мехмед Шеху, такође муслиман, изабрали укидање религије да би предупредили могућност да се стране земље, првенствено суседне, ослоне на Албанце православце и римокатолике, а не због комунизма. Посебно је важно што се

⁶⁴ Абдулах Скаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево, 1989.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ „У том националистичком полету настаје легенда о Скендербегу, великом хришћанском јунаку... вођи отпора против муслиманске инвазије. Главни носиоци покрета (националног препорода, прим. М. Ј.), стављају нагласак на карактер националне борбе коју је водио Јурај Кастриоти – касније поставши Скендер бег – против освајача, означеног као Турчин а не као муслиман, у тим настојањима њима је помогла чињеница што је Скендербег постало муслиманско презиме, а национална поезија никада више неће истаћи хришћанско својство Скендербега, као што ће изостављати његово очито хришћанско име“ (Жорж Корм, исто, стр. 273).

⁶⁷ Alexander Adler, *Quarants ans de stalinisme à huis clos*, „Libération“, Париз, 12. април 1984.

наглашава да су обојица били турски носталгичари, што истовремено указује на другу чињеницу – да став према свим религијама, упркос атеизму, није био исти, што објашњава и све догађаје настале после пада комунизма.

Главни непријатељ за Енвера Хоџу није религија уопште, већ хришћанска религија, прво римокатолицизам, а затим православље.

Због формалног комунистичког лика и идеологије Енвер Хоџа, атеиста и османски носталгичар, морао је на други начин да искаже своју везу с исламском традицијом земље. Зато је читав систем организован тако да је подсећао на време османске владавине, тј. владало се сличним методама и славила се веза Албанаца с Османским царством. Аналитичари који су пратили збивања у Албанији о томе кажу: „Енвер Хоџа је наследник свемоћних паша који су владали земљом у име високе порте – Црвени султан је превентивним чисткама уклонио све могуће наследнике; осим тога, услед недостатка правих марксистичких кадрова и само захваљујући томе, успео је да наметне режим који подсећа на старо турско угњетавање дуго 500 година“.⁶⁸ Да тако не мисли само аналитичар католичког листа „La croix“ већ и многи други познаваоци прилика у Албанији види се из следећег: „Данас у Албанији комунизам није ништа друго него лична и апсолутна власт Енвера Хоџе. Он се може удобно сместити у низ шефова живописних балканских држава какве су биле она краља Зогуа и Али-паше Тепелинија. Ако се диктатура Енвера Хоџе покрива привидним социјализмом и изражава марксистичким темама то није ништа друго него историјски инцидент. Комунизам је био просто средство које је Хоџа нашао на дохват руке када је спазио прву могућност да се докопа власти. Али његове методе остају стара балканска пракса“.⁶⁹

Нажалост, оно што су видели Енглези, Французи и Американци нису примећивали југословенски аналитичари. Они су упорно понављали да се ради о стаљинизму, не видећи да је у питању политика која је, у суштини, продужетак старе исламске политике, иако другачијим средствима, против хришћана који желе равноправност. Зато је Енверу Хоџи било неопходно да се ослободи хришћана у органима власти, што није било лако јер су они били душа и тело Комунистичке партије Албаније. Ако је тамо и спроведено нешто што би се могло назвати социјалистичком револуцијом, то су учинили припадници хришћанске мањине, потпомогнути из Југославије. Стога их је било веома тешко уклонити као доказане комунисте.

О томе да су хришћани чинили најактивније језгро Комунистичке партије Албаније види се из свих састава ратних привремених централних комитета и органа власти после рата. У томе се слажу сви аналитичари, а у наведеној историји КП то се отворено наглашава. У

⁶⁸ „La Croix“, Париз, 28. јануар 1971.

⁶⁹ „Daily Telegraph“, 20. јула 1961, Лондон; затим Tönes Bernardh, *Religionen und Albanien*, у „Osteuropa“, бр. 24, 9 септембар 1974; упоредити и са Zanga Loius, *Enver Hoxhas Krieg gegen die Religion*, „Osteuropa“ бр. 30, 1. јануар 1980.

њој пише да је Коминтерна донела одлуку да се створи тајна организација која ће претходити образовању партије. Она је требало да окупи националисте и комунисте (зато су Енвер Хоџа и њему слични у њој нашли места). Међутим, хришћани комунисти, као Зеф Маље и Нико Џоци, одбили су сарадњу с националистима, као и Аристид Бендро.⁷⁰

Тако је касније КП и формирана као спој националистичке и комунистичке идеје, али је у току рата радничко класно језгро, због утицаја КПЈ, успело да доминира.⁷¹ У исто време, руковођење Партијом било је усредсређено у рукама Кочи Дзодзеа, православног хришћанина с југа, који је био организациони секретар Партије.⁷² Захваљујући бројној премоћи муслимана и сукобу Југославије са ИБ, Енвер Хоџа је добио подршку Коминтерне и погубио Дзодзеа и друге хришћане који су били на истакнутим местима у Партији.⁷³ При томе се није уопште либио да хришћанске чланове Партије, које је напао, сменио и погубио, оптужи за сарадњу са њиховим верским вођама. Како је све то изгледало најбоље се види из података објављених у париском „Le Monde“⁷⁴, према којима су већину чланова владе и Партије после рата у Албанији чинили православци. Касније је, међутим, ситуација била сасвим другачија: више није било ни православца ни римокатолика на најзначајнијим местима у држави. Енвер Хоџа је одстранио све своје противнике без обзира на верско порекло, али је видљиво да је на најистакнутија места доводио само муслимане. После рата су погубљени, осим Кочи Дзодзеа, организационог секретара Партије, потпредседника Владе, министра унутрашњих послова, генерал-лајтнанта; Панди Кристо, такође православца, члан Политбироа Партије, члан Врховног штаба Армије, председник планске комисије; Кристо Темелко, у ствари Крсте Темелковски, комесар првог партизанског одреда, члан Политбироа Партије, од 1946. до 1948. начелник Политичког одељења Армије и први заменик врховног команданта; Ђорџи Бљуши, кандидат за члана Политбироа; Тук Јакова, римокатолик, наследник Дзодзеа на месту организационог секретара Партије, кога је заменио муслиман Мехмед Шеху.⁷⁵ Ту чињеницу јасно потврђују страни посматрачи. У чланку из 1972. године француски аналитичар примећује да у Политбироу Комунистичке партије Албаније од 13 чланова само двојица носе грчко-православна имена, а један словенско, тако да у том најважнијем органу државе доминирају муслимани.⁷⁶ Та чињеница је посебно важна ако се упореди са раздобљем рата и непосредно после рата, када су у Партији и држави доминирали православци. Због свега тога, један аналитичар, који је 1963. године описивао Албанију, каже: „У Тирани се виде минарета двадесетак џамија, али, мада су хришћани веома број-

⁷⁰ *Histoire du parti du travail...* исто, стр. 57.

⁷¹ Исто, стр. 305; Пљаку..., исто.

⁷² „L'economie“, 21. новембар 1946, Париз, стр. 7; Enver Hoxha, *Memoires*, Париз, 1984, стр. 256.

⁷³ П. Пљаку, исто, стр. 80.

⁷⁴ „Le Monde“, 5. април 1949, Париз.

⁷⁵ П. Пљаку, исто, стр. 96.

⁷⁶ „Politique hebdo“, 26. октобар 1972, Париз, стр. 27.

ни, не виде се цркве. Некада су биле две. Једна је срушена заповешћу једног високог функционера, друга мала црква Киша са значајним фрескама из средњег века је претворена у кафе. *Рекло би се да је то један вид прикривеног сукоба између Тоска муслимана са југа и Гега-хришћана са севера. Први држе практично све важније положаје* (курзив М. Ј.). Енвер Хоџа потиче из бектешијске породице. Он је без самилости за друге и фанатик какви су били његови преци.⁷⁷ Аналитичар „Le Monda“ оштроумно примећује да се ради о сукобу хришћана и муслимана који се прикрива причом о идеолошкој чистоти. Једино грешни када каже да су северњаци хришћани, што је тачно, јер тамо живи скоро целокупно римокатоличко становништво, али су муслимани и тамо већина, као и свуда у Албанији.

Чланови Политбироа Комунистичке партије 1969. године били су скоро сви муслимани: Енвер Хоџа, Рамиз Алија, Бећир Балуку, Адил Чарчани, Хисни Капо, Мануш Муфтију, Мехмед Шеху и Хаки Тоска. Истина, било је и хришћана, као што је Спиро Колека.⁷⁸ Али, ситуација се битно изменила. Није више било људи који су стварали Комунистичку партију и државу и који су били јачи од Хоџе или равноправни са њим, а то је много значајнија чињеница од података да у Политбироу није било много хришћана. Јер, нико више Енверу није смео да каже ни реч, па је он одлучивао о свему. Тако су хришћани на високим положајима само фигурирали. Оно што је веома важно јесте чињеница да кад се каже да се радило о сукобу хришћана и муслимана не мисли се на ислам и хришћанство у верском тј. догматском смислу. Јер, више је него очигледно да су људи о којима је реч били барем формално атеисти. Реч је, у ствари, о сукобу двеју историјских традиција – једне засноване на исламу, а друге на хришћанству, тј. о наставку историјског сукоба хришћанске и муслиманске Албаније, у којем потомци настављају борбу предака на друге начине. Када је хтео да оствари националистичку замисао Енвер Хоџа је морао да се ослони на још нешто осим на језик. Јер нација, осим језика и порекла, мора да има и традицију. Пошто је Албанија имала три сасвим различите традиције, Хоџа је без размишљања изабрао традицију својих родитеља – муслиманску традицију (мајка му је носила муслиманску ношњу, хиџаб, тј. покривала се пред мушкарцима и није се са њима мешала,⁷⁹ преци су му били муслимански официри и функционери), коју је почео да намеће и хришћанима, и то против њихове воље. То се посебно осетило кроз прогон цркве. Како примећују посматрачи, па чак и муслимани, најјаче је ударено по римокатоличкој цркви: „Прогањање католичких свештеника достигло је веома висок степен суровости са затвореним процесима и убијањем великог броја свештеника“.⁸⁰ Посебно је значајно да су и

⁷⁷ „Le Monde“, 30. јул 1963. и 31. јул 1963.

⁷⁸ Notes et etudes documentaires, 20. јануар 1969, Париз, стр. 81.

⁷⁹ Ту изјаву Енвера Хоџе пренео је „Combat“, Париз, 10. септембра 1964.

⁸⁰ La documentation française article et documents, 8. новембар 1955, стр. 2. Видети о томе и: R. Bowers Stephen, *The islamic factor in Albanian policy*, „Journal Institut of Muslim Minority Affairs“, бр. 1/1984, Лондон, Цеда.

руководиоци комунисти римокатоличког порекла оптуживани и осуђивани због наводних веза с римокатоличким клером. Тако је настрадао Тук Јакова, организациони секретар Партије, други човек на друштвеној лествици.⁸¹ А како избегли албански генерал Панајот Пљаку вели, та оптужба за сарадњу са свештенством заснивана је на чињеници да је Јакова без вређања примио неког римокатоличког свештеника који је тражио помоћ.⁸² Енвер Хоџа је оптужио читав римокатолички клер, без изузетка: „Сви званичници католичке цркве, од највишег до најнижег, били су мајстори да подвргну својим жељама народну вољу. Верници католици су морали да припадају телом и душом цркви“.⁸³ Таквом тврђом су сви римокатолици проглашени за народне непријатеље, па су после Другог светског рата у подручјима северне Албаније против римокатолика организоване праве казнене експедиције, које су стрељале људе. Римокатоличку цркву требало је да укине Рамиз Алија, северњак, али муслиман,⁸⁴ што је разбуктало мржњу римокатолика против муслимана, а извршилац је био Мехмед Шеху, такође муслиман. У једном селу у католичком подручју Мирдитији стрељано је 15 људи пред очима осталих сељака, силом прикупљених да би били застрашени.⁸⁵ Тако је дошло до потпуног јавног затирања Римокатоличке цркве. Основно питање је зашто је баш та верска заједница, која окупља само 10 одсто становника, тако жестоко нападнута. Одговор је следећи: „католици су били под латинским утицајем и сматрало се да се не могу интегрисати у албанску нацију“.⁸⁶ Дакле разлог је био изразито националистичке природе. И заиста: римокатолици се нису могли утопити у албанску нацију онако како је то замишљао и пројектовао Енвер Хоџа. Јер, та је нација требало да се заснива на муслиманском концепту, у којем су сасвим занемарени поступци Балабан-паше и његовог брата Јонуса у служби султана из Цариграда, и сасвим криво представљена идеја за коју се борио Ђерђ Кастриоти. Али, званична забрана религије није убила веру у људима, нити римокатоличку традицију. Сви извештаји говоре да је за време комунизма, уз затворене цркве и похапшене свештенике, народ ипак тајно упражњавао своју веру⁸⁷ и уз њу гајио мржњу према владајућим муслиманима, који су се представљали као комунисти. Најсигурнији доказ за то је податак да је осамдесетих година, у време највеће комунистичке страховладе и пропаганде, број мешовитих бракова између римокатолика и муслимана у Скадру, где је највише римокатолика, износио само 5 одсто,⁸⁸ што значи да је, упркос

⁸¹ *Histoire du parti du travail, исто*, стр. 385.

⁸² П. Пљаку, *исто*, стр. 96.

⁸³ Enver Hoxha, *Quand on jetait les fondements de l'Albanie nouvelle*, Tirana, 1984, стр. 31.

⁸⁴ „La vie française“, 26. новембар 1984, Париз, стр. 26.

⁸⁵ „Articles et documents“, 17. април 1951, Париз.

⁸⁶ G. Zananiri, *La situation religieuse en Albanie, y Documents sur l'Europe Centrale*, 1/1975 vol. XIII Leuven-Louvain.

⁸⁷ R. Bowers, *исто*, стр. 1127, „La croix“, 21. децембар 1986, Париз, стр. 18.

⁸⁸ *Исто*.

антирелигиозној пропаганди, породично васпитање било јаче и није дозвољавало да улазак лица друге вере разбије породичну заједницу.

Друга верска група, по снази удараца које је трпела, били су православци.⁸⁹ Њих је власт доживљавала као много више албанске него римокатолике зато што нису имали страни центар, већ су се ослањали на унутрашње снаге. С једне стране, тако су лакше надзирани, а, с друге стране, лакше су потчињавани властима. Зато је Енвер Хоџа о православцима говорио следеће: „Део православног свештенства, нарочито сеоски свештеници, се борио за независност цркве и за увођење албанског у богослужење... Али епископи, који су своје деловање правдали верским разлозима, су иза њих крили политичке намере и шовинистичке циљеве... По логици мешања вере и нације, неки реакционарни епископи сматрају као Грке 400.000 становника Албаније који припадају православној вери“.⁹⁰ Из тога се види јасна разлика у ставу у односу на римокатолике. Наиме, скоро сви римокатолици су стављени у исти кош, а код православних су издвајани као родољуби сеоски попови. Али, забрана није заобишла ни Православну цркву. Храмови су разорени, скоро целокупан стари православни партијски кадар је погубљен, а у периоду равноправности доведени су људи православног порекла који су слепо слушали Енвера Хоџу.

И, на крају, творац „комунистичке“ Албаније говорио је и о исламу: „Цамије су постојале, али су биле слабо посећене. Муслиманска правила су била напуштена, венчања се нису вршила према шеријату, сви други верски обичаји, као пост, Бајрам, су постали рутински, јер су постојали одавно, а не због неког другог разлога... Хоџе нису могле да врше било какав утицај, а широке масе су се скоро ослободиле верских стега. Муслимански верници су показивали либерализам и толеранцију. Са те тачке гледишта, партија се није суочила са скоро никаквим значајним проблемом у организовању народа за борбу“.⁹¹ Исто Хоџа каже и за бектеше, којима је, према неким изворима, припадала и његова породица.⁹² На први поглед, чудна ситуација! Муслимани, који чине 70 одсто становништва, нису никаква верска група и не чине никакву опасност за државу, а 10 одсто римокатолика је толико опасно да је могу разорити. Одмах иза њих, по опасности су православци, чији су епископи желели исто што и римокатолици. Међутим, други извори поричу те тврдње Енвера Хоџе. Према некима, сам шеф сунитске заједнице је наговарао муслимане и наређивао им да се упишу у фашистичку партију,⁹³ као и шеф бектеша Салих Нијази Деде, који је убијен 1941. године.⁹⁴ И, што је посебно важно, баш су бектеша, који су имали

⁸⁹ О православнима у Албанији видети у: Cyrille Vogel, *La fin d'une eglise autocephale. La dernière 10 i organique de l'église Orthodoxe d'Albanie*, u *Annee canonique*, том XXII/1978, Париз.

⁹⁰ Enver Hoxha, *Quand on jetait...*, исто, стр. 33.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

⁹³ Aleksandre Popovich, исто, стр. 38.

⁹⁴ Исто.

велике поседе и хтели да их очувају, били главни противници аграрне реформе после рата.⁹⁵ Осим тога, управо због покушаја да убеди бектеше да се одрекну старих исламских бектешкијских традиција, за које Енвер Хоџа вели да су биле само форма, дошло је до оружаног обрачуна међу њиховим вођама.⁹⁶ Према томе, Енвер Хоџа је свесно говорио неистину и повлашћивао муслимане на рачун осталих (чак је и Рамиз Алија био члан фашистичке омладине).⁹⁷ Енвер Хоџа, дакле, није само погубио истакнуте хришћане који су створили Комунистичку партију и, барем исто колико он „комунистичку“ Албанију, и различито поступао према припадницима појединих вера, повлашћујући муслимане, него је и, наметањем слике прошлости која је дубоко повређивала хришћане, стално водио происламску међународну политику.

Мада је неспорна чињеница да су муслимани у виду Османлија окупирали оружаним путем Албанију и нанели њеном народу страховите губитке. Енвер Хоџа је то настојао да забашури и да Османлије, односно њихове наследнике Турке, представи као браћу Албанаца. Ако су Турци постали браћа по вери муслиманима, поставља се питање да ли се то може рећи и за хришћане. И преци садашњих муслимана у време османске инвазије, пошто су били хришћани, претрпели су страшне патње, а њихови исламизовани потомци њихове убице и паликуће – Турке, проглашавају браћом. О томе како су Османлије освајале Албанију два члана албанске академије наука, доктора историје, кажу: „турска власт у Јужној Албанији била је велика несрећа. Турци су пљачкали и уништавали све без граница, што је њима било својствено. Њихови хроничари из XV века су истицали са поносом како су у Албанији заробили велики плен, о серијском спаљивању градова и села, о неописивом дивљаштву са којим су поступали са месним становништвом, о отимачини деце за јаничаре или за продају на пијацама робља у Азији“.⁹⁸

Међутим, Енвер Хоџа о Турцима каже следеће: „У току њихове историје албански и турски народ су одржавали пријатељске односе и имали међусобне афинитете. Турски народ је испољио дубоко поштовање за вредне албанске борце, научнике, филозофе, државнике, архитекте, писце... Албански народ изражава дивљење и нарочит

⁹⁵ „Le Monde“, 24. новембар, 1961, стр. 7–8.

⁹⁶ Исто. Поглавар албанских бектеша, али и светских, пошто је центар бектешизма пренет у Албанију, Абаз Хилми деде убио је 19. марта 1947. двојицу својих свештеника баба Фају Мартинеша и баба Фејзу Дервишија. Њих двојица су били учесници НОБ-а и посланици Народне скупштине. Молили су деде (деде и баба су титуле дервишких свештеника, прим. М. Ј.) да дозволи дервишима да се брију, да носе грађанска одела изван службе и да се жене. Деде је то одбио под изговором да не може да мења вековне обичаје и традицију. После дугог убеђивања он их убио, а затим извршио самоубиство. Тада је у Албанији било 68 текија, тј. дервишких манастира (наведено према А. Поповићу, исто, стр. 48. и 49).

⁹⁷ „La vie française“, 26. новембар 1984. стр. 26.

⁹⁸ Arben Puto, Stefanaq Pollo, *Histoire d'Albanie des origines a nos jours*, Roanne, 1974, стр. 75.

респект личности Кемала Ататурка... Искрено пријатељство турског народа за албански народ и племенита инспирација Ататурка се јасно видела у братском дочеку наше косовске браће који су протерани са њихове земље у Југославији“.⁹⁹ Поставља се питање да ли је могуће да неко воли оне који су му продавали децу у робље и набијали дедове на колац. Очигледно да јесте и да се то објашњава „братским“ дочеком Албанаца у Турској. При томе, превиђа се чињеница да су ти Албанци у турској амбасади у Београду морали да изјаве да су Турци по народности и да им је турски матерњи језик тј. да се одричу албанског језика. То показује колико је Енвер Хоџа био обузет исламском традицијом. Наиме, он јесте Албанац, али је туркофил као да је Турчин.

Комуниста „Хоџа“, осим за Турке, показао је невероватан степен симпатије за најрадикалнију исламску акцију 20. века – за акцију стварања исламске републике у Ирану. Хоџа, Шеху и остали албански руководиоци су потрошили тоне папира да би исказали дивљење за Хомеинија и његов подухват. О фанатизованој маси, која је повицима „Алаху екбер“ срушила шаха, Хоџа је рекао: „Ко су били они који су руководили ту народну побуну, то су сасвим сигурно *прогресивни елементи буржоазије* која је устала против федалне монархије и америчког империјализма“.¹⁰⁰

На основу наведеног, јасно је да је за све време тзв. комунизма у Албанији на власти био режим који је фаворизовао муслимане на рачун хришћана. То се нарочито осетило после слома комунизма и оживљавања верских слобода. Али, режим Сали Берише, свестан да му је главни ослонац ипак у Европи, настојао је да има што развијеније односе са НАТО и Сједињеним Америчким Државама. Зато је развијена војна сарадња с Италијом и Вашингтоном, али и многим другим земљама. У Албанију је дошла јединица италијанских војника који су делили хуманитарну помоћ,¹⁰¹ али су официри, војници и војни свештеници одмах почели и да успостављају везе с тамошњим римокатолицима. Почели су да им помажу у изградњи цркви и капела и да им позајмљују своје војне свештенике за верске обреде становништва, настојећи да међу локалним римокатолицима развију своје упоришне тачке. Сем тога, у Албанију су стигли и војни инструктори из Немачке, који обучавају албанске војнике за диверзантско-терористичка дејства.¹⁰² Кардинал Рок Мирдита, који се прибојава утицаја исламског фундаментализма изјавио је да му немачка римокатоличка црква пружа велику помоћ за обнову и развој римокатоличке цркве у Албанији,¹⁰³ што такође помаже да се схвати како се такви поступци одражавају на односе између римокатолика и муслимана у Скадру, где локалну власт држи национа-

⁹⁹ Enver Hoxha „Oeuvres choisies“ том VI, Тирана, 1987. стр. 434 и 435.

¹⁰⁰ Enver Hoxha, Reflexions sur le Moyen Orient, Tirana, 1984, стр. 21.

¹⁰¹ „Вечерње новости“, 7. јун 1992, стр. 2.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ „Политика“, 4. јул 1995, стр. 6.

листички Бали Комбетар.¹⁰⁴ Истовремено, Албанци настоје да све то држе под контролом, јер знају да без подршке Ватикана, Немачке и Италије тешко могу да остваре своје циљеве. Постојеће анимозитете међу припадницима разних вера настоје да учине прихватљивим због остваривања својих циљева према СР Југославији.

Присуство САД у Албанији, такође се не сме занемарити. Та велика земља свесна је важности Албаније и настоји да је чврсто увеже у своје шеме. Зато је понудила Албанији војну помоћ од 100 милиона долара и отварање центра за војну обуку у Бизи, где би амерички инструктори обучавали албанске војнике,¹⁰⁵ а већ су одржани и заједнички војни маневри под називом „Мирољубиви орао 1995“.¹⁰⁶ Све то показује да Албанија настоји да развија везе са свим земљама од којих може да има користи и да све оне настоје да је искористе за своје циљеве. Али, најважније јесте да ће свака од земаља или групација земаља која сарађује с Албанијом покушати да јој усаде свој систем вредности. Америка и НАТО – западни, ОИК и Турска – исламски систем. Према развоју тих концепата развијаће се и разлике, између оних који следе пут ислама и оних који иду према Западу. Али, општи светски правац је видљив: док из исламских земаља све више нестају немуслиманске заједнице, муслимани, упркос дискотекама, алкохолу, дроги, порнографији и организованој акцији државе јачају усред: Марсеја, Париза, Минхена, Берлина и Лондона. Албански муслимани у САД имају албанско-исламске центре, дервишке текије, где на очиглед Американца фанатизовано падају у транс,¹⁰⁷ па је наивно мислити да ће се у Албанији понашати другачије. Уосталом, и аутор који се посебно не бави питањима религије каже: „Данас међутим Албанија, да би доскочила суседима, све је више и више *окренута Турској користећи ислам као природни мост*“.¹⁰⁸

Све то јасно показује како ће се убудуће развијати међуверски односи становништва Албаније и како ће се то одражавати на војну стабилност поготову због тога што САД дају Турској улогу регионалне силе и дозвољавају јој да односе на Балкану регулише према својим интересима, што је надокнада за њену лојалност.¹⁰⁹

¹⁰⁴ „Недељна наша борба“, 15. фебруар 1997. стр. XIV.

¹⁰⁵ „Наша борба“, 3. април 1996, стр. 7.

¹⁰⁶ „Вечерње новости“, 10. септембар 1995, стр. 11.

¹⁰⁷ У *Nareg Vudsu*, градићу поред Детроита, постоји *Albanian-American Moslem Society* (Албанско-америчко муслиманско удружење), штампају публикацију „Албански муслимански живот“ и религиозну културну ревију „Орган албанског муслиманског друштва“. Постоји, затим, „Албанско-амерички исламски центар“ у Бруклину. Албанци су отворили једну цамију у Њујорку 1973. године, поред постојеће у Детроиту. Имам Исмаили је издао књигу *Живот Мухамеда* која је штампана 1960. у Њујорку. У Тејлору, код Детроита, 1954. године отворена је бектешиска текија. Њен шех је баба Реџеџи. Од 1959. публиковала је „Глас бектешизма“ који излази два пута годишње на албанском (наведено према А. Поповић, *исто*, стр. 64).

¹⁰⁸ „Међународна политика“, бр. 1051, 1. децембар 1996, стр. 12.

¹⁰⁹ „Препород“, исламске информативне новине, Сарајево 15. август 1991, стр. 11. На поменутом месту спољнополитички аналитичар „*Türkiye Gazetesi*“, Назми Ариф каже: „Турска свакако има америчку подршку у односима према

Балкану... Почетком следећег столећа Турска може бити једна од најмногољуднијих земаља. Америка је тога свесна и Турској даје подршку". За Европу он вели: „Европа је свесна турских потенцијала... Европа на Турску гледа као на земљу са потенцијалним 200 милионским становништвом, логично је да јој се неће супротставити. Уз то муслиман у Европи је нешто сасвим нормално. Кроз десет година ће сваки други становник Европе бити муслиман". Да то није размишљање само Турчина већ и европско показују и следећи редови („Политика“, 21. фебруар 1993, стр. 3): „... како истичу неки листови из Италије, Турска покушава да се врати на простор свога некадашњег царства... као стожер око кога ће се окупити сви муслимани на Балкану – они у Босни и Херцеговини, па у Санџаку, Космету, Македонији, Црној Гори, Албанији... Стварање велике Турске за неке на Западу и није нешто забрињавајуће, пошто би се на овом европском простору њен исламизам много лакше контролисао...“

Међународноправна заштита животне средине за време оружаних сукоба

УДК 341.232.1:349.6

Мр Драгољуб Тодић

У раду су приказани најзначајнији међународноправни инструменти у области хуманитарног права, права животне средине и људских права који су релевантни за разумевање проблема заштите животне средине за време оружаних сукоба. При том, основна ограда је учињена у односу на одређена методолошка питања: могуће различито разумевање појмова животна средина, заштита животне средине, међународних извора права у области животне средине и самог појма оружаних сукоба и њихове квалификације.

Најзначајније изворе права у тој области чине норме хуманитарног права. Поред указивања на шире изворе права у тој области, који могу бити значајни, основни део анализе односи се на садржај одредаба женевских конвенција (1949) са протоколима (1977). Посебно се разматрају одредбе које се односе на међународни оружани сукоб, а посебно одредбе које се односе на тзв. немеђународни оружани сукоб. Решења која садрже ти међународни уговори садрже довољну основу за заштиту животне средине у оружаним сукобима, али намећу и више различитих питања за која су потребна разјашњења и допунска тумачења. Тај аспект решења која су садржана у женевским конвенцијама са протоколима могао би да буде предмет озбиљније анализе и расправа надлежних међународних тела и организација, а постоји могућност и за предлоге измена и допуна женевских докумената.

Шире одредбе о заштити животне средине за време оружаних сукоба садржи више извора, нарочито тзв. *soft law*. Од извора права уговорног карактера посебно се указује на Конвенцију о забрани употребе у војне или друге непријатељске сврхе техника модификације животне средине ЕНМОД (Женева, 1976), чија страна уговорница није СР Југославија, и Нацрт међународног пакта о животној средини и развоју, који је сачинила Комисија за право животне средине Међународне уније за заштиту природе.

Поштовање основних људских права, према изворима права у тој области, основни је и најшири оквир и за разумевање питања заштите животне средине за време оружаних сукоба. Стога је у чланку указано на више међународноправних инструмената у тој области (основни универзални на првом месту) као релевантних за заштиту животне средине.

У посебном делу је указано на основне тачке могуће расправе о питању одговорности, које може бити постављено поводом оштећења у животној средини насталих за време оружаних сукоба. При том се полази од основних решења која садржи међународно право и указује на извесне специфичности и дилеме које се јављају при разговору о оштећењима у животној средини у оквиру оружаних сукоба.

Утврђивање веза између проблематике животне средине и оружаних сукоба веома је комплексно питање, које је могуће разматрати са различитих становишта: од одређених питања везаних за животну средину која могу бити предмет спорења¹ и поводом којих могу настати сукоби међу субјектима међународног права и међународних односа (различитог степена, форме, интензитета итд.) до одређених конкретних повода и примера угрожавања животне средине за време оружаних сукоба.²

Шире разматрање стања међународноправне уређености заштите животне средине за време оружаних сукоба чини се да је, под притиском других „важнијих“, „ургентнијих“ питања, неоправдано потиснуто изван основног интересовања правних аналитичара. Томе свакако доприносе и проблеми дефинисања самог предмета заштите који имају своју методолошку димензију, али и суштински значај. Међу њима, чини се да је најзначајнији проблем дефинисања појма *животна средина*³ и из њега изведеног појма *заштита животне средине*,⁴ мада би у случају детаљније анализе и непрецизирани појам *оружани сукоб* могао да буде проблем. У овом раду се као један од основних критеријума узима преовлађујуће схватање тих појмова. Оно за основу има главна решења у постојећим међународним изворима права уговорног карактера. Зато, разматрање питања како је међународноправно уређена заштита животне средине за време оружаних сукоба претпоставља, прво, јасније одређење извора права који се користе за основу анализе. Најшире, то би могле да буду: норме хуманитарног права, норме тзв. међународног права животне средине⁵ и норме из области која се означава као људска права.

¹ Често се наводе различити подаци којима настоји да се поткрепи теза о међународним конфликтима чију основу чине разлози везани за прераспodelу појединих медијума животне средине (најчешће вода или појединих минералних сировина итд.). Када су у питању воде као узрок потенцијалних сукоба видети: *World Resources 1994-1995 - a guide to the global environment, Oxford University Press, 1994, p. 182*. Проблеми који произилазе из експлоатације природних ресурса, нарочито када се имају у виду различити подаци о степену учешћа у експлоатацији упоређени с учешћем у загађивању животне средине, могу бити озбиљан чинилац оваквих или онаквих односа међу субјектима међународних односа (на пример, за упоређивање потрошње природних ресурса САД и Индије и емисијама појединих загађујућих материја видети исто, р. 7, и даље, и П. Радичевић, *Минералне сировине у рату и миру*, НИУ „Војска“, Београд, 1995).

² На пример: Ш. Ђермати, *Могуће еколошке последице рата у заливу*, „Форум - човек и право“, бр. 2/91, стр. 33-36, Р. Јовић, *Рат у Заливу са аспекта примене нуклеарно-хемијског и биолошког оружја*, исто, стр. 22-28, или М. Стојановић, *Ратови и еколошка криза*, „Ekologica“, бр. 2/97, стр. 5-8, итд.

³ За неке назнаке видети В. Вуксановић, *Значај одређивања појма човекова средина*, „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 3/1988, стр. 412-420.

⁴ При том, као прво, поставља се питање од чега се штити животна средина, посебно које су то форме угрожавања животне средине за време оружаних сукоба итд. За податке о неким изворима и врстама загађивања животне средине видети: *Environmental issues in the 1990s*, John Wiley, Sons, Chichester, 1992, pp. 199-206, као и друге делове књиге.

⁵ Када су у питању међународни уговори, најпотпуније су сређени у УНЕП-овом

Најзначајније изворе права у вези с хуманитарним правом могуће је тражити у широким одредбама које се односе (или би могле да се односе) на заштиту цивила и бораца, одредбама које се односе на одређена питања релевантна за средства и начине ратовања, као и одредбама које се односе на правила ратовања уопште.⁶ У одредбама у свакој од тих области могу се наћи одговарајући делови који се односе и на поједине сегменте животне средине. Тако су одређене одредбе које се могу односити на питања заштите животне средине садржане и у Петроградској декларацији (1868), Хашким правилима (1899. и 1907), Хашком правилнику придодатом Четвртој хашкој конвенцији (1907), Конвенцији о забрани употребе загушљивих и отровних гасова (1922), Женевском протоколу о забрани хемијских и бактериолошких средстава у рату (1925), Уговору о забрани експеримената са нуклеарним оружјем у атмосфери, космосу и под водом (1963), Уговору о неширењу нуклеарног оружја (1968), Четвртој хашкој конвенцији (1907),⁷ Лондонској поморској конвенцији (1930), Лондонским протоколом (1936), Конвенцији о постављању подморских мина (1907),⁸ Хашким правилима о ваздушним операцијама (1923) итд.

Међутим, за општи однос према животној средини најзначајнији међународни уговори у тој области⁹ јесу Женевске конвенције (1949) са Протоколима (1977). Према тим међународним уговорима ваљало би одвојено размотрити релевантне одредбе које се односе на оружане сукобе који имају међународни карактер од оних који га немају.

Међународни оружани сукоб

Изричите одредбе о заштити природне околине у рату налазе се у Допунском протоколу I (1977), а посредно се могу наћи и у Женевским

регистру: *Register of international treaties and other agreements in the field of the environment*, који се сваке године допуњује. Ипак, остаје проблем међусобног преплитања и могућности стављања истих међународних уговора и у ту и у категорију извора хуманитарног права.

⁶ Опширније: Г. Перазић, *Међународно ратно право*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1986.

⁷ У вези с тим, значајан је садржај тзв. Мартенсове клаузуле, унесене у преамбулу Четврте хашке конвенције, донете још 1907. године: „У очекивању да ће обухватнији кодекс закона рата бити могуће прогласити, Високе стране уговорнице сматрају опортуним установити да у случајевима који нису обухваћени одредбама које су усвојиле, *становништво и ратници остају под заштитом и под владом принципа међународног права, какви произилазе из обичаја установљених између цивилизованих народа, под законима хуманости и захтјевима јавне свести*“ (курзив ауторов) (В. Иблер, *Рјечник међународног јавног права*, „Информатор“, Загреб, 1987, стр. 150).

⁸ У последње време је нарочито актуелно питање доношења конвенције о забрани производње, складиштења и употребе противпешадијских мина.

⁹ О домаћају тих докумената сведочи и број страна уговорница. Закључно са мартом 1996, странама уговорницама Женевских конвенција сматрало се 186 држава, Допунског протокола I 143, а Допунског протокола II 134 државе („International Review of Red Cross“, No. 311/96, p. 254).

конвенцијама (1949).¹⁰ Тако би у Четвртој женеvској конвенцији заштити животне средине могли, на известан начин, обухватити и чланом 32 (забрана мера које проузрокују истребљења и телесне патње),¹¹ чланом 49 (забрана депортације, пресељења и евакуације изван окупираних територија на територију окупираних сила или на територију било које друге државе, окупираних или не),¹² чланом 53 (забрана уништавања добара),¹³ чланом 56 (спровођење јавног здравља и хигијене), чланом 147 (тешке повреде)¹⁴ итд.

Допунски протокол I садржи неколико одредаба које се директно односе на заштиту која се може означити као заштита животне средине за време оружаних сукоба. Прво, у одељку о методима и средствима ратовања, чланом 35¹⁵ утврђено је опште правило да право избора метода и средстава ратовања „није неограничено“ да би се ставом 3 истог члана прописала изричита забрана примене метода и средстава ратовања који имају следеће особине: да су намењени¹⁶ да проузрокују „опсежна, дуготрајна и озбиљна оштећења“¹⁷ природне околи-

¹⁰ Све четири женеvске конвенције, зависно од тога како се дефинише животна средина, односе се или могу да се односе и на поједина питања животне средине.

¹¹ „Та забрана не обухвата само убиство, мучење, телесне казне, осакаћења и медицинске или научне опите које не захтева лечење заштићеног лица, него и све остале суровости, било да их чине цивилни службеници или војна лица“ (курзив ауторов).

¹² Пре свега, због тога што нарочито масовне депортације, пресељења и евакуације становништва знатно утичу на стање животне средине у регионима одакле се и где се такве мере спроводе. (За неке назнаке када су у питању избеглице и утицај на животну средину видети *State of the worlds refugees – in search of solutions*, UNHCR, Oxford University Press, 1995, p. 163). Ипак, у ставу 2 тог члана ублажена је изричита забрана кроз услове под којима би се могло (под којима би било дозвољено) „приступити потпуној или делимичној евакуацији“ (ако то захтевају разлози безбедности становништва или „императивни војни разлози“).

¹³ Тај члан, иако у првом делу садржи изричиту одредбу да је окупираних сила забрањено да „уништава покретна и непокретна добра“ без обзира у чијем су власништву, садржи и изузетак који значајно релативизује тако формулисану забрану: осим када су та уништавања „апсолутно неопходна ради извођења војних дејстава“.

¹⁴ Међу тачно наведеним делима која се сматрају „тешким повредама“, поред „хотимичног убиства, мучења или нечовечног поступања, подразумевајући ту и биолошке опите... незаконита прогонства и пресељења...“, спада и „уништавање и присвајање имовине“, али уз следеће услове (који релативизују основну идеју): 1) да то „није оправдано војним потребама“; 2) да се оно изводи „у великом обиму“; 3) да се обавља на начин који је „недопуштен“ и „самовољан“.

¹⁵ У тој групи одредаба релевантни су и члан 36, који се односи на „проучавање, усавршавање, набављање или прихватање новог оружја, средстава или метода ратовања“ (где се прописује обавеза утврђивања да ли ће примена новог оружја, у неким или свим условима, бити забрањена) и члан 37, којим се забрањује употреба перфидних поступака, уз дефинисање шта се подразумева под перфидним поступцима.

¹⁶ У тумачење појма „намене“ свакако треба укључити и циљ, односно намеру, али питање класификације „метода и средстава“ који би се уврстили у ту категорију остаје дискутабилно.

¹⁷ То би могло да буде кључни елемент услова, али и основни проблем и тачка спорења у било којем озбиљнијем разговору о односу рата и животне средине. Јер, осим евентуалних посебних примера, тако тврду формулацију, састављену од три описне квалификације степена (нивоа) угрожавања природне околине („опсежна, дуготрајна и озбиљна“), ваљало би преиспитивати за сваки

не¹⁸ или¹⁹ да се од употребе оваквих метода и средстава „може очекивати да ће проузроковати“²⁰ наведене последице по природну околину.

Чланом 48 установљено је основно правило заштите цивилног становништва од дејстава непријатеља на основу два критеријума: а) обавезе страна уговорница да у својим поступцима праве јасну разлику између цивилног становништва и бораца, и између цивилних објеката и војних објеката, и б) обавезе да се војне операције усмере „само против војних објеката“ (курзив ауторов). У складу са тим, чланом 51 предвиђа се прецизирање значења „заштите цивилног становништва“ и „појединих цивила“ као „опште заштите од опасности које проистичу из војних операција“²¹ док је чланом 52 дефинисана „општа заштита цивилних објеката“²² а чланом 53 „заштита културних објеката и

конкретни случај. Чини се да би због таквог (широког, релативизованог итд.) описа угрожавања основног предмета заштите, које је Протоколом забрањено, идеја заштите практично могла да буде озбиљно дисквалификована.

Интересантна су објашњења тих појмова дата уз ENMOD конвенцију. Тако се појам „распрострањена“, као еквивалент употребљеног појма „опсежна“, везује за површину размере од „неколико стотина квадратних километара“; појам „јака“ или „озбиљна“ укључује „озбиљна и значајна ремећења или оштећења људског живота, природних или економских ресурса или других погодности“. За појам „дуготрајна“ сматра се да је, током Дипломатске конференције на којој је усвојен Допунски протокол I, опште усвојен став да се он тумачи као „неколико декада“ (*International Covenant on Environment and Development (draft), Environmental Policy and Law Paper No. 31, IUCN – The World Conservation Union, 1995, p. 102*).

¹⁸ Предмет заштите је „природна околина“, што би ваљало прецизирати и узимати у обзир током целе анализе, а нарочито у односу на појам „животна средина“.

¹⁹ Дакле, алтернативно, што значи да је довољно испуњење само другог услова, који говори о очекивању, односно могућности очекивања дефинисаних последица. Зато се чини да је први услов (будући да су дати алтернативно) сам по себи на извесан начин излишан (то посебно и због тога што аутору рада није познато да је негде објављен списак „метода и средстава ратовања“ који су „намењени да проузрокују“ баш дефинисана оштећења природне околине).

²⁰ С обзиром на шароликост у нивоу економске, техничко-технолошке и друге развијености, реалне интересе појединих држава и групација држава итд., очекивање да ће одређена средства и методе ратовања произвести дефинисане (забрањене) последице могу бити, међу 143 државе стране уговорнице Допунског протокола I, предмет значајних спорења.

²¹ Тај члан изричито забрањује „акте или претње насиљем којима је главни циљ да шире терор међу цивилним становништвом“. Поред тога, тачкама 4 и 5 тог члана дефинисани су „напади без избора циљева“ као напади који нису усмерени на одређени војни објекат, напади при којима се примењује метод или користи средство борбе „који не могу бити управљени на одређени војни објекат“, односно „чије се дејство не може ограничити онако како је то предвиђено овим протоколом“, а „у сваком таквом случају“ напади који су такве природе да погађају војне објекте и цивиле и цивилне објекте „без разликовања“.

²² Општом одредбом цивилни објекти су заштићени тако што „не смеју бити предмет напада или репресалија“ док се „цивилни објекти“ дефинишу кроз негативно одређење да су то „објекти који нису војни објекти дефинисани у ставу 2“. А, војни објекти су ставом 2. одређени „својом природом, локацијом, наменом или коришћењем“ ако због таквих особина „ефикасно доприносе војној акцији“ и чије би уништење, заузимање или неутрализација (према условима који владају у то време) значили „пружање одређене војне предности“. Интересантно је да је посебном одредбом предвиђено да постојање сумње

храмова“.²³ Заштита објеката неопходних да би цивилно становништво опетало предмет је посебног члана 54 Протокола. У ту сврху су предвиђене посебне забране:

- изнуривање становништва глађу као метод ратовања;
- напад, уништење, уклањање или чињење некорисним објеката који су неопходни да би цивилно становништво²⁴ преживело, при чему се, као пример, посебно набрајају: намирнице, пољопривредне области за производњу хране, жетва, жива стока, инсталације за воду за пиће, резерве и постројења за наводњавање.

У том члану је формулисан и додатни услов, који се манифестује у „изричитој намери“²⁵ да се цивилно становништво или противничка страна лише тих ствари, иако је у том ставу садржана извесна неконзистентност.²⁶ (Чини се да су најближе основном циљу наше анализе одредбе члана 55 и члана 56 Допунског протокола I.)

Садржај члана 35 понавља се у члану 55²⁷ и до извесне мере посебно се наглашава место „природне околине“. При том се, прво, општом одредбом утврђује обавеза да се у „ратовању... мора обратити пажња“ како би се „природна околина“ заштитила од: обимног, дуготрајног и озбиљног оштећења, а у даљој одредби члана 55 покушано је да се ближе одреди шта се сматра под заштитом коју тај члан утврђује. То је учињено кроз формулацију два услова, тако да она обухвата „и забрану коришћења метода или средстава ратовања“: ако је циљ такве употребе проузроковање таквог оштећења природне околине (опсежно, дуготрајно и озбиљно) и тиме „штете здрављу или опстанку становништва“,²⁸

да се неки објект (храм, куће, школе и друга пребивалишта) користи за војне сврхе није довољно да би се такав објект сматрао војним објектом, већ треба да буде поштеђен напада и треба да се сматра да се не користи у те сврхе.

²³ Тај члан изричито „не дира“ у одредбе Хашке конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (1954) и „других одговарајућих међународних инструмената.

²⁴ Значи, изричито предмет заштите је цивилно становништво, али се веза са животном средином може тражити и посредством непосредних објеката напада, уништавања, уклањања или чињења некорисним: инсталација за воду за пиће и резерве, постројења за наводњавање итд.

²⁵ Та „изричитост“ је значајно ублажена кроз одредбе тачке 5 тог члана, којом се допушта одступање од тих забрана „страни у сукобу у оквиру такве територије која је под њеном контролом када то захтевају императивне војне потребе“.

²⁶ Кроз формулацију „без обзира на мотив“ очигледно се донекле потенцира императивност норми, али би набрајање шта се под тим подразумева (намера да се становништво исели или да се изнурује глађу или „било из неког другог мотива“) могло да буде боље сређено. Јер, очигледно је да последња формулација покрива обе претходне и, на неки начин, њихово навођење чини излишним.

²⁷ Интересантно је да се одредбе члана 55 Допунског протокола II, заједно са одредбама Конвенције о забрани употребе у војне или било које друге непријатељске сврхе техника модификације животне средине (1977) и одредбама Уговора о забрани нуклеарних проба у атмосфери, свемиру и под водом (1963), узимају као „одраз... *communis opinio* да се извесне технике чији је циљ манипулација или измена глобалних природних процеса не смеју употребити“ (*Introductory document prepared by the Italian Government for the Forum on international law of the environment*, Siena, 17–21 April, 1990 p. 54).

²⁸ Значи, поред природне околине као основног предмета заштите, ту се у директној вези са њом изричито штите још две вредности: здравље становништва и опстанак становништва. Подразумевајући да обе те вредности припадају

или ако се од такве употребе „може очекивати да проузрокују“ споменуте последице. Другим ставом тог члана утврђује се забрана „напада на природну околину“ ако се они примењују у оквиру тзв. репресалија²⁹ (чл. 55, ст. 2).

„Грађевине и инсталације које садрже опасне силе“ посебан су предмет заштите одредаба члана 56 Допунског протокола I.³⁰ Општом одредбом изричито се забрањује напад³¹ на грађевине или инсталације које садрже опасне силе (броне, насипи, „нуклеарне електране за производњу енергије“), чак и у случају да су то војни објекти ако су испуњена следећа два услова: а) ако би то могло проузроковати ослобађање опасних сила и б) ако би то могло проузроковати велике губитке³² међу цивилним становништвом. У погледу „других војних објеката лоцираних код ових грађевина или инсталација (које су предмет заштите, прим. аут.) или у њиховој близини“ у члану 56 утврђује се такође забрана напада, али уз блаже формулисану забрану.³³ Поред

истом „корпусу“ и да су међусобно условљене, и будући да су постављене алтернативно, поставља се питање њиховог ближег одређења: степена заштите здравља и, посебно, степена угрожавања опстанка становништва који би могао да буде предмет заштите.

²⁹ Ако је барем начелно јасно шта су репресалије („за разлику од реторзије... протуправни акт који следи као реакција на протуправни акт друге државе а циљ му је да се друга страна принуди на поштовање правних правила или да се тиме издејствује задовољење“, Аврамов, Крећа, *Међународно јавно право*, „Савремена администрација“, 1996, стр. 507). Слично и код Г. Перазића (*исто*, стр. 70) и В. Иблера, (*исто*, стр. 279) извесну знатнижу изазива формулација предмета заштите (природна околина), односно нивоа њене заштите. У вези с тим, поставља се питање да ли је природна околина уопште заштићена од репресалија или би то ваљало тумачити у вези са ставом 1 и нивоом заштите који је одређен као „обимна, дуготрајна и озбиљна оштећења“.

³⁰ Поред тога, ставом 6. тог члана стране уговорнице се „позивају... да закључе између себе и друге споразуме“ којима би се обезбедила и „додатна заштита објеката који садрже опасне силе“. У вези с тим, у ставу 7 предвиђа се и предузимање мера обележавања објеката заштићених тим чланом („специјални знак“ се састоји од „групе од три светло наранџаста круга постављена на истој основи“, како је одређено у члану 16 Прилога I тог протокола), иако непостојање такве ознаке „ни у ком случају не ослобађа страну у сукобу њених обавеза из овог члана“.

³¹ Протокол у члану 49 дефинише израз „напад“ као „акте насиља против противника, било да су офанзивни или дефанзивни“ и „без обзира на којој се територији примењују“. Поред напада на те објекте, ставом 4 изричито је забрањена и примена мера репресалија према „грађевинама, инсталацијама или војним објектима“ на које се односи члан 56.

³² Ту, слично као и у формулацији „тешки губици“, коју Протокол такође користи, остаје огроман проблем неодређености и потребе дефинисања. Није мањи проблем ни формулација „ослобађање опасних сила“, за коју се у начелу зна шта би могла да значи ако се повеже с објектима који се штите. Међутим, правно посматрано, није јасно колики је ниво „ослобађања опасних сила“ потребан, поготову ако се узме у обзир други услов, који је постављен кумулативно. Али, није само то проблем. Из другог услова је видљиво да је крајњи бенефицијар тих одредаба „цивилно становништво“, што значи да се уколико нема „великих губитака цивилног становништва“ вероватно не би могло говорити о акту који је забрањен. Крајња консеквенца таквог закључка је да, у ствари, „природна околина“ која би претрпела последице наведеног акта није уопште заштићена.

³³ Блажа строгост забране, односно сужавање поља примене, одређена је тиме што је изостало прецизирање да се забрана односи и онда када је реч о војним објектима.

првог услова, који је исти као у ставу 1, други услов је формулисан тако да је последица таквог напада, због које је напад забрањен, означена као „*тешки губици међу цивилним становништвом*“ (курзив ауторов).

Допунским протоколом су утврђене за све три категорије објеката (бране или насипи, нуклеарна централа и „*други војни објекти*“) посебне одредбе о престанку „*посебне заштите од напада*“. Но, уколико заштита престане и напади буду изведени, предузеће се „*све практичне мере предострожности (мисли се на мере предострожности из члана 57 Допунског протокола, прим. аут.)*³⁴ да би се избегло ослобађање опасних сила“ (ст. 3).

Знатно блажа одредба у погледу „*забране постављања војних објеката у близини грађевина или инсталација*“ садржана је у ставу 5, кроз формулацију да ће стране уговорнице „*настојати да избегну*“ такве радње. Изузетак чине „*инсталације које су подигнуте само у сврху одбране заштићених грађевина или инсталација од напада*“ (курзив ауторов), што се допушта. Оне неће бити предмет напада под условима којима, у ствари, покушава да се одговори на питање дефинисања „*сврхе одбране*“: да се не користе у непријатељске сврхе³⁵ и да је њихово наоружавање ограничено на оружје које омогућује само да се одбије непријатељска акција против заштићених грађевина или инсталација.

Немеђународни оружани сукоб

При разматрању заштите животне средине у тзв. немеђународним оружаним сукобима прво ваља узимати у обзир одредбе члана 3 Женевских конвенција (који је заједнички за све четири женевске конвенције), који се односи на ту врсту сукоба. Одредбама тог члана посебно су заштићена лица „*која не учествују непосредно у непријатељствима*“, рањеници и болесници. Према обе категорије лица треба да се поступа „*човечно без икакве неповољне дискриминације*“, и при том су одређене категорије поступака које су посебно забрањене: „*повреде које се наносе животу и телесном интегритету...*“, „*повреде личног достојанства, наређивање да не сме бити преживелих*“, „*насиље над животом, здрављем и физичким и менталним благостањем људи, нарочито убиство... мучење, сакаћење...*“, „*акти тероризма*“ итд.

³⁴ У том члану су предвиђене одредбе о „*мерама предострожности при нападу*“ и наведене конкретне мере које се „*у вези са нападима морају предузети*“ како би се „*поштедели цивилно становништво, цивили и објекти*“. Те мере обухватају, између осталог, обавезу предузимања мера да се провери да објекти који ће бити нападнути нису обухваћени посебном заштитом, односно да их према одредбама Протокола није забрањено нападати; обавезу предузимања мера предострожности при избору средстава и метода ратовања (како би се „*случајни губици живота цивила, повреде цивила и оштећење цивилних објеката ... sveli на минимум*“); обавезу „*анулирања*“ или прекидања напада ако „*постане јасно*“ да циљ који се напада није војни, или да је обухваћен посебном заштитом или да се могу очекивати „*случајни губици*“ живота цивила, повреде цивила или оштећења цивилних објеката, итд.

³⁵ Осим за одбрамбене акције потребне да се одговори на нападе на заштићене грађевине или инсталације.

У Допунском протоколу II чланом 4 предвиђају се тзв. основне гаранције за „сва лица која не узимају директно учешће или су престала да учествују у непријатељствима“, с посебним одредбама о заштити деце, док се чланом 13 предвиђа забрана напада на „цивилно становништво и појединце цивиле“. ³⁶ Ипак, чини се да су за нашу анализу могле бити релевантније одредбе чланова 14. и 15.

Члан 14. садржи сличне одредбе као и члан 54 Допунског протокола I, стим што су одредбе члана 14. општијег карактера и без додатних услова и изузетака које садржи члан 54. Такође, сличан је однос између члана 15 Допунског протокола I и члана 56. Допунског протокола II. Наиме, чланом 16 штите се „историјски споменици, уметничка дела или храмови који представљају културно или духовно наслеђе народа“ тако што се забрањује предузимање две врсте радњи: „вршење било каквог непријатељског акта“ упереног против тих објеката ³⁷ и „коришћење“ тих објеката за „подршку војних акција“.

Поред наведених чланова, изван значај има и одредба члана 17, која се односи на забрану принудног премештања цивила, осим уколико то није потребно због безбедности тог становништва или постоје „императивни војни разлози“. ³⁸ У тим случајевима треба предузети „све могуће мере“ ради обезбеђења одговарајућих услова смештаја, хигијене, заштите здравља, безбедности и исхране.

Одредбе међународног права животне средине које се односе или могу да се односе на оружани сукоб

а) Најшири имплицитан став о односу рата и животне средине садрже одредбе Рио декларације о животној средини и развоју (1992) ³⁹ (принципи 24, 25 и 26). Чини се да је извесна филозофија тих односа садржана у принципу 25, у којем се говори о „међузависности и недељивости“ мира, развоја и заштите животне средине. Сличног карактера је и садржај принципа 24, у којем се полази од става да рат „по природи ствари деструктивно делује на одрживи развој“ и прокламује обавеза држава да поштују међународно право, којим се обезбеђује заштита животне средине у време оружаних сукоба, и да сарађују у даљем развоју међународног права. Решавање спорова у области животне средине треба, према принципу 26, да се обавља „мирним путем и одговарајућим средствима у складу са Повельом Уједињених нација“. ⁴⁰

³⁶ Према томе, забрањени су акти или претње насиљем ако је њихов „главни циљ да шире страх међу цивилним становништвом“.

³⁷ За разлику од других, ту је употребљена крајње изричита формулација: „било каквог непријатељског акта“.

³⁸ Контрадикторност те одредбе у односу на тачку 2 тог члана произилази из тога што је у тачки 2 изричито предвиђено да цивили не смеју бити присиљени да напусте своју територију из разлога који су у вези са сукобом.

³⁹ *Напори УН за бољу животну средину 21. века*, Савезно министарство за животну средину, Београд, 1992, стр. 1/1.

⁴⁰ Поред тога, више принципа који се односе на та питања садржи *Штокхолмска декларација* (1972). Посебно напоменути принцип 26 (који се односи на

b) *Агенда 21* садржи даљу разраду основних решења из Рио декларације. Најконкретнија веза животне средине и међународног права с оружаним сукобима изражена је у поглављу 39 (међународноправни инструменти и механизми), и то у тачкама g) и h), које се односе и на решавање међународних спорова.

с) *Конвенција о забрани употребе у војне или друге непријатељске сврхе техника модификације животне средине* – ЕНМОД (1977),⁴¹ покушај је превазилажења проблема угрожавања животне средине у рату, инспирисан конкретним ратним сукобима какав је био и Вијетнамски рат.⁴² Широки формулацијама које се користе за дефинисање основних појмова који се Конвенцијом регулишу настоје да се обухвате одређена релевантна питања угрожавања животне средине.

Основна обавеза страна уговорница те конвенције одређена је као обавеза да неће употребљавати технике модификације животне средине за војне сврхе, или друге непријатељске сврхе, ако би таква употреба имала за последицу „распрострањен, дуготрајан и озбиљан“ утицај⁴³ на животну средину, и то као средство деструкције, оштећења или повреде било које друге државе стране уговорнице (чл. 1, ст. 1).⁴⁴ Поред те основне одредбе, стране уговорнице су се обавезале да не помажу, охрабрују или подстичу другу државу, групу држава или међународну организацију да учествује у активностима које су супротне наведеним одредбама става 1 (ст. 2, чл. 1). У вези с дефиницијом израза „технике модификације животне средине“, чланом 2 предвиђено је да су то „све технике за мењање – кроз намерну манипулацију природним процесима – динамике, састава и структуре Земље укључујући биоту, литосферу, хидросферу и атмосферу или у свемиру“.⁴⁵

нуклеарно оружје и друга средства масовног уништавања), принципи 24 и 25 (који се односе на сарадњу субјеката међународних односа), 22 (који се односи на улогу међународног права) итд. (*The international environment: a reference book, A selection of international declarations and agreements on the environment*, Vol. II, doc. 22). *Светска повеља за природу* (1982) такође садржи одредбе које се односе на оружане сукобе: тачка 5 општих принципа, тачка 19 дела који се односи на имплементацију итд. (исто, doc. 23).

⁴¹ *Selected multilateral treaties in the field of the environment*, UNEP Reference Series 3 (Edited by Alexandre Charles Kiss), Nairobi, 1983, p. 479). Конвенција ступила на снагу 05. 10. 1978. године. СР Југославија није страна уговорница.

⁴² За време тог рата 15 милиона тона бомби расуто је на територији Вијетнама. Од тога није експлодирало 150.000 тона. Осим тога, 72 милиона литара хербицида расуто је на површини од око 3.340.000 хектара, а милиони хектара шуме су уништени. Велике количине других токсичних хемикалија (као што су *CS*, *CN* и *DM*) нађене су у шумама, пољопривредним пољима и близу река или извора река (*Report of the sub-regional meeting on military activities and the environment*, Bangkok, 26–28 June 1996, UNEP/MIL/SEA/1, p. 34).

⁴³ То нас подсећа на решења из Допунских протокола (1977) иако постоје одређене разлике.

⁴⁴ Према тумачењу А. Bouvier, реч је о тзв. геофизичком ратовању, чије се последице манифестују у „орканским ветровима, таласима плиме и осеке, земљотресима, киши или снегу“ (А. Bouvier, *Protection of the natural environment in time of armed conflict*, „International Review of Red Cross“, No 285/91, p. 575).

⁴⁵ Чини се да је тешко наћи шире одређене предмете заштите.

Тзв. мирољубиво коришћење техника модификације животне средине према одредбама Конвенције није забрањено, али је у оквиру „опште прихваћених принципа и правила међународног права“ који се односе на ту употребу.⁴⁶ Општом одредбом стране уговорнице су се обавезале да се међусобно „консултују и сарађују“ у решавању проблема који могу да се појаве у вези са циљевима или применом одредаба Конвенције (чл. 5). Због тога је предвиђено и формирање Консултативног комитета експерата, састављеног од стручњака које одређује свака држава страна уговорница (чл. 5, т. 2).⁴⁷

d) Чини се да је најцеловитији прилаз питању заштите животне средине у оружаним сукобима, за сада, садржан у *Нацрту међународног пакта о животној средини и развоју*,⁴⁸ и то у његовом члану 32. Та целовитост се огледа у више нивоа кроз које се могући однос рата и животне средине поставља у нормама тог документа:

– заштити животне средине изван пространстава оружаних сукоба (т. 1.a);

– старању о заштити животне средине у односу на „оштећења која могу да се избегну“ (т. 1.b);

– не примена или не претња применом метода и средстава ратовања који су намењени или се од њих може очекивати да изазову распрострањена, дуготрајна и озбиљна оштећења животне средине, као и обезбеђење да се таква средства и методи не развијају, производе, испитују или преносе (т. 1.c);

– некориштењу уништавања или модификације животне средине као средства ратовања или репресалија (т. 1.d);

– обавези сарадње страна уговорница у будућем развоју и примени правила и мера заштите животне средине за време међународних оружаних сукоба и установљавању правила и мера заштите животне средине за време немеђународних оружаних сукоба (т. 2);

– обавези примене мера заштите природних и културних места од посебног интереса, а нарочито места која су означена за заштиту према одговарајућим међународним уговорима, као што су заштита „потенцијално опасних инсталација“ од напада који су резултат „оружаног конфликта, побуна, тероризма или саботаже“ (т. 3);⁴⁹

– обавези страна уговорница да предузму мере личне одговорности за намерну употребу средстава и метода ратовања који проузрокују

⁴⁶ Према томе, стране уговорнице ће олакшати размену и имају право да учествују у потпуној размени научних и технолошких информација у тој области. Стране уговорнице, које имају могућности, допринеће заштити, унапређењу и мирољубивом кориштењу животне средине „уз вођење рачуна о потребама делова света у развоју“ (чл. 3, т. 2).

⁴⁷ Ту је интересантно решење којим се предвиђа извесна надлежност Савета безбедности ОУН уколико било која држава страна уговорница „има разлога да верује“ да нека друга држава страна уговорница крши одредбе Конвенције.

⁴⁸ Сачинила га је Комисија за право животне средине Међународне уније за заштиту природе (Environmental Policy and Law Paper No. 31, IUCN – The World Conservation Union, 1995).

⁴⁹ „Војни персонал ће бити инструисан о постојању и локацији оваквих места и инсталација.“

распрострањена, дуготрајна и озбиљна оштећења животне средине (т. 4);

– обавези страна уговорница да обезбеде да војно особље, ваздухоплови, бродови и друга опрема и инсталације за време мира не буду ослобођени правила, стандарда и мера за заштиту животне средине (т. 5).

е) Већином међународних уговора у области животне средине регулишу се поједина питања тако да се не односе на оружане сукобе. Истовремено, већином тих уговора регулишу се питања која могу имати или имају прекогранични ефекат а тиме и утицај на односе са другим субјектима међународног права посредством чега могу бити повезани на различите начине и са постојећим или потенцијалним сукобима. Таквим се могу сматрати: Конвенција о прекограничним ефектима индустријских удеса (1991), Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту (1992), Базелска конвенција о прекограничном кретању опасних отпада и њиховом одлагању (1989), Хелсиншка конвенција о заштити прекограничних водотока и међународних језера (1992), Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (1972) итд.

ђ) Неким међународноправним инструментима регулишу се тзв. посебна питања заштите животне средине за време оружаног сукоба. Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба (1954) један је од ређих међународних уговора који се директно односи на заштиту одређених сегмената животне средине у време оружаног сукоба. Сличног домаћаја, али другачијег прилаза могу се сматрати и наведене конвенције: Конвенција о забрани усавршавања, производње и стварања залиха бактериолошког (биолошког) и токсиколошког оружја и о њиховом уништавању (1972) и Конвенција о забрани експеримената са нуклеарним оружјем у атмосфери, космосу и под водом (1963).

Релевантне одредбе у области људских права

У области људских права постоји више међународноправних инструмената који могу да се односе на поједине сегменте заштите животне средине, макар посредно.⁵⁰ Када је у питању заштита животне средине за време оружаног сукоба могла би, најпре, начелно, да се равна према извесним минималним стандардима заштите човека уопште⁵¹ које утврђују одговарајући међународноправни инструменти: *Универзална де-*

⁵⁰ Разумевање степена те (не)посредности директно зависи од основног прилаза условно омеђеног тзв. антропоцентричним и тзв. екоцентричним прилазима питањима животне средине.

⁵¹ Опширније, на пример: К. Обрадовић, *Да ли права човека заиста представљају основу права оружаног сукоба*, ЈРМП, бр. 1/1988, стр. 41–51; В. Чок, *Нека заједничка својства хуманитарног права и права човека*, ЈРМП бр. 1–3/1979, стр. 41–46; М. Деспот, *Рад УН на заштити људских права у оружаном сукобу*, Зборник радова *Развој и перспективе УН*, „Либер“, Загреб, 1973.

кларација о људским правима (1948), Пактови о људским правима (1966), различити међународноправни инструменти који се односе на забрану дискриминације, права жена, деце, избеглица итд.

Тзв. основна људска права, загарантована сваком човеку, основа су троугла који чини хуманитарно право, право животне средине и људска права уопште. Отуда је тешко говорити о заштити животне средине без потпуног прихватања права сваког човека на живот, слободу и безбедност личности, слободу од ропства, мучења, свирепог, нечовечног или понижавајућег поступања или кажњавања, једнакости пред законом, права на правично суђење, слободу кретања, слободу мисли, савести, вероисповести, изражавања, мирног збора и удруживања итд. Посебан значај, у оквиру тога, има право на животну средину (здраву, адекватну, повољну итд.), као право човека утврђено у више међународноправних инструмената у области животне средине, али и у највишим правним актима појединих држава.⁵² Даља разрада и, нарочито, обезбеђивање механизма за што потпуније остварење тог људског права били би значајан допринос потпунијој заштити животне средине за време оружаног сукоба.

Неке назнаке о питању одговорности поводом оштећења у животnoj средини насталих за време оружаног сукоба

Одговорност за оштећења или угрожавања животне средине која настану за време оружаног сукоба једно је од најзначајнијих питања⁵³ на која би ваљало указати водећи рачуна о могућности разликовања одговорности државе и индивидуалне кривичне одговорности.⁵⁴

1) Полазећи од става да опште међународно право познаје одговорност државе за противправни акт као основу одговорности може се закључити да се питање одговорности за штету причињену животnoj средини може јасно поставити кроз постојање, односно кроз могућност доказивања постојања противправног акта према животnoj средини једне државе.⁵⁵ Следствено томе, прво се поставља питање како су ти

⁵² Видети: Д. Тодић, Г. Милићевић, *Право на здраву животну средину*, „Правни живот“, бр. 9/95, стр. 281–289.

⁵³ То из најмање два разлога: због тога што би се кроз прецизну анализу тог питања могла стећи јаснија представа о бројним проблемима који могу да се поставе када се расправља о заштити животне средине за време оружаног сукоба, с једне стране, и због тога што питање одговорности за угрожавање или оштећења животне средине постаје све актуелније и иначе, без обзира на то да ли је реч о последицама оружаног сукоба или није.

⁵⁴ Можда би било интересантно питање да ли би се, на пример пред Међународним трибуналом за прогон лица одговорних за тешке повреде међународног хуманитарног права учињене на територији претходне Југославије од 1991. године, или неком другом сличном међународном инстанцом, могло покренути и питање расветљавања извесних дела почињених против животне средине. Наиме, Трибунал је надлежан за „тешке повреде Женевских конвенција из 1949“, „повреде ратног права или ратних обичаја“, „геноцид“ и „злочине против човечности“ (шире о Међународном трибуналу видети „Југословенску ревију за међународно право“, бр. 1–2/94).

⁵⁵ То у класичном поимању животне средине, која се увек сматра делом државне

противправни акти према животној средини одређени, као такви, у одговарајућим међународноправним актима и да ли би се према тим изворима права могло говорити о противправним актима. С обзиром на дилеме у вези с тим питањима, јасно је да питање одговорности зависи од сваког конкретног случаја оштећења животне средине, односно од тумачења конкретног међународног уговора којим се регулише одређена област.

Што се тиче Женевских конвенција о заштити жртава рата, дела којима би се могла обухватити одређена угрожавања животне средине нису прецизно одређена,⁵⁶ док је питање одговорности за кршење одредаба Женевских конвенција утврђено у више одређених чланова: чланови 1, 8, 146–149, итд. Четврте женевске конвенције, или чланови 1, 12, 129–132, итд. Треће женевске конвенције, односно чланови 11, 85–91. Допунског протокола I. При том се чине нарочито релевантним одредбе које говоре о „тешким повредама“,⁵⁷ које су дефинисане набрајањем, тако да су обухваћена и следећа дела: хотимично убиство, мучење или нечовечно поступање, биолошки опити, намерно проузроковање великих патњи, незаконита прогонства и пресељења, уништавање и присвајање имовине које није оправдано војним потребама и које се изводи у великом обиму на недопуштен и самовољан начин итд.

У међународним уговорима у области животне средине најчешће нису посебно разрађена питања одговорности. Ипак, неки међународни уговори који се односе на ту област, као *Уговор о грађанској одговорности за нуклеарне штете* (1963), *Конвенција о грађанској одговорности за штету проузроковану загађивањем нафтом* (1969) и *Конвенција УН о праву мора* (1982), садрже решења која директно регулишу поједина питања из области грађанске одговорности држава.

2) Питање одговорности државе могло би се поставити и за оштећења која животна средина (држава и њени држављани) претрпи а која произилазе из радњи које међународноправно нису забрањене. Ту се намеће питање самог развоја међународног права, посебно у односу на област која је означена као место где се укрштају ратна дејства и настају оштећења животне средине.⁵⁸

територије. Међутим, поставља се питање шта је са последицама у животној средини које се не могу везивати за територију неких држава, већ имају знатно шири домашај.

⁵⁶ То може да буде озбиљан проблем. Мисли се, на пример, на следеће чланове Допунског протокола I: члан 35 (основна правила метода и средстава ратовања), 48 (основна правила заштите цивилног становништва), 54 (заштита објеката неопходних да би цивилно становништво преживело), 55 (заштита природне околине), 56 (заштита грађана и инсталација које садрже опасне силе) итд.

⁵⁷ Интересантно је да је према члану 19 Нацрта правила о одговорности државе, који је сачинила Комисија УН за међународно право, предвиђено да се међународним злочином, између осталог, квалификује и „озбиљно кршење међународне обавезе суштинског значаја за обезбеђење и очување људске околине, такве као што су забрана масовног загађивања атмосфере или мора“ (С. Ђорђевић и др., *Грађа међународног јавног права*, књига 1, „Дневник“, Нови Сад, 1988, стр. 221).

⁵⁸ Као одређени параметар могла би да послужи и нека решења у постојећим

Савремени видови вођења оружаних сукоба отварају бројна питања у вези са могућношћу угрожавања животне средине за која би се тешко могло сматрати да су дефинисана као протуправна. Нарочито ако се узму у обзир угрожавања која имају дугорочне последице, или се манифестују тек протоком одређеног временског периода.⁵⁹

3) Из посебног угла сагледава се одговорност за тзв. ратну штету. Јер, са становишта евентуалних штета у животној средини питање тзв. ратних штета скопчано је са свим наведеним питањима. Ако се штета причињена животној средини сматра саставним делом ратне штете, јер другачије није могуће, онда остаје да се утврди под који основ би се то могло подвести и које би дилеме, при томе, могле да се јаве.⁶⁰ Најшири основ за постављање питања одговорности државе, па према томе и обавезе накнаде штете у оквиру тога, јесте питање права на рат (*ius ad bellum*), односно кршења норми о забрани употребе силе у међународним односима.⁶¹ Значи, питање дефинисања агресора⁶² постаје централно питање даље анализе. Следствено томе, држава која би била означена као агресор била би одговорна за надокнадну штету, без обзира на ратне операције и начин њиховог вођења. Али, при томе остаје питање посебног основа за утврђивање постојања обавезе накнаде штете за кршење правила која се примењују у самим оружаним сукобима (*ius ad bello*), због чега је животна средина претрпела оштећења или је и даље угрожена.

4) Посебно интересантно питање чине случајеви тзв. унутрашњих, односно немеђународних сукоба. Међутим, међународно право у том домену не може да се похвали добрим и чврстим решењима. У Допунском протоколу само су даље разрађена та основна решења, али се питање одговорности не поставља као засебно питање. Допунски протокол II не садржи изричите одредбе о одговорности страна уговорница за његово спровођење. Питање одговорности се поставља у знатно компликованијем светлу, између осталог, и због тога што се поставља питање ко би се позвао на одговорност: „оружане снаге високе стране

међународноправним инструментима којима се регулишу нска питања накнаде штете за акте који нису забрањени међународним правом: Бечка конвенција о грађанској одговорности за нуклеарне штете (1963), Међународна конвенција о грађанској одговорности за штету произроквану загађивањем нафтом (1969), Конвенција о међународној обавези накнаде штете причињене од стране васионских летилица (1972), Конвенција о помоћи у случају нуклеарног инцидента или радиолошког изненадног догађаја (1986) итд.

⁵⁹ У вези с тим, посебно су значајна оштећења у животној средини услед којих долази до канцерогених, мутагених и тератогених последица.

⁶⁰ Једну од основних тешкоћа чини и питање могућности идентификовања оштећења (угрожавања) животне средине, као засебне ставке, што би било изузетно пожељно.

⁶¹ Према постојећем међународном праву, рат је забрањен осим ако се води ради одбране од агресије (било сопствене, било због помоћи другој жртви агресије – колективна самоодбрана) или учествовања у колективним мерама које примењује Савет безбедности ОУН према некој држави.

⁶² Видети резолуцију Генералне скупштине ОУН бр. 3314 (XXIX), од 14. децембра 1974, којом је дефинисано шта се сматра агресијом (*GAOR: 29th session, Supp. No. 31 (A/9631)*, p. 142).

уговорнице“, тзв. владине снаге, или „друге организоване наоружане групе које под одговорном командом... врше контролу над делом... територије“⁶³ (или какав се већ израз може користити). Ситуацију компликује и могући међусобни однос две стране у унутрашњем сукобу, односно однос других држава (или међународне заједнице) према њима. Посебно питање је питање одговорности за оштећења (или угрожавања) животне средине која настају у суседству услед грађанског рата у једној држави.

Закључак

Заштита животне средине за време оружаних сукоба један је од сегмената заштите животне средине која се остварује путем извора права у различитим областима: хуманитарно право, право животне средине, људска права итд. Генерално би се могло закључити да питање заштите животне средине за време оружаних сукоба није доведено до краја, односно није јасно и прецизно постављено. То произилази и из непостојања заокруженог система међународних извора права којима би се то питање регулисало на целовит и јасан начин, због чега постоје бројна питања која би морала да буду знатно прецизније одређена. На основу анализе, питања везана за заштиту животне средине за време оружаних сукоба могу, пре свега, да буду следећа:

- питање дефинисања самог предмета заштите животне средине, генерално и појединих њених сегмената;
- питање прецизирања деликата угрожавања животне средине за време оружаних сукоба, што значи прецизирање радње угрожавања, али и самог извора тамо где се као такав може јасно идентификовати;
- питање одговорности за дела угрожавања животне средине за време оружаних сукоба;
- питање прецизирања елемената (и критеријума) штете у животној средини, а посебно у оквиру ратне штете уопште.

Литература:

1. Rapport de la Reunion, Reunion sur les activites militaires et l'environnement (Linkoping, Suede, 27-30. juin 1995) UNEP/MIL/3.
2. „Женевске конвенције о заштити жртава рата од 1949. и Допунски протоколи од 1977“, Скупштина Црвеног крста Југославије, Београд, 1991.
3. „Environmental issues in the 1990s“, Edited by A. M. Mannion and S. R. Bowlby, Jonh Wilwy and sons Ltd, Chichester, 1994.

⁶³ Искључени су, ставом 2 члана 1 Допунског протокола II „ситуације унутрашњих немира и затегнутости као што су побуне, изоловани спорадични акти насиља и остали акти сличне природе“.

Прилог разматрању војне економике као научне дисциплине

УДК 355/359:33

Др Милко Цупара, пуковник

Војна економика је специјална, примењена и фактичка научна дисциплина у области економских наука. Настала је као последица нужног укључивања економских наука у војну делатност, јер је и војна делатност, као и остале државне, јавне и привредне делатности, суочена са проблемом неограничених потреба и ограничених средстава. Тај проблем захтева од државе и њених органа да се у вођењу државних послова придржавају важног критеријума – критеријума опште рационалности.

Терминолошко означавање посебности економских наука укључених у војну делатност је различито, а ми се опредељујемо за термин војна економика имајући на уму савремена схватања о диференцирању наука и научних дисциплина и природу војне делатности као њеног предмета истраживања.

Војна економика има свој предмет истраживања, научни проблем, метод, теорију и језик као елементе свог научног статуса.

Скупљајући и сређујући знања о појавама, догађајима, активностима и процесима у војној делатности и развијајући и усавршавајући метод, теорију и језик, војна економика, као економска научна дисциплина, мора израстати на основу јачине својих научних аргумената, корисних у изналажењу најповољнијих начина употребе и коришћења средстава у обављању планираних војних задатака и постизању дефинисаних војних циљева.

Осврт на појмовно и терминолошко одређење

Организована држава која тежи да у вођењу државних и јавних послова буде успешна мора се, поред осталог, придржавати једног важног критеријума – критеријума опште рационалности. Основни захтев тог критеријума јесте да се добици или предности максимизирају, а губици или трошкови минимизирају, и то у свим сферама државног и јавног деловања.

Када је реч о економској области државног деловања, држава мора да тежи да се улагања у било којој делатности минимизирају, а резултати максимизирају. Држава мора подједнако да инсистира на испуњењу захтева тог критеријума у свим сферама свог деловања,

односно у свим делатностима, без обзира на то да ли се средства у неким делатностима само стварају, стварају и троше или само троше. То значи да не мора бити рационална само производња у којој се средства стварају и троше, већ и потрошња, у којој се средства само троше. Дакле, и производња и потрошња морају да буду подвргнуте критеријуму опште рационалности, и то у свим делатностима, привредним, државним и јавним, а то значи и у војној делатности.

Испуњење захтева опште рационалности морају пратити и изучавати различите науке, а када се ради о сегменту материјалних улагања и материјалних резултата, онда и економске науке, и то у свим наведеним делатностима. Међутим, укључивање економских наука у војну делатност подразумева да скупљена и сређена економска знања у тој делатности нужно добијају посебна обележја, на основу којих се сврставају у посебну научу дисциплину економског профила. Та обележја произилазе из природе војне делатности као посебне сфере деловања организоване државе.

Посебности економских наука укључених у сазнајни процес о појавама, догађајима, активностима и процесима у војној делатности различито се термилолошки означавају у нашој војној и економској литератури. Најчешће се помињу и користе следећи термини који означавају иста или различита појмовна одређења и посебност економских наука у војној делатности: војна економика, ратна економика, армијска економика, економика у војсци, економика у оружаним снагама, економика одбране или општенародне одбране, војна привреда, ратна привреда и економија снага и средстава.

Определили смо се за термин *војна економика*, којим се означава скуп објективних, прецизних и сређених знања о појавама, догађајима, активностима и процесима у војној делатности која се односе на материјална и новчана улагања и резултате. Атрибут *војна* не означава припадност групи војних наука, већ, пре свега, назначавача научно подручје – војну делатност. На такво опредељење пресудно су утицала савремена схватања о диференцирању наука и научних дисциплина у нас и у свету, и природа војне делатности као њен предмет истраживања.

За означавање целине економске теорије или економске теорије и праксе, сада се у свету, а све више и у нас, углавном користе термини: *економија*, *политичка економија* и *економика*. Под *економијом* се, нарочито у западним земљама, подразумевају и теорија и пракса сваке људске делатности у којој постоји проблем ограничених средстава. Стари Грци су под *економијом* подразумевали вештину управљања газдинством, односно правила о раду.

Од почетка овог века за означавање целине економске теорије и праксе најчешће се користи термин *економика*, и то у скоро свим западним земљама, изузев у Француској, у којој је још увек неприкосновена употреба израза *политичка економија*. Слично је и у источноевропским земљама и земљама опредељеним за марксистички приступ сагледавању друштвених и економских односа, укључујући и Југославију, у

којима се за економску теорију такође користи израз *политичка економија*.

За означавање економске праксе или привредног стања у некој земљи или мањој економски организованој целини, или у некој привредној, државној или јавној делатности, користи се термин *економика*, и то углавном за означавање примењених научних дисциплина. На основу тога, може се говорити о: економици Југославије, економици индустрије, пољопривреде или неке друге привредне делатности, економици образовања или некој другој државној или јавној делатности, и о војној економици.

Тако схваћена *војна економика* је специјална, примењена и фактичка научна дисциплина у којој се скупљају и сређују економска знања о војним и невојним појавама, догађајима, активностима и процесима у специфичним условима војно организованог дела државе. Користећи стечена знања и методе иманентне науци уопште, посебно економским наукама, анализира конкретну праксу, настале појаве и односе између људи, стиче нова знања и, на основу њих, пројектује мере које треба предузети у процесима рада и развоја. На тај начин значајно доприноси разумевању појава и догађаја и усмеравању активности и процеса у војној делатности.

Основни елементи научног статуса војне економике

Војна економика је научна дисциплина у области економских наука с одређеном посебношћу у односу на остале економске науке и научне дисциплине. Та посебност одговара посебности услова настанка војних и невојних појава и догађаја, извођења војних и невојних активности и усмеравања процеса у војно организованом делу државе, односно, који одговара посебности војне делатности у односу на остале државне, јавне и привредне делатности. Сва знања која нису обележена тим посебностима не могу се сврстати у научно подручје војне економике. Али, то не значи да се у војној економици не користе знања из економских и других наука. По томе се она не разликује од других наука, јер би, у противном, била изолована, сама себи сврха и без могућности да се успешно развија.

Свако сазнање (филозофско, научно, математичко, искуствено, уметничко, религијско итд.) служи за упознавање стварности човековог живота и праксе. Али, различите врсте сазнања различито остварују ту своју улогу. Научници своју улогу остварују постепено, сагледавајући предмет свог истраживања објективно и прецизно, примењујући проверени научни поступак и користећи, при том, језичке (терминолошке) ознаке и симболе који одговарају обележјима истраживаног предмета, а затим систематизујући и повезујући резултате истраживања (знања) који омогућују спознају целине истраживаног предмета. Такав поступак у стицању сазнања је специфичан јер захтева неколико значајних елемената по којима се разликује од других начина сазнавања. То су: 1) предмет истраживања; 2) научни проблем; 3) метод; 4) теорија и

5) језик (терминологија). Наведени елементи су иманентни само научном начину стицања знања. Недостатак било којег од тих елемената сазнање чини ненаучним. Свакако, то се односи и на знања која се стичу у економским наукама, што значи и у војној економици.

Предмет истраживања

Испуњење захтева критеријума опште рационалности морају пратити различите науке, поготову економске, и то у свим делатностима, па и у војној делатности. Тиме је војна делатност означена као истраживачко подручје различитих наука, али и војне економике, и то када је реч о сегменту материјалних и новчаних улагања и резултата. Знања која војна економика објективно и прецизно скупља и систематизује упућују на одређени објект или објекте који су обухваћени војним или невојним појавама, догађајима, активностима и процесима, а који сви скупа чине њен предмет истраживања – *војну делатност*. Према томе, може се рећи да је *војна делатност скуп војних и невојних појава, догађаја, активности и процеса у војно организованим целинама или између тих целина, али и између тих целина и њиховог окружења*. На основу тога, војна делатност се схвата као предмет истраживања *војне економике као специјалне, примењене и фактичке научне дисциплине*.

Ако је сврха економских наука проналажење најповољнијих начина употребе или коришћења постојећих, али ограничених средстава, и то у свим сферама човековог деловања, да би се задовољиле постојеће, по правилу, неограничене потребе, јасно је зашто је војна делатност предмет истраживања војне економике. Наиме, и у војној делатности средства су ограничена, што значи да је морају изучавати економске науке, односно војна економика.

Досадашње разматрање намеће питање како је војна делатност постала предмет истраживања војне економике када та делатност, као део шире друштвене стварности, чини истраживачко подручје и других наука, пре свега, војних, техничких, медицинских, социолошких итд. У одговору на то питање треба узети у обзир и следеће:

1) различите науке које изучавају војну делатност скупљају научне чињенице (знања) о појавама, догађајима, активностима и процесима у њој и анализирају их и објашњавају коришћењем својих метода, теорије и језика. На тај начин се спознају само аспекти војне делатности за које су заинтересоване те науке, а други аспекти остају непознати и неизучени. Један од недовољно изучених аспеката јесте и економски, који је веома значајан за успешно обављање задатака и постизање циљева;

2) такво стање је било могуће све док војна делатност није постала веома сложена и док су за постизање циљева била довољна знања из других наука. Међутим, када су за постизање циљева у њој била потребна и друга знања, као што су економска, постала је нужна појава војне економике. То одговара општој законитости развоја, према којој се предмет истраживања непрекидно мења и развија, и изазива настанак нових научних дисциплина у оквиру већ оформљених наука, или наста-

нак потпуно нових наука које изучавају тај исти предмет истраживања, али на нов начин, с новим приступима и новим циљевима. То значи да промене у предмету истраживања узрокују настанак наука и научних дисциплина, што зависи од обима и карактера тих промена. На тај начин дошло је до диференцирања општих наука на научна подручја, научне гране и научне дисциплине, а пре тога до издвајања науке из филозофије и других врста сазнања. Али, исто тако, науке или научне дисциплине којима је предмет истраживања исти међусобно се повезују управо предметом истраживања и формирају јединствен научни систем, који може да буде мултидисциплинаран, интердисциплинаран, па чак и трансдисциплинаран.

Војну делатност су много раније почеле да изучавају војне, историјске, социолошке и неке друге науке од економских наука. Разлози су следећи: 1) знања о појавама, догађајима, активностима и процесима у војној делатности касно су почела да се ситематизују и повезују у целину из које би могла да се издвоји војна економика; 2) историјске науке дуго су предњачиле у изучавању војне делатности, што је успоравало издвајање осталих наука, па и економских; 3) улога и значај економских знања и потреба за њима израженији су када за разумевање појава и догађаја, извођење активности и усмеравање процеса у војној делатности нису више довољни талент и вештина појединца, већ су неопходна објективна и прецизна научна знања; 4) неке појаве, догађаји, активности и процеси, због драматичности и негације (оружани сукоби), истискивали су или умањивали потребу и нужност вредновања економског чиниоца; 5) у прошлости, када се оружани сукоб као најдраматичнија појава, са највећим степеном негације, сводио на вођење борби, бојева, односно битке, у краћем времену, нису се довољно узимала у обзир нека друга знања, па и економска, јер је побеђивао онај ко је био тренутно војнички јачи, оспособљенији и снажљивији, односно ко је имао општу премоћ. Али, када су се оружани сукоби претворили у ратове, што је подразумевало вођење оружаног сукоба у дужем периоду, нужна су постала и економска знања, јер у ратовима побеђује онај ко успе да сачува људске и материјалне потенцијале, обезбеди услове за континуирану ратну производњу и настоји да све одлуке буду и економски целисходне, наравно у измењеном неекономском амбијенту. Дакле, војна делатност је нужно постала предмет истраживања, поред војних, историјских, техничких, медицинских и других наука, и економских наука, односно војне економике.

С обзиром на наведено, *војна делатност је специфична државна делатност, која обухвата различите појаве, предвидљиве и непредвидљиве догађаје, испланиране и организоване активности и усмерене процесе чија је сврха постизање војних, односно државних циљева.* Основне карактеристике војне делатности као предмета истраживања војне економике јесу:

1) војна делатност има, као свој значајан садржај, оружани сукоб (борба) као специфичну појаву, драматичан догађај, организовану активност и свеобухватан процес, а усмерена је на негирање противни-

кових намера, акција и реакција, при чему се користе сви могући начини и средства. То указује на нужност проширења поља истраживања у правцу противникових способности и намера, при чему су значајне све врсте знања;

2) војна делатност као предмет истраживања војне економике нужно је део социјално-економског амбијента конкретне државе, што значи да се мора истраживати као социјално, а у оквиру тога и као економски условљен предмет истраживања;

3) на војну делатност утичу разноврсни чиниоци унутар и изван њеног окружења чија су релевантна обележја такође разноврсна и не могу се истражити применом једног истраживачког поступка. Због тога се морају истраживати коришћењем општих законитости и применом различитих научних поступака;

4) у војној делатности, као и у другим делатностима, неопходно је диференцирање циљева и задатака према степену приоритета, што омогућава давање предности онима чије постизање и обављање повећава степен ефикасности војних састава;

5) у војној делатности, као и у осталим привредним и државним делатностима, постоје могућности за различите начине употребе и коришћења постојећих средстава који различито доприносе испуњењу критеријума опште рационалности;

6) у војној делатности као предмету истраживања војне економике постоје неки елементи који се тешко могу истраживати због мноштва непредвидљивих или недовољно предвидљивих утицаја. Такве утицаје наука не занемарује, већ их, применом посебних поступака, озбиљно узима у обзир при извођењу закључака. Основна поставка наведеног гледања на предмет истраживања војне економике јесте да се тај предмет мора стриктно ограничити појавама, догађајима, активностима и процесима који су иманентни само војној делатности и који су последица човековог деловања и понашања у обављању војних задатака и постизању војних циљева. То не значи да војна делатност не садржи и неке елементе карактеристичне за појаве, догађаје, активности и процесе у другим делатностима, али су они мање значајни. Познато је да појаве, догађаје, активности и процесе у војној делатности карактерише све оно што карактерише друге друштвене појаве (субјективност, разноврсност, непоновљивост, непредвидљивост итд.), али су оне израженије у ратним условима.

Научни проблем

Да би се у било којој делатности започело истраживање нужно је, пре свега, да постоји дефинисан проблем. У методологији, као науци, постоје различити ставови према том елементу. На основу њених достигнућа као науке, научни проблем је основни елемент научног статуса војне економике. На основу таквог схватања, свака наука и научна дисциплина имају свој предмет истраживања, али у оквиру њега мора да постоји конкретан и јасан проблем, или проблеми, који мора

да буде у складу с општим научним проблемом одређене науке или научне дисциплине. Ако не постоји проблем који спречава, омета или на било који начин отежава човеков живот и деловање, а који треба, на основу одређених знања, објаснити, спознати и пронаћи одговарајуће начине за његово решавање, онда је научно истраживање бесмислено.

Следствено таквом схватању, стварним предметом истраживања једне науке може се сматрати и скуп одређених проблема. То важи за све науке, па и економске, а у оквиру њих и за војну економику. Предмет истраживања војне економике може се схватити и као скуп проблема насталих с одређеним појавама и догађајима, извођењем активности и усмеравањем процеса у војној делатности које она треба да објасни, пројектује мере и постави упутства за наредна деловања, понашања и контролу. Дакле, војна економика има статус науке зато што у оквиру њеног предмета истраживања постоји проблем који треба да решава.

Општи проблем који треба да решавају економске науке произилази из нужног несклада између различитих, по правилу, неограничених потреба и расположивих, по правилу, ограничених средстава, и то у свим државним, јавним и привредним делатностима, па и у војној делатности. Тај општи проблем може да се конкретизује на следећи начин: како расположивим ограниченим средствима задовољити неограничене потребе које се стално повећавају, односно, како успоставити равнотежу између две величине – ограничених средстава и неограничених потреба, јер се само у случају да се успостави равнотежа могу обављати задаци и постизати циљеви у свакој, па и у војној делатности.

Војна економика има задатак да на основу систематизованих знања изналази најповољније начине употребе и коришћења средстава и да успоставља равнотежу између дефинисаних циљева и планираних задатака постојећим средствима. Тај задатак војна економика може да оствари на два начина: 1) да се постигне дефинисани циљ и обаве планирани задаци са минималним материјалним и новчаним средствима, и 2) да се расположивим материјалним и новчаним средствима постигне максималан обим циља и обави максималан број задатака.

Методологија је одавно утврдила да сваки проблем није и научни проблем. Основна обележја научног проблема војне економике су следећа:

1) у току обављања планираних задатака и постизања дефинисаних циљева постоје проблеми који ометају, отежавају или спречавају тај поступак. Проблеми који се решавају на исти или сличан начин, како су решавани исти или слични раније установљени проблеми не спадају у научне, већ у стручне проблеме. У научне проблеме спадају само проблеми за чије су решавање потребна нова знања о појавама, догађајима, активностима и процесима у којима настају;

2) научни проблем је само проблем који је решив на основу стечених знања. У противном, тај проблем за науку нема смисла;

3) одређени проблем може стално постојати с истим општим манифестацијама, али у сваком конкретном случају за његово решавање могу да буду неопходна нова знања, на основу којих се пројектују нови начини решавања;

4) пројектовано решење проблема и његова реализација не значе и његово стварно решење ако се не постигне повољан резултат. Само повољан резултат у решавању одређеног проблема чини тај проблем научним проблемом.

Метод

Појам метода се схвата различито. Најједноставније схватање је да је метод одабрани или захтевани начин решавања неког проблема. У науци се под методом подразумева пут према новим знањима, тражење, начин мишљења, истраживање стварности итд. Свака наука подразумева одређени начин стицања знања. У литератури се често наилази на тврдње да су метод и теорија (скуп сређених знања) исте категорије, односно често се изједначавају, али се они не могу изједначити иако су чврсто повезани. Свака наука има свој метод, али то не значи да свака наука развија само себи својствене методе. Различите науке или научне дисциплине користе и исте методе, али се у том случају методски поступци прилагођавају конкретной науци или научној дисциплини. Метод је комплексан појам под којим се подразумевају човекови различити испланирани, организовани и повезани поступци или активности у стицању знања о објекту који му је непознат или мало познат.

Војна економика је у могућности и има потребу да користи све основне методе савремене науке (статистички метод, метод моделовања, експериментални метод и аксиоматски метод), затим методе истраживања (метод посматрања, кибернетички метод, метод истраживања узорка) и да примењује све посебне поступке у сазнавању (анализа и синтеза, апстракција и конкретизација, генерализација и специјализација и индукција и дедукција). Који ће метод користити нека наука, а то значи и војна економика, зависи од природе предмета истраживања и конкретног проблема, али и од нивоа његовог непознавања. Ако се неки метод користи у другим наукама, али и у војној економици, не значи да није, истовремено, и метод војне економике. Дакле, војна економика има свој метод истраживања.

Због вишеслојне структуре војне делатности и различитог карактера проблема у њој неопходна је примена различитих метода и методских поступака, чак и у сазнајном процесу усмереном само на један проблем. Досадашња искуства потврђују да се у истраживању најбољи резултати постижу када се комбинује неколико различитих метода, уколико је то могуће због истраживачког поступка. Због тога, метод и методски поступци у војној економици морају не само да одговарају предмету истраживања и проблему већ и да буду прихватљиви истраживачу. То потврђује да је сазнајни процес у војној економици сложен и да је, у оквиру њега, неопходан мултидисциплинаран и

интердисциплинаран приступ. Према методологији, приликом избора метода треба узимати у обзир: 1) посебности војне делатности у односу на остале државне, јавне и привредне делатности; 2) општа економска знања и знања других наука о појавама, догађајима, активностима и процесима у војној делатности; и 3) деловање економских законитости у војној делатности и карактер, степен и облике њиховог испољавања. С обзиром на то да су промене у војној делатности брзе, непредвидљиве и свеобухватне, а због карактера војних циљева неопходно је њихово брзо истраживање, што није увек могуће, неопходно је: 1) изабрати одговарајући метод и, посебно, методске поступке, и 2) разложити истраживани проблем на сегменте који могу да имају релативну целину.

У економској теорији уопште, као и у осталим наукама, постоје одређени ставови и принципи који важе за све економске науке и научне дисциплине. Они попримају улогу сигурног критеријума у избору метода и методских поступака, као и у креирању нових, који могу поуздано да доведу до нових знања, што потврђује међусобно преплитање и повезаност метода и теорије. Дакле, војна економика несумњиво има свој метод, па се, у вези с тим, посебно мора узимати у обзир:

1) метод војне економике обухвата и усаглашавање утврђених искуствених чињеница и теоријских ставова и принципа. Међутим, то се сада не чини, јер би се сазнајни процес у војној делатности успорио и демотивисао. Некада је корисно сачекати повољније теоријске, методолошке и друге услове који ће омогућити неопходна усаглашавања;

2) метод војне економике, као и неких других економских наука, не подразумева искључиво егзактне сазнајне поступке и резултате. Наиме, неке појаве, догађаји, активности и процеси у војној делатности такве су природе да се не могу изразити, на пример, математичким или неким другим егзактним величинама и релацијама, али имају своје јасно, чак и прецизно значење.

Теорија

У методологији се под теоријом подразумева скуп повезаних исказа којима су изражена знања о неком предмету истраживања. Другим речима, теорија је уопштено и заокружено објашњење или интерпретација одређеног искуства. Под теоријом се у науци подразумевају основна повезана и проверена знања једне или групе наука или научних дисциплина. Таква знања су добијена, прво, посматрањем предмета истраживања, а затим утврђивањем, сређивањем и проучавањем чињеница, извођењем закључака и њиховом провером у пракси. Према томе, економска теорија је систем сређених, међусобно повезаних и проверених знања о економским појавама и процесима. Може да буде општа и посебна теорија. Општа економска теорија има значење основних научних знања која се концентришу у економским наукама уопште, а посебне економске теорије чине скуп знања из области научних подручја одређених наука или научних дисциплина.

Војна економика оформљује своју теорију на основу знања из других економских наука и научних дисциплина, па и некономских наука, и знања до којих долази истраживањем појава, догађаја, активности и процесу у војној делатности. Из ње се извлаче и формулишу одређени ставови и принципи који омогућавају да се схвати суштина појава, догађаја, активности и процеса, утврде врста и обим материјалних улагања и резултата и пројектују мере помоћу којих се остварују утицај и контрола у војним делатностима. Дакле, ефикасност војне организације у целини и њених делова зависи, поред других важних чинилаца, и од развијености теорије војне економике, њених ставова и принципа, и уопште од њене примене у обављању задатака и постизању циљева.

Језик (терминологија)

Језик неке науке је систем ознака (речи, термини) и симбола које користи да би приказала резултате свог истраживања. Свака наука настоји да развије и усаврши језик којим се служи: 1) да би знања и резултате истраживања до којих је дошла могла да прикаже на најпогоднији начин, и 2) да би та знања била трајна, јасна и разумљива онима којима су та знања потребна.

Војна економика још увек није у потпуности развила свој језик, иако користи многе речи и изразе који су специфични и који само њој одговарају. У употреби су, осим речи и језичких изрза из свакодневног језика, углавном, ознаке и изрази других наука, посебно економских и војних наука. Осим тога што мора много више да настоји да развије и усаврши свој језик, војна економика мора да реши и један проблем који је веома спутава њен развој као науке. Он се испољава као велика збрка у употреби различитих ознака (речи и термини) и симбола. Наиме, често се за означавање различитих појмова користе исти термини, или се исти појам означава различитим терминима. Осим тога, у војну економику се потпуно некритички уносе ознаке и симболи из других наука и научних дисциплина. Таква језичка збрка не само да доводи у забуну већ прети и да умањи значај војне економике као научне дисциплине. Језичка неодређеност војне економике последица је и недовољне појмовне одређености, односно недовољно изученог садржаја основних појмова. Због тога у сфери језика треба предузети следеће:

1) неке ознаке и симболи који се сада користе морају да добију исправна значења, а њихову употребу треба ограничити на појмове које означавају;

2) ознаке и симболе који се према изворном значењу не могу сврстати у језик војне економике, или је њихова употреба неадекватна, треба изоставити и препустити другим наукама;

3) садржај основних појмова у војној економици треба одредити према њеним ставовима и принципима.

Постоји тесна повезаност између свих основних елемената: предмета истраживања, научног проблема, метода, теорије и језика. Предмет истраживања се у методологији често дефинише као скуп одређених проблема о којима нема довољно објективних знања, а произилазе из општег научног проблема који одређена наука или група наука треба да решава. У методологији се сматра да је метод, у ствари, примена теорије, јер ставови и принципи који су израз теорије одређују своју употребу, односно претварају се у метод. То значи да су метод и теорија међусобно условљени степеном своје развијености: неразвијена теорија не омогућава примену развијеног метода, и обрнуто, уз развијену теорију нерационална је примена неразвијеног метода. Развијеност теорије је одраз појмовне одређености предмета истраживања. Примена метода, у било којој науци, умногоме је условљена природом предмета истраживања и конкретног проблема. Језик је у међусобној условљености са свим осталим значајним елементима, јер од развијености језика зависи језичка и појмовна одређеност предмета истраживања и научног проблема, и развијеност метода и теорије, али и обрнуто.

Војна економика, као посебна научна дисциплина, има јасну научну основу од које треба да полази, врсту и обим знања, методе и теорију које треба да користи (до којих су дошле друге науке), и врсту и обим знања до којих треба да дође развијајући и усавршавајући своје методе, теорију и језик. Као специјална, примењена и фактичка научна дисциплина, војна економика мора израстати јачином научних аргумената формулисаних на основу знања до којих је дошла изучавајући са свог аспекта војне и невојне појаве, догађаје, активности и процесе у војној делатности као свом истраживачком подручју, без обзира на то какви услови преовлађују (мирнодопски или ратни), изналазећи најповољније начине употребе и коришћења средстава у обављању планираних задатака и постизању дефинисаних циљева.

Литература:

1. Др Глигорије Зајечарановић, *Основи методологије науке*, Институт за политичке студије, Београд, 1974.
2. Михаило Марковић, *Филозофски основи науке*, САНУ, Београд, 1981.
3. Др Милко Цупара, *Економски чинилац у војном руковођењу*, ВИНЦ, Београд, 1989.
4. Мр Милко Цупара, *Прилог одређењу предмета истраживања војне економике*, „Позадина“, бр. 4/1986.
5. Др Богдан Шешић, *Основи методологије друштвених наука*, треће издање, „Научна књига“, Београд, 1982.
6. *Стање и правци развоја војне економике као научне дисциплине* (округли сто), Зборник радова, „Позадина“, 1986.

Др Драган Јовашевић

Аутор је у чланку обрадио појам војне тајне и њен значај за Војску Југославије и целокупан систем одбране, као и методе њене заштите. Објаснио је системе заштите података и докумената који чине војну тајну: систем превентивно-безбедносних мера заштите и, нарочито, систем репресивно-безбедносних мера.

У вези с превентивном заштитом војне тајне, аутор је мере заштите поделио на опште (генералне) и посебне (специјалне) мере.

Репресивно-безбедносне мере објашњене су на основу кривичног дела „Одавање војне тајне“ (члан 224. Кривичног закона СР Југославије). Наведено кривично дело обрадио је у целини, с посебним освртом на његове квалификоване облике.

Увод

Војна тајна, начини, методи и поступци везани за њену заштиту, превентивне и репресивне мере, као и субјекти који их предузимају, одувек су изазивали велику пажњу опште и стручне јавности. То је разумљиво када се узме у обзир који се све подаци и документи сматрају војном тајном, односно колика је штета и какве све несагледиве последице могу да наступе због неовлашћеног, тј. противправног откривања војне тајне. У свим правним системима одувек, а посебно у садашње време, предвиђен је веома разуђен систем мера и поступака заштите војне тајне.

Могуће је издвојити два система заштите података и докумената који чине војну тајну. То су:

- систем превентивно-безбедносних мера,
- систем репресивно-безбедносних мера.

У сваком случају, нужност најстрожег чувања војне тајне произилази из непроцењивих штетних последица које би наступиле по Војску Југославије и целокупни систем одбране наше земље у случају њеног неовлашћеног откривања. Систем превентивно-безбедносних мера заштите војне тајне обухвата: нормативне, заштитне, образовно-васпитне и информативно-пропагандне мере.

Превентивна заштита војне тајне

Превентивне мере чине веома разнолики систем мера и поступака, на различитим нивоима, којима се првенствено онемогућава, отежава или спречава откривање непозваном, тј. неовлашћеном лицу да се

обавести о садржини података и докумената који су означени као војна тајна.

Нормативне мере су, заправо, правни основ заштите војне тајне. То значи да нормативно уређење заштите појединих или свих вредности Војске Југославије у довољном обиму и на довољан начин одређује обавезе, мере и поступке њених припадника у вези са заштитом и чувањем војне тајне. Законима, правилима, упутствима, наредбама, директивама и другим подзаконским актима општег или појединачног карактера предвиђене су поједине мере и обавезе субјеката у заштити војне тајне, и то од тренутка израде таквих докумената, преко употребе и чувања, до тренутка њиховог уништења.

Заштитне мере обухватају систем свеукупних физичких, техничких и контраобавештајних мера које непрекидно предузимају припадници Војске Југославије ради спречавања интересената и непозваних лица да непосредно или посредно дођу у контакт с имаоцима војне тајне, односно ради спречавања приступа месту (природни или вештачки објекат, борбено средство или систем, борбени, маршевски или други распоред јединица итд.) на којем би могли визуелно, аудитивно или употребом одговарајућих средстава да прибаве податке који чине војну тајну.¹ Све заштитне мере се могу поделити на:

- мере противелектронске заштите и криптозаштите,
- мере физичког обезбеђења,
- мере техничког обезбеђења,
- мере забране, ограничења и контроле кретања и давања података у јавности.

Законом о одбрани² одређено је да су грађани, државни органи, предузећа и друга правна лица дужни да одговарајућим мерама штите тајне податке о одбрани земље, као и да обављају прописане и наређене мере за заштиту тих података. Мере заштите тајних података значајних за одбрану земље који су војна тајна могу бити различите, а чине их *опште (генералне)* и *посебне (специјалне) мере заштите*.

Опште заштитне мере се примењују ради заштите тајних података свих врста и степена тајности. Оне нарочито садрже:³

- процену значаја података и одређивање врсте тајне, степена тајности и мера њихове заштите;
- одређивање просторија за рад и услова и начина рада за овлашћено лице које ради с тајним подацима;
- избор лица која могу бити упозната с тајним подацима и утврђивање услова и начина њиховог упознавања с подацима;
- забрану изношења тајних података изван одређених просторија и забрану приступа непозваним лицима тим просторијама;

¹ Милан Мијалковски, *Превентива у заштити војне тајне*, „Нови гласник“, Београд, бр. 5/1996, стр. 6.

² „Службени лист СРЈ“, бр. 43/1994.

³ Мићо Бошковић, *Криминалистички значај заштите тајне*, „Безбедност“, Београд, бр. 3/1997, стр. 338.

– одређивање начина и средстава којима се могу преносити тајни подаци;

– забрану снимања и скицирања тајних података и уношења фотографских апарата и друге одговарајуће технике у објекте и просторије у којима су смештени тајни подаци;

– забрану публикавања тајних података;

– вођење одговарајуће евиденције;

– организовање одговарајућег физичко-техничког обезбеђења;

– контролу спровођења прописаних мера заштите.

Посебне заштитне мере се примењују ради заштите тајних података за које је одређен највиши степен тајности и који је означен као „строго поверљиво“. И те мере могу да буду различите, тако да обухватају:

– вођење посебне евиденције о тајним документима (настанак, кретање, достављање, коришћење) и о лицима која су са њима упозната или која их могу користити;

– одређивање тајних (шифрованих) назива докумената и примену мера криптозаштите при преносу и коришћењу тих података;

– обезбеђивање просторије у којој се чувају та документа и њихово чување у челичним касама;

– утврђивање броја примерака тајних докумената и одређивање корисника;

– упутство на документу о дозвољености његовог преписивања, умножавања, фотокопирања или прављења извода, и надлежност лица за давање таквих одобрења;

– курирско преношење података, уз одговарајућу оружану пратњу, и мере заштите техничког обезбеђења;

– комисијско уништавање концепата, приделешки, индига, матрица, графикона, прорачуна и другог помоћног материјала који је коришћен при раду;

– писана примопредаја дужности између лица која рукују подацима или их чувају.

Све те разнолике мере заштите чине недељиву целину и тек њихово ефикасно, правовремено и складно функционисање и међусобно допуњавање обезбеђује потпуно ефикасну заштиту података и докумената који су војна тајна.

Посебан превентиван значај за очување и заштиту војне тајне имају и образовно-васпитне мере. Наиме, од нивоа и степена образовања и васпитања, односно дисциплинованости припадника Војске Југославије, умногоме зависи и ефикасна заштита података и докумената који су означени као војна тајна, а са којима се они сусрећу у свакодневном раду и животу. У најопштијем, под образовањем се подразумева неопходан фонд (квантитет) знања и обавештења која сваки припадник Војске Југославије мора да поседује или стекне ради правилнијег поступања у заштити и чувању војне тајне, и то у свим условима – како у миру, тако, још више, у конфликтним ситуацијама. То значи да се под образовним мерама подразумева стицање неопходног знања, с једне

стране, али још више спознаја одговарајуће употребе стеченог нивоа знања у практичном, непосредном раду на чувању и заштити војне тајне. Васпитне мере, при томе, имају изузетно важан циљ. Он се огледа у потреби сваког припадника Војске Југославије да схвати значај чувања војне тајне, односно опасност и штетне последице по одбрану и безбедност земље које могу наступити у случају њеног неовлашћеног откривања или у случају да је сазна непозвано лице. Стога целокупан систем образовања и васпитања припадника Војске Југославије, поред осталог, обухвата и непрестано стицање (усавршавање и специјализацију) и допуњавање знања о потреби, начинима и могућности чувања и заштите војне тајне на свим нивоима.

Последњу, такође значајну врсту превентивних мера у заштити војне тајне чине информативно-пропагандне мере. Њихов посебан значај се огледа у непрестаном раду с припадницима Војске Југославије ради сазнавања и стицања нових информација и нових сазнања из области заштите и очувања војне тајне. Поред самоинформисања и самообразовања појединих припадника Војске Југославије у предузимању те врсте превентивних мера, посебан значај имају и сами системи командовања Војске Југославије. Наиме, ти субјекти командовања, између осталог, имају и надлежности које им омогућавају да систематски и плански информишу припаднике Војске Југославије о мотивима, могућностима и начинима на које непријатељ и непозвана лица угрожавају војну тајну, с нагласком на томе како ће то чинити у наредном периоду, и о функционисању самог система заштите војне тајне.⁴

Одавање војне тајне као кривично дело

Превентивне мере су значајан систем мера и поступака којима се спречава и онемогућава откривање војне тајне, односно сазнавање садржине докумената и података који су означени као војна тајна од стране неовлашћених (непозвана и друга) лица. Но, те мере често нису и довољне. Стога су правним прописима предвиђене и друге, репресивне мере, које се првенствено примењују према лицима која су својим непосредним или посредним поступањем, чињењем или нечињењем омогућила непозваном, тј. неовлашћеном лицу да открије војну тајну. У нашем позитивном законодавству предвиђене су две врсте репресивних мера заштите војне тајне. То су: кривично-правне мере и дисциплинске мере.

Кривичним законом СР Југославије, у глави XX, у групи кривичних дела против Војске Југославије, предвиђено је у чл. 224. посебно кривично дело под називом: „Одавање војне тајне“. Кривично дело одавања војне тајне се састоји у неовлашћеном саопштавању, предаји или на други начин чињењу доступним другоме података који су војна тајна, или у прибављању таквих података у намери да буду предати непозваном лицу.

⁴ Милан Мијалковски, *исто*, стр. 8.

Објекат заштите у случају тог кривичног дела јесте Војска Југославије, као посебна организациона структура наше друштвене заједнице која има посебну службу, поредак и дисциплину, као и борбена и друга средства и системи којима располаже. Поред Војске Југославије, упоредо, као објекат заштите у случају кривичног дела јавља се и сама наша земља, односно могућности и њене способности за одбрану од непријатеља. Наиме, тим кривичним делом, преко напада на оружане снаге наше земље (дакле, на Војску Југославије), као чувара безбедности и независности СР Југославије, тежи се да се доведе у питање и безбедност наше земље, па чак и њен опстанак као суверене и независне државе. Према томе, оружане снаге су у случају тог кривичног дела само посредни, а безбедност и независност Југославије су главни циљ предузимања инкриминисаних активности. То кривично дело има специфичан објекат напада или објекат радње извршења. То су подаци или документи који чине војну тајну. Дакле, војна тајна је објекат напада у случају тог кривичног дела.

Тајна је одувек била предмет посебног и помног интересовања разних група и појединаца, па стога њена ефикасна заштита спречава да заинтересована (а непозвана) лица дођу до података и информација који су им потребни. Тајна се може простирати на разне сфере друштвеног живота и на све друштвене односе. Који ће се све подаци сматрати тајним зависи од области на коју се односе, од постављеног циља, али и од органа који је овлашћен да одређује круг тајних података и начин њихове заштите.

Појам тајна може да се одреди са социолошког, филозофског или правног аспекта. Тако се тајном сматрају истинити и непознати подаци о чињеницама, средствима и поступцима из правне сфере интимитета власника тајне, које он чува и штити, због остваривања дозвољених друштвених односа, а закон, са своје стране, пружа кривичну санкцију због њиховог недозвољеног обелодањивања.⁵ Приликом кривичноправног дефинисања војне тајне и појамног одређивања треба узимати у обзир чињеницу да се кривичноправним прописима штите различите врсте тајне: државна, војна, службена, пословна, лична тајна. Да би се отклониле извесне недоумице одређивању појма и карактеристика војне тајне као објекта напада кривичног дела из чл. 224. КЗ СРЈ у Закону је, у ст. 4 тог члана, наведена материјално-формална дефиниција појма војне тајне. Тако се војном тајном сматрају подаци или документа који су Законом, другим прописом или одлуком надлежног органа, донесеном на основу Закона, проглашени војном тајном и чије је одавање имало или је могло да има теже штетне последице за Војску Југославије и њене припреме за одбрану земље.

За постојање војне тајне у смислу тог кривичног дела Законом се тражи кумулативно испуњење и материјалних и формалних елемената. На тај начин је сужен појам војне тајне у смислу кривичноправне

⁵ Велизар Нојман, *Уређивање друштвене самозаштите*, Београд, 1979, стр. 481.

регулативе. Војна тајна се односи на више различитих података који говоре о војној готовости оружаних снага, ратним плановима и припремама, о средствима, наоружању и војној опреми, о војним објектима и постројењима, и другом. То могу да буду сви подаци чије би неовлашћено откривање могло да има или има теже штетне последице (дакле, не било какве штетне последице) за Војску Југославије и њене припреме за одбрану земље. У сваком случају фактичко је питање када су наступиле или када могу да наступе теже штетне последице. Одговор на то питање мора да да судско веће у сваком конкретном случају. Јер, тек у случају испуњења тих услова постоји битан елеменат бића тог кривичног дела, а то је објект напада – војна тајна. Ти подаци, поред тога што имају материјални, садржински значај за Војску Југославије и одбрану земље, морају да буду проглашени војном тајном законом или другим подзаконским актом донетим на основу Закона.

За утврђивање шта се сматра војном тајном значајна је и одредба чл. 67. Закона о одбрани. Наиме, том одредбом је одређено који се подаци о одбрани земље сматрају тајним, а председник СР Југославије овлашћен је да пропише критеријуме за утврђивање података који чине војну тајну, степен војне тајне и мере за њихову заштиту.

Радња извршења кривичног дела из чл. 224. КЗ СРЈ алтернативно је одређена. Она се састоји у саопштавању, предаји или чињењу доступним другом лицу података који су војна тајна као и у прибављању таквих података и докумената у намери да буду предати непозваном лицу. Свака од Законом предвиђених делатности има самостално дејство на постојање кривичног дела, а и у случају предузимања више од предвиђених радњи по принципу привидног стицаја постојаће опет само једно кривично дело.

Саопштавање је упознавање другог лица са садржином поверљивих података и докумената без њихове физичке предаје. Оно се може обавити на различите начине и помоћу различитих техничких средстава. Може да се обави непосредно или посредно, путем мреже за пријем и слање информација.

Предаја је давање другоме у посед докумената и предмета који садрже податке који су означени као војна тајна. Такви предмети могу да буду: скице, планови, елаборати, извештаји, документи, записници, фотографије, дискете итд. И предаја се може обављати непосредно и посредно, преко поште, пријатеља, телефаксом, компјутером, остављањем на одређеном месту итд. Предаја поверљивих војних података иностраним властима чини кривично дело шпијунаже. Слабији интензитет друштвене опасности дела не може бити разлог да се радње учиниоца, ако постоји елеменат иностраности, квалификују као кривично дело одавања војне тајне уместо кривичног дела шпијунаже.⁶ Давање војничке књижице с поништеним ратним распоредом другом лицу у залого само по себи не значи и да је оптужени тиме предао подат-

⁶ Пресуда Врховног војног суда II К 129/62 од 12. маја 1962. године.

ке који су законом проглашени војном тајном, односно да их је учинио доступним неовлашћеном лицу.⁷

Чињење доступним података или докумената значи омогућавање непозваном лицу да се оно само упозна с поверљивим подацима и документима, што се може постићи на различите начине. То омогућавање практично значи помагање другоме да се обавести о садржини поверљивих података и докумената. Ту су радње помагања предвиђене као самосталан облик радње извршења тог кривичног дела. Радња извршења се може предузети на различите начине, као што су: остављање отворене просторије, стола или касе у којима се налазе поверљиви подаци тако да се друго лице може упознати са њиховом садржином, и непредузимање одговарајућих прописаних мера заштите тих докумената, чиме се ствара опасност да се са садржином таквих докумената упозна друго лице (непозвано, неовлашћено).

Изношење писмена која су државна, односно војна тајна из просторија где се чувају само по себи није и чињење доступним непозваним лицима у смислу чл. 129, односно 224. КЗ СРЈ.⁸

Прибављање података и докумената који су означени као војна тајна у намери да се предају непозваном лицу четврти је облик радње извршења тог кривичног дела. То прибављање практично значи сваку делатност којом одређено лице долази до података и докумената који су војна тајна. Те делатности могу бити дозвољене (прикупљање, сазнавање, куповање, копирање, скицирање, прислушкивање, снимање) или недозвољене (крађа, насилно одузимање, одузимање докумената путем уцене итд.), а важно је да се ти подаци прибављају у намери да се предају непозваном лицу. То значи да извршилац тог облика кривичног дела зна да прибавља податке и документа који су означени као војна тајна и да управо хоће да их прибави како би их предао неком другом непозваном лицу. У сваком конкретном случају постојање те намере (као субјективног елемента) на страни учиниоца дела мора да буде непобитно утврђено и поткрепљено доказима.

Приликом утврђивања радњи извршења кривичног дела одавања војне тајне из чл. 224. КЗ СРЈ у Закону је направљена разлика између другог лица и непозваног лица. Наиме, одређене радње (прве три) предузимају се да би се војна тајна предала или саопштила другом лицу, док се војна тајна прибавља с намером да се преда непозваном лицу.

Иако су у Закону употребљени различити термини, разлика између другог и непозваног лица у пракси не постоји. Наиме, саопштавањем, предајом и чињењем доступним другом лицу повређује се дужност у вези с чувањем војне тајне, што значи да је и то друго лице управо оно лице које није овлашћено да се упозна с подацима и документима који су војна тајна. У том смислу треба тумачити и појам непозваног лица.⁹ У смислу чл. 224. КЗ СРЈ непозваним лицем се сматра свако, па

⁷ Пресуда Врховног војног суда II К 260/69 од 5. септембра 1969. године.

⁸ Пресуда Врховног војног суда II К 56/84 од 28. фебруара 1984. године.

⁹ Зоран Стојановић, *Кривични закон СР Југославије са коментаром и регистром појмова*, Београд, 1995, стр. 224.

дакле и војно лице које по својој функцији или службеном односу није овлашћено да се упозна с одређеним подацима који су проглашени војном тајном.¹⁰

Када учинилац непозваним лицима учини доступним војне, економске или службене податке који су државна тајна, а поред њих и податке који су само војна тајна, он чини кривично дело одавања државне тајне из чл. 129. КЗ СРЈ, које као теже обухвата кривично дело одавања војне тајне из чл. 224. КЗ СРЈ.¹¹ За постојање кривичног дела одавања војне тајне није битно да ли је неко непозвано лице и фактички узело и разгледало поверљиве војне податке. Довољно је да је учинилац дела те податке учинио доступним непозваним лицима, тј. да је створио могућност да поверљиви подаци тим лицима дођу у руке.¹² За постојање тог кривичног дела важно је да је учинилац било коју од више Законом предвиђених радњи извршења предузео неовлашћено, дакле противправно. У Закону се употребљава термин „супротно својим дужностима“. То значи да је потребно да је учинилац дела свестан да је другом или непозваном лицу на неки од предвиђених начина омогућио (непосредно или посредно) упознавање с подацима или документима који су војна тајна, и то управо кршењем обавеза и дужности које је имао у вези с чувањем и заштитом војне тајне. Тај елеменат противправности у поступању учиниоца дела у сваком конкретном случају судско веће треба да утврди јер је елеменат противправности (дакле, неовлашћености у поступању) значајан елеменат бића тог кривичног дела, без чијег постојања, утврђивања и доказивања и нема тог кривичног дела.

Према Законом одређеним радњама извршења, то кривично дело има велике сличности с кривичним делом шпијунаже, које је предвиђено у чл. 128. КЗ СРЈ у групи кривичних дела против уставног уређења и безбедности СР Југославије. Но, између тих кривичних дела има више квалитативних разлика, које се огледају у следећем:

– шпијунажа је кривично дело управљено против уставног уређења и безбедности СР Југославије, а одавање војне тајне против Војске Југославије;

– код шпијунаже се као објекат напада појављују тајни војни, економски или службени подаци или документа, док се код одавања војне тајне као објект напада појављују само подаци и документа који су означени као војна тајна;

– код шпијунаже се поверљиви подаци достављају страном држави, страном организацији или лицу које им служи, а код кривичног дела одавања војне тајне војна тајна се доставља другом, односно непозваном лицу;

– код одавања војне тајне учинилац не предузима дело у намери да угрози уставно уређење и безбедност СР Југославије;

¹⁰ Пресуда Врховног војног суда П К 405/79 од 13. децембра 1979. године.

¹¹ Пресуда Врховног војног суда П К 122/87 од 7. маја 1987. године.

¹² Пресуда Врховног војног суда П К 44/62 од 22. фебруара 1962. године.

– код одавања војне тајне као извршилац дела се може појавити само војно или друго лице које има одређене дужности у вези с чувањем и заштитом војне тајне, а код шпијунаже учинилац дела може да буде свако лице;

– одавање војне тајне се с аспекта облика виности може извршити и с умишљајем и са нехатом, а шпијунажа само с директним умишљајем као обликом виности учиниоца. На основу елемента иностраности разграничава се кривично дело шпијунаже од кривичног дела одавања војне тајне.¹³

Кривично дело одавања војне тајне из чл. 224. КЗ СРЈ свршено је самим саопштавањем, предајом или чињењем доступним података или докумената другом лицу или самим прикупљањем таквих података у намери предаје без обзира на то да ли је до предаје заиста и дошло. Но, покушај тог кривичног дела је могућ, и он се кажњава сем у случају нехатног извршења дела.

Извршилац тог кривичног дела према законској дефиницији је војно лице, али и свако друго лице које је супротно својим дужностима у вези с чувањем и заштитом војне тајне учинило радњу извршења тог кривичног дела. Под појмом војног лица, према чл. 113, ст. 5. КЗ СРЈ, у случају тог кривичног дела подразумевају се:

- војник на одслужењу војног рока,
- војник по уговору,
- питомац војне школе,
- активни млађи официр,
- официр или војни службеник,
- лице из резервног састава док се као војни обвезник налази на војној дужности,
- цивилно лице које обавља одређену војну дужност.

Осим војног лица, као учинилац тог кривичног дела може се појавити и свако друго лице које има одређене дужности везане за заштиту и чување војне тајне и које управо кршењем (свесним пропуштањем дужности или активним чињењем) омогућује другом или позваном лицу да се обавести о садржини података или докумената који су означени као војна тајна. На тај начин је законодавац проширио круг лица која се могу појавити као учиниоци тог војног кривичног дела.

У погледу виности, то кривично дело може бити извршено с умишљањем или из нехата. Законом је предвиђено кажњавање и у случају нехатног поступања извршиоца дела приликом предузимања радње извршења управо како би и на тај начин превентивно подигао на виши ниво пажњу свих лица која се у свакодневном раду срећу с подацима и документима који су војна тајна, с једне стране, и због штетних и несагледивих последица у случају неовлашћеног откривања војне тајне, с друге стране. У кажњавању учиниоца закон је направио разлику с обзиром на облик виности учиниоца дела. Наиме, за умиш-

¹³ Пресуда Врховног војног суда II К 35/74 од 15. марта 1974. године.

љајно одавање војне тајне предвиђена је казна затвора од три месеца до пет година, а за нехатно одавање тајне законом је предвиђена казна затвора до три године. Но, суд је приликом одлучивања о врсти и висини казне у сваком конкретном случају обавезан да узме у обзир и одредбу чл. 238. КЗ СР Југославије. Према тој одредби, учиниоцу кривичног дела против Војске Југославије за које је прописана казна затвора до три године (дакле, у случају нехатног одавања војне тајне), уместо кривичне санкције, може се изрећи дисциплинска мера, односно казна утврђена законом ако је дело добило особито лак вид и ако је то неопходно због интереса службе.

Чланом 165, ст. 2. Закона о Војсци Југославије¹⁴ предвиђена је могућност да се професионалном војнику (дакле, војном лицу као учиниоцу тог кривичног дела) изрекне као најстрожа санкција дисциплинска казна затвора до 60 дана, под условом да ниједна од предвиђених лакших дисциплинских мера не одговара тежини повреде или степену његове одговорности. У сваком случају, судско веће има тежак и одговоран задатак да утврди да у сваком конкретном случају има обележја кривичног дела из чл. 224. КЗ СРЈ, да ли су испуњени услови за постојање кривичне одговорности и да одлучи да ли ће конкретном учиниоцу дела изрећи кривичну санкцију у законом предвиђеним оквирима или дисциплинску меру, односно дисциплинску казну.

Квалификовани облици кривичног дела одавања војне тајне

Кривичним законом СР Југославије, у чл. 224, ст. 2, предвиђена су три тежа квалификована облика кривичног дела одавања војне тајне за које је предвиђено строже кажњавање. То су:

- одавање војне тајне из користољубља,
- одавање нарочито поверљивих података,
- одавање војне тајне ради објављивања или коришћења у иностранству.

Поред тих облика, у чл. 226. КЗ СРЈ предвиђен је и један тежи облик одавања војне тајне ако је дело извршено у условима непосредне ратне опасности или за време ратног стања. То је особито тежак случај тог кривичног дела за које је законом предвиђена и најстрожа казна.

1. Одавање војне тајне из користољубља први је тежи квалификовани облик тог кривичног дела. У случају тог облика кривичног дела учинилац управо предузима радњу извршења у намери да прибави имовинску корист за себе или другога. Користољубива намера као елеменат умишљаја учиниоца мора да постоји у тренутку предузимања радње извршења. За постојање дела није потребно да је учинилац дела заиста и остварио ту своју намеру, односно да је заиста и прибавио противправну имовинску корист.

2. Одавање нарочито поверљивих података постоји када учинилац дела својом радњом извршења напада, односно повређује управо по-

¹⁴ „Службени лист СРЈ“, бр. 43/1994.

датке и документа за које је проглашен највиши степен тајности, када је реч о подацима изузетно важним за Војску Југославије и њене припреме за одбрану земље. Такви подаци су означени као строго поверљиви. У практичној примени тај облик кривичног дела може да изазива одређене дилеме у тумачењу. Наиме, поставља се питање који су то нарочито поверљиви подаци који су објекат напада у том случају. Отуда појам нарочито поверљиви подаци треба тумачити уз испуњење формалног (да су означени највишим степеном тајности) и материјалног услова (да њихово одавање може изазвати нарочито тешке последице по Војску Југославије и одбрамбену способност наше земље).

3. Одавање војне тајне ради објављивања или коришћења података у иностранству као тежи облик тог кривичног дела квалификује намера (субјективни елемент) учиниоца. Наиме, учинилац тог облика дела радију извршења предузима у намери да се тако саопштени или неовлашћено откривени подаци или документа који чине војну тајну објаве или користе у иностранству. За постојање дела није потребно да су ти подаци стварно и објављени, односно да су коришћени у иностранству. Према елементу иностраности, то се дело приближава кривичном делу шпијунаже. Од њега се разликује по томе што између учиниоца дела и иностранства нема претходне повезаности, већ учинилац дела откривене податке и документа накнадно објављује или користи у иностранству (без обзира на то да ли је реч о пријатељској или непријатељској земљи).

За сва три тежа облика тог кривичног дела Законом се тражи и постојање умишљаја као облика виности на страни учиниоца. Тај умишљај је квалификован одговарајућом намером (код првог и трећег облика). За сва три тежа облика кривичног дела из чл. 224. КЗ СРЈ Законом је предвиђена казна затвора од најмање једне године.

4. Последњи и најтежи облик кривичног дела одавања војне тајне предвиђен је у чл. 226, ст. 2. и 3. КЗ СР Југославије. Тај облик дела постоји ако је до одавања војне тајне дошло у време ратног стања или у случају непосредне ратне опасности. Тежа квалификација и строже кажњавање за тај облик дела засновани су на постојању посебне квалификаторне околности, а то је време извршења кривичног дела. То је време ратног стања или време непосредне ратне опасности. Реч је, заправо, о посебним околностима извршења дела, па је за постојање тог облика дела потребно да је учинилац свестан да своје дело предузима управо у то законом предвиђено време. Тако време извршења дела мора бити обухваћено умишљајем учиниоца.

Појам ратног стања и непосредне ратне опасности треба тумачити према одговарајућим одредбама Устава СР Југославије. Тако према чл. 78, т. 3. Устава СР Југославије Савезна скупштина проглашава постојање ратног стања на основу општих критеријума утврђених у чл. 4. Закона о одбрани. То стање траје од тренутка проглашења све док надлежни орган не донесе одлуку о његовом укидању. Ратно стање, по правилу, претходи рату, тј. започињању оружаних операција између две

или више држава, а може да траје и после завршетка самога рата. Стање непосредне ратне опасности јесте заправо стање које претходи ратном стању, у којем постоје реалне могућности да дође до рата. И то стање проглашава Савезна скупштина. За тај најтежи облик кривичног дела одавања војне тајне законом су предвиђене различите казне, и то:

– ако је основно дело учињено с умишљајем – казна је затвор у трајању најмање три године;

– ако је основно дело учињено из нехата, Законом је предвиђена казна од једне до десет година;

– ако је један од тежих квалификованих облика кривичног дела учињен за време ратног стања или у случају непосредне ратне опасности, Законом је предвиђена казна затвора у трајању најмање пет година или казна затвора од двадесет година.

Криминалистички аспект заштите војне тајне

Криминалистичка методика открива методе, поступке и начине сазнавања, откривања кривичних дела и њихових учинилаца и доказивања кривичних дела у кривичном поступку. И код кривичног дела одавања војне тајне у вези с откривањем дела и учиниоца потребно је претходно разјаснити све чињенице које су везане за објекат кривично-правне заштите, начин извршења и учиниоца дела.

Начини сазнања да је извршено кривично дело одавања војне тајне могу бити различити. То је првенствено оперативна делатност јавне, државне и војне безбедности, подношење пријава од стране предузећа, установа и других правних лица, анонимне и псудонимне пријаве, средства јавног информисања, а у одређеним случајевима треба посебну пажњу посветити и јавном поговарању као извору сазнања да је извршено одређено кривично дело или да је одређено лице извршилац неког кривичног дела.

Зависно од врсте и степена војне тајне, као и од начина извршења кривичног дела, предузимају се одговарајуће оперативно-тактичке и техничке радње и поступци, као и истражне радње, ради откривања учиниоца и обезбеђења доказа. Међу оперативно-тактичким и истражним радњама најзначајније су:

- провера,
- прикупљање претходних обавештења,
- осматрање,
- праћење,
- увид у одговарајућу документацију,
- преглед,
- утврђивање идентитета,
- друге радње, зависно од конкретне криминалистичко-тактичке ситуације.

На основу постигнутих резултата правовремено, ефикасно и свестрано се предузимају и одређене истражне радње, као што су:

- претресање,
- привремено одузимање предмета,
- вештачење,
- препознавање.

Разјашњење и доказивање кривичних дела откривања војне тајне ипак се не може засновати само на откривању, фиксирању и тумачењу материјалних трагова (доказа) у кривичном поступку. Због тога су посебно значајни и лични извори доказа, па оперативну делатност треба усмерити према проналажењу лица којима су познате поједине релевантне чињенице како би се са њима обавио информативни разговор ради прикупљања оперативних информација.

Методика откривања и доказивања кривичног дела одавање војне тајне¹⁵ налаже утврђивање свих чињеница везаних за кривично дело и учиниоца. Стога се прво мора утврдити прописани начин чувања података и докумената који чине војну тајну, затим како је тај начин спровођен у пракси, да ли је било примедба надлежног органа и да ли су предузимане накнадне мере заштите. У вези с тим, треба утврдити круг лица која су о односној војној тајни била обавештена, која су све лица била овлашћена да рукују том тајном, као и услове под којима су тајни документи могли да се користе или су били коришћени. Сви тако прикупљени подаци и информације корисно ће послужити судском већу да у конкретном случају утврди све околности учињеног дела и учиниоца како би донело закониту, правичну одлуку о кривичној одговорности учиниоца и изрекло одговарајућу врсту и меру казне. Но, тако утврђене чињенице ће бити веома значајне и за подизање постојећег система превентивних мера (посебно заштитних) на виши ниво, као и за отклањање уочених пропуста и недостатака, како би се убудуће спречила или отклонила могућност да на исти или сличан начин непозвано или неовлашћено лице открије војну тајну.

¹⁵ Мићо Бошковић, *исто*, стр. 343.

Израда писаних саопштења у војним наукама

УДК 001.8:355/359

Др Момчило Сакан, пуковник

Аутор је у чланку у пет целина, објаснио основне теоријске поставке израде научних саопштења у војним наукама.

У првом делу класификована су писана саопштења у војним наукама и објашњене су њихове основне карактеристике. Тежиште је на обиму, форми и садржају магистарских теза, докторских дисертација, монографија и студија, као основних саопштења која се раде на основу индивидуалних и тимских истраживања.

Други део се односи на елементе структуре писаних научних саопштења, с тежиштем на наслову, уводу, главном делу и закључцима као најважнијим елементима научног саопштења.

У трећем делу су објашњени општи услови за израду доброг научног саопштења, а у четвртном су наведене основне карактеристике доброг научног саопштења. Та два дела су урађена као основно усмерење и путоказ, пре свега читаоцима који се уводе у научноистраживачки рад.

Основне одлике језика и стила, приказане су у петом делу. Поред теоријских поставки наведени су и конкретни примери граматичке, лексичке и логичке неодређености и неуређености термина, синтагми, реченица и параграфа. Тај део садржи критички осврт на језик војних наука.

У научноистраживачком раду, као и у свим другим областима људске делатности, људи су у непрекидној комуникацији. Свакодневно, они осећају потребу да један другог нешто саопште, без обзира на то да ли је реч о размени информација о одређеном проблему или о саопштавању резултата сопствених информација о одређеном проблему или о саопштавању резултата сопствених истраживања.

Саопштења која људи користе у свакодневној комуникацији су бројна и могу се класификовати на разне начине. Према критеријуму начина саопштавања, саопштења могу да буду усмена и писана. У односу на врсту сазнања, могу бити стручна и научна саопштења. У односу на науку, могу бити саопштења која се односе на науку уопште, затим на корпусе наука, на групе наука, на поједине науке и на поједине научне дисциплине. У односу на институције и организације у којима се користе, саопштења се могу класификовати на бројне групе и подгрупе.

У војној организацији се, такође, користе бројна саопштења. Она могу да буду писана или усмена, стручна или научна. Такође, могу се класификовати према видовима, родовима и службама; према нивоима команди и установа; према врстама наука, областима делатности и на разне друге начине. Међутим, за ово истраживање најзначајнија су саопштења која дају нова, до тада непозната научна сазнања. То су саопштења која се, првенствено, користе у војним наукама, а могу да буду и усмена и писана научна саопштења. Усмена саопштења су доминантна у процесу припреме и реализације истраживања. Најчешће се користе у истраживачком тиму, у комуникацији са сарадницима и на релацијама наручилац истраживања – истраживачки тим – извори података. Та саопштења чине веома значајан предмет истраживања зато што од начина непосредне усмене комуникације са људима често зависи и могућност детаљнијег сагледавања проблема, квалитет прикупљених података и резултат истраживања у целини. Та саопштења се, према форми, обиму, садржају и другим карактеристикама, значајно разликују. Начин њиховог саопштавања се прилагођава конкретним проблемима, аудиторијуму и месту исказивања. Због тога се тешко могу детаљније прописати и у облику упутстава и других усмерења (у обиму једног чланка) препоручити за практично коришћење.

Писана саопштења се такође користе у целокупном процесу истраживања. Међутим, најзначајнија су саопштења која се користе за саопштавање резултата индивидуалних или тимских истраживања. То су она писана акта која се раде у последњој фази истраживачког поступка – као резултат процеса израде саопштења. У њима се, у суштини, приказују резултати истраживања и даје коначна информација како и колико је разматрани предмет истражен и какве су тенденције његовог развоја у ближој и даљој будућности. Зато је познавање врста и карактеристика тих саопштења, њихове глобалне структуре, правила и принципа израде, језика и стила основни предуслов за успешну израду и презентовање научној јавности.

Врсте и карактеристике писаних научних саопштења

Писана научна саопштења у војним наукама могу да се класификују на основу три основна критеријума.

а) На основу критеријума *степена довршености саопштења и фаза (етапа) реализације пројекта истраживања* саопштења се деле на: парцијална и целовита, односно фазна (етапна) и завршна саопштења. *Парцијална саопштења* се раде као посебни делови целовитих саопштења (на пример, синтетичких студија). Најчешће се односе на садржаје који су обухваћени једним сегментом у операционалном одређењу предмета истраживања или ставом посебне хипотезе у пројекту истраживања. *Целовита саопштења* су комплексна акта која обухватају предмет истраживања у целини. *Фазна саопштења* се раде на основу реализације одређене фазе процеса истраживања, на пример фазе

пројектовања, претходне анализе, систем-анализе и слично. *Завршна саопштења* су она која се раде у последњој фази истраживачког поступка – фази израде научних саопштења према реализованом истраживању.

б) *Према нивоу научног сазнања*, научна саопштења се, углавном, деле на описујућа и објашњавајућа саопштења. *Описујућа саопштења* се односе на истраживања чији је научни циљ научни опис и, евентуално, сврставање борбених дејстава, односно истраживаних проблема из војних наука. *Објашњавајућа саопштења* се односе на истраживања борбених дејстава чији научни циљ чине научно објашњење и предвиђање. Наведена два основна нивоа научног сазнања непосредно имплицирају структуру и обим научног саопштења.

с) У односу на *основну намену*, научна саопштења се деле на: научне чланке, магистарске тезе, докторске дисертације, монографије и студије, извештаје о истраживању итд.

Научни чланак је кратак писани приказ решења неког научног проблема. Пише се јасно, кратко и објективно као резултат оригиналних истраживања. При том се процедура решавања проблема јавности приказује у погодном облику, уз јасну аргументацију на основу које се може проверити истинитост основне идеје, односно решења неког конкретног проблема. Та врста саопштења читаоцу нуди основну идеју, односно информацију. Дакле, суштина чланка је порука која има дословно значење. Без те поруке чланак нема научну вредност без обзира на литерарну одлику језика и стила.

Магистарска теза је прво значајније научно саопштење које ради магистрант уз помоћ ментора и завршни акт који служи за проверу магистранта на последипломским студијама. Дакле, она је резултат координираног рада магистранта и ментора. Њеном дефинитивном израдом магистрант доказује да је овладао теоријским поставкама научног истраживања и да је успешно остварио један комплетан истраживачки поступак: од уочавања и схватања проблема, преко пројектовања и организације и реализације истраживања, до дефинитивне израде саопштења у облику магистарске тезе. На основу успешне израде магистарске тезе магистрант стиче право на одбрану пред комисијом и добијање академског звања магистра војних наука.

Обим магистарске тезе у нашој методолошкој литератури није прецизније дефинисан. Он, пре свега, зависи од обима предмета истраживања и дубине научних сазнања. У пракси се показало да су најбоље магистарске тезе у војним наукама обима од 150 до 250 страница куцаног текста са проредом, односно од 9 до 16 ауторских табака. Обично једна магистарска теза обухвата једну општу хипотезу, од три до четири посебне и од девет до шеснаест појединачних хипотеза. Магистарска теза се, начелно, ради у десет примерака. Текст се укуцава само на једној страни папира формата А4. Одштампана и укоричена, магистарска теза се предаје секретару научно-наставног већа последипломских студија војних наука.

Докторска дисертација је оригинални, изворни научни рад докторанта. Њеној изради приступа научни радник (најчешће магистар војних наука) који поседује одређене стручне и научне квалификације и запажене резултате у научној области којој дисертација припада. Дисертација се заснива на фундаменталним и практичним истраживањима и на конкретној примени комплекса научних метода које се користе за истраживање у војним наукама. Њена успешна израда и одбрана пред комисијом основни је услов за стицање академског звања доктора војних наука.

Дисертације имају структуру сличну магистарским тезама. Обим дисертације зависи од предмета истраживања и нивоа научних сазнања. Обично се ради на основу образложења у виду микро (изузетно и макро) пројекта. Најчешће обухвата ставове опште хипотезе, од четири до шест посебних и од дванаест до двадесет пет појединачних хипотеза. Већина урађених дисертација у војним наукама је обима од двеста до триста куцаних страна текста, односно од 13 до 19 ауторских табака.

Садржај дисертације у односу на магистарску тезу, обимнији је и с новим чињеницама, ставовима, теоремама, законитостима и теоријама за теорију и праксу области на коју се односи. Према постављеном циљу, најчешће су на нивоу објашњења с елементима предвиђања. Изузетно се могу радити на нивоу дескрипције и научног сврставања ради ваљане систематизације и класификације наведених садржаја. Допринос дисертације везује се за решење неког конкретног проблема у борбеним дејствима и унапређење теорије и методологије војних наука, нарочито оног дела који је везан за истраживачку праксу и конкретну примену метода, техника и инструмената. Начелно, дисертација се ради у десет примерака.

Монографија је целовита, научна расправа, односно научно дело које се пише на основу пројектованог и оствареног индивидуалног или тимског истраживања. Израђује је један или више аутора. У војним наукама монографија је (поред студије) најчешћи облик израде научних саопштења. Ради се на основу микропројекта, као самостално научно саопштење или као саставни део синтетичке студије.

Студија је научно саопштење које најчешће настаје као резултат тимског истраживања у истраживачким институтима или неким другим научноистраживачким установама. Ради се као целовито научно саопштење на основу микропројекта, или као синтетичка студија састављена од више монографија. Резултати објављени у студији имају за војне науке теоријски и практични значај.

О *извештају о истраживању* постоје различита схватања. Једни сматрају да је то свако саопштење које се пише на основу оствареног истраживања,¹ а други да је то само онај синтетизовани акт којим се плански орган (наручилац истраживања) информисе о резултатима истраживања. (Друго значење је у овом разматрању прихватљивије зато

¹ С. Милосављевић, *Извештај о научном истраживању*, Секција за штампање и умножавање ЦВВШ „Маршал Тито“, Београд, 1990.

што прво значење (шире) укључује све врсте претходно разматраних саопштења).

Дакле, извештај о истраживању се израђује ради обавештавања органа за планирање о завршетку истраживачког задатка. Његовом израдом превасходно се задовољава административна потреба, па му, због тога, многи теоретичари и не придају научни значај. Међутим, извештају о истраживању се не може порећи својство научног документа зато што су, поред извештавања о обнављању истраживачког задатка, у њему приказани и резултати истраживања. Чињеница да су они приказани у скраћеној форми не може бити довољан разлог за оспоравање његове научности. Његова структура се обично састоји од: информација о истраживачком задатку, презентовања пројекта, начина реализације истраживања, значајнијих резултата истраживања, препорука и трошкова истраживања.

Друга дела, као што су: ревијална дела, службене публикације, научне критике, полемике, апологије, дискусије, анотације, статистичке публикације, нарације, есеји и слично, немају већи значај у војним наукама.

Структура саопштења

Структура саопштења зависи од ставова теоретичара, личног опредељења аутора, врсте саопштења и нивоа сазнања. Ставови теоретичара који третирају ту проблематику нису у потпуности идентични. Већина њих наводи да саопштење има: наслов, предговор, увод, разраду проблема, закључак, библиографију, резиме, индекс, додатак (*appendix*) и садржај. Међутим, има и другачијих мишљења. На пример, С. Боројевић сматра да саопштење треба да садржи: наслов, увод, преглед литературе, материјал, методу рада, резултате истраживања, дискусију, закључке и цитирану литературу.² Курочкин као обавезне елементе сваке оперативно-тактичке теме наводи: увод, историјски осврт, основни део садржаја и опште закључке.³ Ристић сматра да, поред наслова, имена писца (и садржаја), општа структура научног саопштења треба да има још и: сажетак, кључне речи, увод, начин истраживања, резултате, расправе о резултатима, библиографске информације и прилоге.⁴ Структура саопштења знатно зависи и од самог аутора, без обзира на мишљења појединих теоретичара и методолошке препоруке. То се нарочито односи на саопштења која су мање формализована и у којима се аутору даје већа слобода у избору структуре и дефинитивног обликовања текста.

² С. Боројевић, *Методологија експерименталног научног рада*, РУ „Радио-Гирпанов“, Нови Сад, 1974, стр. 102.

³ А. Курочкин, *Методика војнонаучног истраживања*, „Војно дело“, 1963, стр. 296.

⁴ Ж. Ристић, *О истраживању, методу и знању*, Библиотека Истраживачки радови, Београд, 1995, стр. 421.

Структура стручног и научног саопштења се, такође, разликује. Обично је структура стручних саопштења мање формализована и има више елемената. Структура научних саопштења је више формализована и, углавном, изводи се према пројекту истраживања.

Незнатне разлике у структури постаје и између самих научних саопштења. Најмање елемената структуре, на пример, има научни чланак или реферат на симпозијуму, а највише монографија и синтетичка студија – нарочито оне које се штампају за потребе већег броја читалаца. Без обзира на то, заједнички елементи свих саопштења су наслов и три глобална елемента структуре: увод, главни део и закључци. Поједина саопштења могу да имају и друге елементе.

а) *Наслов саопштења* је лична карта текста који се испод њега налази. То је најуочљивији и најчитанији део сваког саопштења, а има двоструку намену: да укаже на садржај саопштења и да, у секундарним публикацијама и компјутерским базама података, усмери разврставање саопштења на одређене науке и научне дисциплине. Он се одређује довољно дескриптивно, концизно, информативно, атрактивно (али не превише), и без употребе специфичних стручних термина, тако да, у целини, одражава структуру и даје почетну информацију о самом саопштењу.⁵ Основни захтеви за његово ваљано дефинисање јесу краткоћа, јасноћа, прецизност и усмереност на предмет о којем се пише.

Постоје два начина за формулисање наслова – као јединствен исказ или из два дела (као наслов и поднаслов заједно). Када се формулише као јединствен исказ, обично се односи на предмет истраживања. Када се формулише из два дела, обично се наслов односи на проблем, а поднаслов на предмет истраживања. Поднаслов се од наслова најчешће одваја са две тачке или цртицама (као посебна целина испод наслова). Формулисање наслова у два дела у принципу се не препоручује.

Наслов се пише пуним називом, кратко, без скраћеница и сувишних речи. Најбоље је да наслов не прелази дужину једног реда нормалног текста на папиру формата А4, односно да не садржи више од 12 речи или 100 словних места (укључујући и белине између речи).⁶ У насловима се избегавају изрази као што су: „Неки аспекти...“, „Нека искуства...“, „Неки резултати...“, „Неки утицаји...“, „Утицај разних...“, „Истраживања о...“, „Анализа...“, „Примена методологије...“, „Допринос методологији...“, „Прилог познавању...“, „Модел одбране...“, и слично. Те почетне речи су сувишне, јер се подразумевају. Саопштење се пише на основу оствареног истраживања, резултата до којих се дошло истраживањем и слично, и нема потребе да се то приказује у наслову. Међутим, то се не односи на термине којима се означавају методе које су

⁵ Према Вајнберговом мишљењу са насловом је исто као и са девојком: „Наслов је хаљина према којој се дело дочекује. Према хаљини се дочекује, према памети испраћа“. Под памећу он подразумева садржину дела (наведено према: Д. Михаиловић, *Методологија научноистраживачких пројеката*, Центар за примењену психологију, Београд, 1995, стр. 143).

⁶ Б. Ј. Савић, *Како написати, објавити и вредновати научно дело у биомедицини*, „Култура“, Београд, 1996, стр. 19.

примењене у истраживању, на пример: „Примена методе експеримента...“, „Факторска анализа...“, „Примена метода операционалних истраживања...“, и слично.

Понављање једне речи у наслову је негативна, али у пракси честа појава. Тако се, на пример, у теми: „Борба ловачке авијацијске ескадриле у противдесантној борби у оквиру борбе за превласт у ваздушном простору у фронталном облику оружане борбе“,⁷ реч борба појављује четири пута. На том примеру се истовремено виде и последице неуређености појмовно-категоријалног апарата, у којем се појам оружана борба појављује на највишем, а борба као шири појам на најнижем месту класификаторског низа.

Наслов саопштења има приоритет на насловној страни. Пише се на средини насловне стране великим словима. Врста саопштења (магистарска теза, докторска дисертација, монографија, студија и слично) пише се испод наслова, мањим словима. На горњем делу насловне стране обично се наводи назив институције, затим нешто ниже, на десној страни степен поверљивости, наслов је на средини, а ниже од тога, на десној страни, налазе се име и презиме аутора текста и, при дну стране, година када је саопштење урађено.

Под појмом институција подразумева се наставно-научна или научноистраживачка установа која је организатор израде саопштења. То су, пре свега, војне школе које организују последипломске студије и институти који организују истраживања у области војних наука.

Степен поверљивости се формулише сагласно потребама заштите тајности саопштења. Пошто је за јавност затворена организација, војска развија механизме за заштиту научних саопштења без обзира на противуречне захтеве о потреби упознавања јавности са резултатима истраживања.

Аутор је особа која остварује истраживање, дефинитивно обликује научно саопштење и преузима потпуну интелектуалну одговорност за резултате истраживања. Аутор може да буде појединац или група људи. Појединац одговара за научно саопштење у целини, а у групи сваки појединац одговара за део студије који је истраживао и дефинитивно израдио. Ако у изради саопштења, поред аутора, учествују и друга лица, њима се признаје коауторство. Дакле, коаутор је особа која аутору пружа значајну теоријску, експерименталну или неку другу помоћ у истраживању и изради научног саопштења. Аутор се са коауторима договара о степену учешћа у истраживању, начину стимулисања и другим питањима везаним за израду научног саопштења.

Када у изради саопштења учествује већи број аутора (истраживачки тим) редослед њиховог уписивања се дефинише према стварном доприносу у истраживању и изради саопштења, а не према академским и научноистраживачким звањима и тренутном статусу у науци. Начелни-

⁷ Опширније В. Старчевић, *Одлике терминолошког речника наше ратне вештине*, „Савремени проблеми ратне вештине“, бр. 29, Секција за штампање и умножавање, Београд, 1993.

ци, претпостављене и старије колеге наводе се само ако су стварно заслужни, односно ако су аутори појединих делова и целина саопштења. Пракса да се уместо аутора наводи институција (школа, катедра, управа итд.) није добра зато што дестимулише ауторе и умањује њихову одговорност за научно саопштење.

б) Увод је први значајнији део структуре у којем аутор, на оригиналан начин, читаоцу презентује суштину проблема и приближава предмет који се обрађује. То је „укусно *предјело* које ћемо сервирати своме читаоцу пре него што му изнесемо *главно јело*...“⁸ Основна улога му је да заинтересује читаоце за предмет истраживања. Ради се кратко и сажето. Обично је обима од једне петнаестине до једне десетине текста.

У изради увода највише долазе до изражаја оригиналност и аутономност аутора, који јасно, живо и кратко придобија читаоце и повећава њихово интересовање за предмет истраживања. У њему се ништа не доказује, него се на прикладан и занимљив начин прилази проблему, наглашава суштина и даје теоријски модел предмета и начина истраживања. Структура увода зависи од тога да ли се пише предговор или не, као и од врсте саопштења. Оно што је написано у предговору не понавља се у уводу.

У стручним саопштењима увод је мање формализован. Аутору се оставља велика могућност за избор начина на који ће прићи проблему и предмету и заинтересовати читаоце за њих. Најчешће обухвата: основни садржај рада, кратак историјат развоја проблема, основни мотив за обраду конкретног проблема, методе које су коришћене, у истраживању проблема, коришћене изворе података, проблеме који су се јавили пре и у току истраживања и, на крају, захвалност свим лицима која су дала известан допринос, или без чијег учешћа рад не би био објављен.

Увод је у научним саопштењима формализован и симетричан је пројекту истраживања. Обично обухвата формулацију проблема, предмет истраживања, циљеве, општи хипотетички оквир, начин истраживања, евентуалне потешкоће у раду и редослед излагања садржаја. Тежиште из формулације проблема је на ваљаној локацији, суштини проблема, хипотетичким ставовима и основном питању. Из предмета истраживања приказују се сазнања о предмету и дефиниције основних појмова, а према потреби и операционално одређење (уколико се структура саопштења изводи из њега, а не из система хипотеза). Из циљева истраживања се приказују основни научни и практични циљ, а из хипотетичког оквира, најчешће, систем опште и посебних хипотеза. Из начина истраживања приказују се карактеристичне научне методе, обухват истраживања и значајнији извори података. Тешкоће се приказују према потреби, обично када се процени да би та искуства могла да користе и другим истраживачима. Редослед излагања садржаја се прика-

⁸ Д. Живковић, *Прави пут и странпутице у писању, О композицији и стилу писаних састава*, БИГЗ, Београд, 1978.

зује ради упућивања читалаца у редослед и кратак садржај резултата истраживања у главном делу.

с) *Главни део* је централни, најдужи и најважнији елемент структуре саопштења. У њему се дају одговори на дефинисани предмет истраживања, односно верификују хипотезе које су формулисане у пројекту истраживања. Структура главног дела се разликује од случаја до случаја, а зависи од врсте саопштења. У научним саопштењима структура се изводи према истраживачком (микро или макро) пројекту. Обично се структура емпиријских истраживања изводи према систему хипотеза, а теоријских истраживања према операционалном одређењу предмета истраживања.

Структура главног дела научних саопштења која се пишу на основу микропројекта састоји се од глава, које се формулишу сагласно сегментима у операционалном одређењу или посебним хипотезама у пројекту. Главе се, даље, деле на поглавља, која су симетрична елементарним садржајима у операционалном одређењу или систему појединачних хипотеза. Поглавља се деле на ниже целине (питања), које су, обично, на нивоу индикатора.

У синтетичким студијама и свим другим саопштењима која се раде за сложенија тимска истраживања структура главног дела се изводи из истраживачког макропројекта. Наслов главног дела је, обично, на нивоу генералне хипотезе, а главе (монографије) на нивоу општих хипотеза. Главе се даље разрађују на основу микропројекта, као саставних елемената тог макропројекта.

Наслови главног дела и глава пишу се великим словима и сваки тај део почиње на засебној страни. Наслови нижих садржаја се, обично, пишу малим, посебно истакнутим словима на истој страни на којој се завршава претходни текст. Нумеришу се арапским или римским бројевима, или словима, а често и њиховим комбиновањем.

Садржај текста испод наслова пише се, на основу прикупљене грађе, вербално, нумерички, графички и комбиновано. Текст се пише у континуитету, поступно, јасно, аргументовано и разумљиво за читаоце којима је намењен. Главна идеја, као црвена нит, јасно се провлачи кроз читав текст. Важнији садржаји се истичу величином и изгледом слова, као и посебним слогом (увученим или посебно издвојеним ставовима). Напомене се могу штампати и ситнијим словима, с гушћим слогом, без прореда, а могу се писати и у фуснотама.

Садржај текста је, у суштини, верификација постављених хипотеза, односно конзистентна и аргументована теорија која потврђује или оповргава постављене хипотезе. Хипотезе емпиријског карактера верификују се на основу емпиријских података, а теоријске на основу вредносних судова и логичких аргумената. За сваку појединачну хипотезу дају се емпиријске чињенице, вредносни судови и аргументи који јој иду у прилог, као и они који је оспоравају. Те чињенице и вредносни судови могу се на одговарајући начин презентовати у самом тексту или у прилозима. Метода која је примењивана предочава се читаоцима ради

стварања потпуније представе о начину потврђивања или оповргавања хипотезе. Ако је хипотеза у целини потврђена, закључак у тексту је идентичан њеном ставу. Када је хипотеза оповргнута или само делимично потврђена, закључак се разликује од става хипотезе и садржаја који се тим ставом „покрива“. Поступак верификације се понавља за сваку наредну појединачну хипотезу. На основу појединачних хипотеза верификују се посебне, а на основу њих – опште хипотезе. На крају сваке главе пишу се закључци, који служе као основа за израду синтетичких закључака на крају саопштења. Обично се у изради главног дела јавља потреба за навођењем других аутора и додатним објашњењима у фуснотама текста.

Цитати се најчешће користе као илустрација излагања или као аргументација сопствених ставова. Илустровање излагања цитатима је уобичајена појава у научним саопштењима. Најчешће се цитирају различите дефиниције, делови текста који се уклапају у контекст писања и делови текста на које се даје критички осврт, односно са којима се полемише. Коришћење цитата за аргументовање својих ставова и цитирање самог себе није препоручљиво. Ставови и идеје морају да буду засновани на сопственим доказима: емпиријским чињеницама, вредносним судовима и логичким аргументима, а не на цитирању туђих и, нарочито не, својих ставова.

У цитирању туђих ставова и идеја треба имати праву меру. Претерано цитирање оптерећује текст, гуши ауторову мисао, одузима личну ноту и умањује оригиналност текста. Цитира се обично оно што је јасно исказано у вези са проблемом који се истражује и што се може логички уклопити у текст. Цитат који је потребно посебно објашњавати није прикладан за употребу. Исто тако, некоректно је и законом је забрањено дословно преузимање ставова и идеја без цитирања и навођења оригиналног извора.

Цитати се, по правилу, наводе из прве руке. Цитати из друге руке се користе само у случајевима када је примарни извор недоступан, али то мора да буде наглашено у напомени (на пример, „цитирано према...“). Општи и познати садржаји се обично не цитирају. Најчешће се препричавају сопственим речима, а читаоци се упућују на основни извор.⁹

Фусноте су напомене које се обично пишу на дну стране ради растерећења основног текста. Могу бити документарне, експликативне и допунске фусноте. Документарне фусноте служе за навођење библиографских података докумената из којих су преузети идеје и цитати. Експликативне фусноте садрже додатно објашњење одређеног дела текста, а допунске фусноте служе за допунске информације. Оне упућују читаоце на разне врсте чињеница и идеја, поређење с другим изворима у којима се третира иста или слична проблематика и критичке примедбе аутора. Фусноте се могу писати и на крају текста.

⁹ Опширније о цитатима у: М. Шамић, *Како настаје научно дело*, „Свјетлост“, Сарајево, 1977. стр. 88, и Група аутора, *Методологија ратне вештине*, Секција за штампање и умножавање ЦВШ ВЈ, Београд, 1996. стр. 324–325.

Када се пишу на дну стране, од основног текста се одвајају хоризонталном линијом дужине од три до пет центиметара. Могу се нумерисати арапским бројевима од један до „н“ за сваку страну, за поглавља или за саопштење у целини. Фусноте се могу нумерисати и римским бројевима, звездицом или неким графичким знаком, али то је ређи случај. Ознака фусноте се, обично, ставља на крају реченице, иза интерпункцијског знака (тачке).¹⁰ Најчешће се бројеви и у тексту и у фусноти подижу за пола прореда.

Литература се може наводити на више начина. Прво, фуснота може да садржи податке (слично као у библиографији овог саопштења). Друго, може се навести само редни број дела из списка литературе и број стране на којој се налази наведени текст. И треће, ако се исти библиографски податак понавља, уместо преписивања свих података, могу се навести скраћени прикази, као што су: *ibid.*, стр. 15 (*ibidem* – у истом делу), *id.*, стр. 46 (*idem* – од истог аутора), *op. cit.* стр. 34, (*opere citato* – у цитираном делу), и слично.

д) *Закључак* је језгровита синтеза резултата истраживања. У њему аутор предлаже решења, даје усмерења за практично решавање проблема и указује на правце даљег истраживања елемената проблема који нису довољно истражени. Може се писати на два основна начина: прво, да се закључци који су изведени на основу верификације појединачних и посебних хипотеза дословно препишу, и друго, да се уради синтеза закључака који су изведени на појединачним и посебним нивоима. Први начин је добар зато што се сви закључци о верификацији хипотеза приказују на једном месту – на крају глобалне структуре саопштења. Међутим, такав начин приказивања закључака, с дословним понављањем делова, оптерећује текст непотребним садржајима и дестимулише читаоце. Други начин је прихватљивији, али у том случају аутор мора уложити додатне напоре. Наиме, треба из појединачних и посебних закључака, зависно од обима и значаја разматраног садржаја, извести ваљану синтезу и приказати је у закључцима саопштења.

е) *Остали елементи структуре* обично се приказују у обимнијим научним саопштењима, као што су магистарске тезе, докторске дисертације, монографије и студије. Ти елементи су: мото, посвета, предговор, поговор, садржај, резиме, библиографија, индекс и додатак.

Мото (гесло, лозинка, епиграф) јесте оштроумна или духовита изрека, цитат или-фраза, односно кратак напис који аутори стављају на почетку саопштења. Помоћу њега, на дискретан начин, саопштавају одређену поруку, изражавају карактер теме и украшавају текст. Обично се не пише у саопштењима која имају интерни карактер и која се бране пред комисијом (магистарски и докторски радови итд.). Најчешће мото садржи саопштења која се штампају за потребе већег броја читалаца.

¹⁰ У компјутерским програмима за израду текста урађен је и потпрограм за исписивање фуснота. Он садржи једну, основну варијанту и неколико других варијаната које аутор, ако жели, може сам да изабере.

Посветом се аутор посредно захваљује за инспирацију, помоћ, подршку, разумевање, љубав и слично. Рад се посвећује мајци, оцу, супрузи, супругу, деци, професорима, пријатељима и свим другим особама, групама људи и институцијама које су допринеле изради саопштења. Посвета обично делује неприкладно за све врсте саопштења која се бране пред комисијом. Стереотипна и претерана захвалност на помоћи професорима, библиотекарки, дактилографу, супрузи и родитељима у таквим радовима делује неукусно. Одавање захвалности члановима комисије и знаменитим људима најчешће је мотивисано прибављањем њихове наклоности, али код њих самих изазива nelaгоду и оставља непријатан утисак. Боље је да се обавезе и захвалност сарадницима, члановима породице и другима искажу на друге, много примереније и прихватљивије начине.

Предговор је део структуре саопштења који претходи уводу. У магистарским тезама и докторским дисертацијама обично се не ради. У монографијама и студијама се приказује према указаној потреби. Ради га аутор или неко друго лице. Аутор у предговору најчешће наводи: опште и личне мотиве за израду саопштења, намену саопштења, признање и захвалност сарадницима и другим личностима, разлоге за објављивање (штампање), промене у односу на претходно издање (када се ради о новом издању већ штампаног саопштења) и тешкоће на које је наилазио. Ако предговор пише друго лице, онда се дају још и основни подаци о аутору и кратка оцена саопштења.

Поговор се пише ради лакшег схватања рада и уношења допунских података, а приказује се на крају саопштења. У научним саопштењима се не практикује израда поговора.

Садржај треба, на прегледан и јасан начин, да информише читаоца о целинама, деловима и елементима саопштења. Обично се операционализује на: увод, главни део, закључак, списак литературе и прилоге, и као такав одражава структуру саопштења. У њега се дословно уносе сви издвојени наслови, начелно, врстом и величином слова којом су приказани у саопштењу. Штампана се одмах на почетку, пре увода (па и предговора), а може бити и на крају рада. За аутора је садржај план рада и оријентација за израду саопштења, а за читаоце – путоказ за проналажење одређених делова садржаја.

Резиме (сажетак) пише се ради упознавања читалаца с основном садржином рада. Обично се преводи на један или више страних језика. Због самосталног појављивања у секундарним публикацијама и дистрибуције разним компјутерским системима, сажетак је често и једини део текста који ће бити прочитан о неком саопштењу. Зато се пише кратко, информативно и лако схватљиво без потребе читања саопштења. Обично садржи до 500 речи, а у појединим случајевима може и више. Текст сажетка углавном садржи: име и презиме аутора, наслов саопштења, назив установе у којој је писано саопштење и кратку синтезу текста саопштења. У тексту се, најчешће, сажето излажу основни садржаји делова, глава и поглавља на начин који ће најбоље омогућити усмеравање читалаца на делове саопштења који их посебно интересују.

Библиографија је, у ствари, списак коришћене литературе поређан по азбучном (абecedном) реду, према презименима аутора или наслову дела. Обично се у библиографији наводи: презиме и прво слово имена аутора, потпун наслов дела, број издања (ако их има више), назив издавача, место издавања и година издања. Презиме и прво слово имена аутора обично се од наслова одвајају са две тачке, а сви остали делови међусобно запетом (зарезом). Уз презиме и прво слово имена аутора најчешће се не исписује његово звање, титула, чин, функција итд. Када дело има два аутора, тада се исписују презимена и прва слова имена оба аутора. Када дело има од три до пет аутора, исписује се презиме и прво слово имена првог аутора и додаје скраћеница „и др.“ Када дело има пет и више аутора уместо њихових презимена и првог слова имена исписује се *група аутора*. Када се наводе дела различитих аутора који имају исто име и презиме, тада се исписују њихова презимена, средња слова и прва слова имена. Ако аутор има надимак који је наведен на насловној страни и по коме је познат широј јавности, тада се исписује његово презиме, прво слово имена и тај надимак, односно псеудоним. Када дело, поред наслова, има и поднаслов, исписује се прво наслов, па затим поднаслов. Ако дело има више издања, иза наслова или иза поднаслова исписује се број издања које је аутор користио.

Може се десити да у појединим библиографским јединицама, нарочито старијих издања, нема свих наведених података. Ако је, на пример, аутор анониман, исписује се *непознат аутор*. Ако је реч о делима за која се у публицистичкој пракси не уписују подаци о аутору, прво се исписује наслов дела а затим остали подаци. Када нема наведеног назива издавача, исписује се *непознат издавач*. Ако није наведено место издавања, исписује се *непознато место издавања*. Ако није наведена година издавања, исписује се *непозната година издања*. Када је дело штампано на страном језику, библиографски подаци се исписују на том језику (оригинални препис) или се исписују фонетски.

Индекс или регистар се најчешће пише из практичних разлога, ради лакшег проналажења одређених термина у тексту и лакшег сналажења у саопштењу. Обично се у индекс уписују лична имена или презимена, предмети, географски и други појмови који су доминантни у саопштењу. Ређају се према азбучном (абecedном) реду, а иза њих се наводе бројеви свих страница на којим се појављују.

Додатак (прилог или апендикс) најчешће је део рада већег обима. У њега се уноси све оно што није неопходно у основном тексту, а може (по нахођењу аутора) да буде значајно за читаоце. Аутор у њега уноси садржаје за које сматра да имају одређени значај за боље разумевање текста и да ће бити значајни и корисни будућем читаоцу или кориснику. Обично садржи разне табеле, шеме, скице, формуларе, прегледе, фотокопије значајних докумената, разноврсни илустровани материјал, таблице већег формата, додатне текстове, списак скраћеница и све друго што аутор сматра да читаоцу треба да буде доступно. Сви прикази

служе као dodatak или упутна аргументација за поједине ставове (хипотезе или хипотетичке ставове) који су садржани у основном делу. И они се на одговарајући начин означавају и страниче (пагинација), чиме се тачно одређује њихов редослед и место у стручном или научном раду.

Независно од тога да ли је реч о научним или стручним саопштењима, у структури неких од њих могу да се појаве и: мото, посвета, попис табела, попис графикана, попис фотографија и објашњења скраћеница.

Осим наведених делова структуре, изузетно обимнија саопштења могу да имају још и *попис табела, графикана и фотографија, и објашњење скраћеница.*

Општи услови за израду доброг научног саопштења

Израда научног саопштења је веома сложен процес у којем се укрштају и анализирају чињенице и доводе у везу са ставом хипотеза, а затим исказују аргументовано и разумљиво за све читаоце којима је то саопштење намењено. Такав процес може остварити само истраживач који, поред познавања предмета истраживања и прикупљених чињеница о њему испуњава и основне услове за добру писменост уопште. Добра писменост не зависи само од обдарености, нити се само може свести на познавање граматике. За добру писменост потребно је и једно и друго, али су најзначајнији воља и систематичност у раду. Дакле, потребно је свакодневно читати дела добрих писаца, преводити текстове са страних језика, непрекидно размишљати о предмету истраживања и развијати јасну мисао о њему, расправљати о проблему и предмету са другим познаваоцима те области, радити планове писаних саопштења, систематски писати и исправљати оно што је написано.

а) *Читање дела добрих писаца, нарочито научних и од добрих стилиста, препоручује се као трајна обавеза. На тај начин се: проширује круг идеја, обogaђује знање, стиче боље опште образовање, хармоничније развија личност, развија осећање за стилску и језичку истанчаност, обogaђује речник и усавршава реченица. Нарочито се препоручује дуже читање дела једног великог писца како би се проучиле композиције његових дела, структура глава и поглавља, параграфа и реченица, начин избора речи и уопште начин писања. Дакле, основна препорука за писање јесте читање, и то не само пре израде саопштења, него непрекидно. Наиме, књиге увек дају инспирацију за писање.*

б) *Превођење дела са страних језика на матерњи језик, такође знатно доприноси развоју способности за израду научних саопштења. У току превођења преводилац „мери“ сваку реч и настоји да, за туђу мисао, нађе што погоднији израз и формулацију. Тако упознаје логику и страног и матерњег језика, а у својој свести ствара читав фонд речи, синтагми и логичких блокова који су веома значајни за израду писаног саопштења и изражавања сопствених мисли.¹¹*

¹¹ Из биографија скоро свих великих војних теоретичара и војсковођа може се јасно видети да су, поред непрекидног изучавања ратне вештине, примењене

с) *Размишљање о саопштењу* веома је значајан услов за његову ваљану израду. Мисао и изражавање (усмено и писано) тесно су повезани и чине дијалектичко јединство. Без потпуне јасноће у глави нема јасноће у изражавању, и обрнуто. Зато је о проблемима и изради саопштења о њима неопходно стално размишљати и правити одређене комбинације структуре и формулације реченица. Стара изрека каже да један сат размишљања вреди исто колико и један дан читања.

д) *Расправљање о проблему* такође је један од значајних предуслова за његово потпуније сагледавање и ваљано обликовање у научно саопштење. Размена информација је не само пожељна него и корисна. За разлику од размене материјалних добара, у којој обично нико не добија, у расправи сви добијају.¹² Расправа бистри ум и отвара видике. Стара изрека каже да један сат ваљане расправе о проблему вреди исто колико и један дан читања о њему.

е) *Израда планова* писаних саопштења је значајна активност без које се обимније научно саопштење не може ни замислити. За један кратки научни чланак или реферат на симпозијуму и слично израда плана у писаној форми може изостати. Међутим, обимније научно дело не може се комплетно мисаоно повезати. Могу се имати сјајне мисли о неком проблему; могу се те мисли исказати лепим реченицима и слично, али ако су набацане без икаквог реда, ако се понављају на више места, ако се различите мисли налазе једна поред друге, такво саопштење нема вредност. Оно нема јасну поруку и, као такво, замара читаоце. Зато је потребно урадити план у којем ће се тачно утврдити садржај и редослед излагања. За обимнија индивидуална и тимска истраживања ради се истраживачки пројекат који има јасно дефинисану структуру и поступак израде.¹³ Добро урађен истраживачки пројекат у потпуности упуњује истраживача у реализацију истраживања и израду научног саопштења.

ф) *Систематско писање и исправљање* онога што је написано стална је обавеза сваког истраживача. То је најбољи начин да се уђе у тајне писања и једини начин да се научи вештина писања. Дакле, потребно је писати, и то што више, што чешће, што разноврсније и, нарочито, што брижљивије. Написано треба стрпљиво и неуморно стилски, језички и логички дотеривати, замењивати речи, синтагме и логичке блокове, отклањати логичке грешке и скокове, уређивати реченице и параграфе и поново радити поједине делове садржаја, ако је то потребно.

Исправљање написаног текста је активност која траје непрекидно – од исписивања првих садржаја до коначне предаје саопштења на

математике, логике и књижевности, били и веома добри познаваоци више страних језика и преводиоци дела страних аутора.

¹² Ако, на пример, два човека имају по једну јабуку и размене их, свакоме ће поново остати по једна јабука. Међутим, ако два човека имају по једну информацију и размене их, обојица ће имати по две информације. Дакле, сваки од њих ће бити богатији за још једну информацију.

¹³ Детаљније о пројекту истраживања може се видети у: Н. Милошевић, *Пројектовање истраживања у ратној вештини*, ВИНЦ, Београд, 1989.

штампање. Исправљање одмах након писања веома је значајно, али је најзначајније читање и исправљање после извесног времена (када се текст „охлади“) и после завршеног укуцавања. Зато се препоручује да аутор урађени текст остави неко време и да му се поново врати „хладне главе“ – потпуно одморан и растерећен жара прве инспирације и других емоција. Читање после последњег куцања, због преморености и велике жеље да рад иде што пре у штампу, аутори, обично, запостављају. Међутим, то читање је најзначајније. То је последња прилика да се отклоне сопствене грешке и нарочито грешке дактилографа. Дакле, од квалитета писања и исправљања онога што је написано непосредно зависи квалитет писаног саопштења.

Карактеристике доброг научног саопштења

Свако квалитетно научно саопштење карактеришу: краткоћа, јединство и логичка повезаност свих делова, адекватно истицање мисли, оригиналност, правилно расуђивање и коректно коришћење примера и извора научне грађе.

а) *Краткоћа* је једна од основних карактеристика научног саопштења. Под тим појмом се не подразумева само број страна у саопштењу, него, пре свега, концентрација ставова и основних идеја. На број страна, пре свега, утичу обим предмета истраживања и дубина научних сазнања до којих жели да се дође. Добрим писањем се обезбеђује да се предмет истраживања прикаже потпуно и исцрпно, без „разводњавања“ текста, удаљавања од основне идеје и празних речи и реченица. Дакле, за једну магистарску тезу или докторску дисертацију из стратегије, на пример, не може се рећи да није добра ако је писана на већем броју страна. Напротив, то може бити и добар показатељ ширине предмета, дубине сазнања и озбиљности у истраживању, али само под условом да су мисли концентрисане и да се у тексту исказује максималан број порука.

Пре свега, краткоћа се постиже придржавањем основних принципа у писању који се исказују у облику забране. То су: 1) не почињати излагање сувише издалека, 2) не уносити у рад нешто што није у непосредној вези са предметом истраживања, 3) не оптерећивати рад безначајним појединостима, 4) не понављати оно што је већ на неки начин речено и 5) не излагати и објашњавати опширно садржаје који су сами по себи довољно разумљиви.

б) *Јединство и логичка повезаност свих делова* значајне су карактеристике доброг научног саопштења. Потребно је, пре свега, да се сви делови рада подреде једној појави (предмет, идеја). Између делова и целина мора да постоји складан однос и у логичком и у језичком смислу. Сваки део се комплексно обрађује, тако да даје потпуну информацију о хипотези, односно дефинисаном наслову. Однос између делова се прилагођава њиховом значају и утицају на предмет истраживања. Сваки наредни део произилази из претходног, а сви међусобно чине складну, кохерентну и логичку целину.

с) *Адекватно истицање мисли* кроз поједине садржаје према обиму и важности значајно је у сваком научном саопштењу, а постиже се помоћу обима и редоследа. Значајнији садржаји, по правилу, требало би да буду обимнији, односно исписани на већем простору, и обрнуто. Редослед целина се прилагођава пројекту истраживања. Главне идеје унутар тих целина опширније се разрађују у тексту и, у синтетизованом облику, на крају подналова, наслова, глава и у закључку саопштења.¹⁴

д) Под појмом *оригиналност садржаја* подразумева се потпуно самостална израда саопштења. Дакле, аутору се поставља веома висок захтев да, на основу прикупљених чињеница, без копирања језика и стила и преузимања ставова и идеја других аутора, логички образложи и ваљано уради научно саопштење. То је веома висок захтев који се поставља истраживачима (нарочито младим), али и основни критериј ваљаности научног саопштења.

Потпуна оригиналност садржаја готово да се не може очекивати у обимнијем научном саопштењу. Разлог је једноставан: на човеков развој, од рођења, непрестано утиче свет око њега. Зато је Гете с правом говорио да се, осим енергије, снаге и воље, ништа значајније у саопштењу не може назвати својим¹⁵ Дакле, у најширем смислу, није могуће искључити своје претходнике и урадити потпуно оригинално дело – без утицаја претходног образовања и знања о предмету истраживања. Али, то не значи да не треба тежити нечем новом, до тада непознатом или систематизованом на приступачнији начин.

Оригиналност у научном саопштењу се манифестује кроз нове садржаје, примену метода и систематизацију теорије. Нови садржаји, као производ нагомиланог знања, проицљивости и оштроумности истраживача, назначајнији су чинилац оригиналности текста. Нове методе, технике и инструменти имају велики значај за наредна истраживања и методологију науке уопште. Нова систематизација, као производ размишљања на оригиналан начин, може се сагледати кроз елементе структуре и логичко уређење текста. Најбоље је ако научно саопштење истовремено одликује оригиналност у садржају, методи и систематизацији.

е) *Правилно расуђивање* постиже се комплексним и непристрасним доказивањем. Дакле, свака тврдња мора да буде поткрепљена емпиријским подацима, вредносним судовима или ваљаним логичким аргументима. Непристрасност подразумева потпуну неутралност истраживача, непристрасно уважавање свих чињеница (оних које су за идеју и оних

¹⁴ Обично аутори без довољно искуства не уважавају захтеве адекватног истицања мисли. Они, понесени маштом или неком идејом којом су оптерећени или, једноставно, под утицајем литературе коју су изучавали пишу саопштења која личе на несразмерно развијеног човека. Таква саопштења су шепала, грбава и деформисана чудовишта која не могу да се држе на ногама и да живе (детаљније: М. Шамић, *исто*, стр. 20).

¹⁵ На основу тога он је рекао: „Кад бих могао рећи шта све дугујем великим претходницима и савременицима, не би ми много остало“ (Ј. Р. Eckerman, *Razgovori s Goetheom*, Избор „Зора“, Загреб, 1950, стр. 37).

које су против ње) и искључивање предубеђења о решењу одређеног проблема.

f) *Примери* су најбоље средство за илустрацију одређене идеје и излагање резултата истраживања уопште. Боље је да се користе примери из личног искуства него из искуства других. Исто тако, боље је користити примере из сопствене науке него из других наука. Дакле, примери су веома корисни, али у њиховом коришћењу треба имати праву меру.

Језик и стил саопштења

Успешна израда научног саопштења, поред познавања предмета истраживања, логичког излагања и аргументације ставова, подразумева и уважавање основних захтева језика и стила.

Правилност *језика* се постиже добрим познавањем и уважавањем граматичких и правописних норми, односно уважавањем основних поставки књижевног језика. Без тог знања и његове успешне примене не може се урадити квалитетно научно саопштење. Конфузно излагање мисли, затим погрешке у граматици и правопису, компромитују и она саопштења која су квалитетно истражена, садржајно написана и, уопште, стилски добро обликована. Понекад и најобичнија промена редоследа речи и неправилно постављање знака интерпункције могу да промене смисао реченице. Слично је и са јасноћом, једноставношћу, природношћу, одмереношћу, концизношћу и другим захтевима израде научног саопштења.

У процесу израде научног саопштења истраживач своје мисли преноси помоћу речи, синтагми и реченица. Реченице се логички уграђују у параграфе, а параграфи у веће логичке целине и тако редом до дефинитивног обликовања саопштења. Комбиновањем речи, синтагми и реченица истраживач настоји да обезбеди лепоту израза и виши степен писмености. Тако истовремено изграђује и сопствени *стил*.¹⁶

Стил је самосталан језички израз којим се један човек разликује од свих других људи у говору и писању. Стил је, дакле, сам човек. Зато се не могу прописати норме и дати практични савети којим стилем треба писати саопштење. Међутим, могуће је дати одређене основне теоријске одредбе како употребљавати речи и синтагме, формулисати реченицу и градити параграфе.

Реч, као ознака неког појма, веома је значајна у изради саопштења. Помоћу ње се читаоцу саопштавају чињенице, појмови и мисли. Она може да објашњава и да збуњује, зависно од тога како је и где употребљена. У саопштењу она личи на слику.

За сваки појам, обично, постоји један основни термин и више синонима. Основни термин најпрецизније одражава појам, а синоними могу значити и нешто друго. Основни термини у конструкцији реченице

¹⁶ Опширније: Р. Животић, Б. Јововић, *Језик и стил ратне вештине*, Секција за штампање и умножавање ЦВШ ВЈ, Београд, 1990, стр. 7–9.

имају приоритет. Њихова употреба зависи од начитаности и ауторовог осећаја за језик, упорности у вежбању и богатства језика и културе. Сваки термин мора да буде језички, структурно, семантички и логички правилно одређен. Поред тога, он мора да се структурно и логички уклапа у сложеније облике (синтагме, блокови и реченице). Синонимима се најчешће појачава значење основне речи и повећава разноликост исказа.

Разноликим коришћењем сличних речи избегава се понављање истих термина у реченици, истих граматичких облика и реченичких структура у саопштењу. С друге стране, претерано гомилање синонима и еквивалентних исказа уопште онемогућава једноставност и концизност саопштења. Дакле, квалитетно саопштење не одликује бујица празних речи и исказа који „тапкају у месту“, већ пре свега концизност и квалитет исказа.

Слично је и с употребом страних речи. Оне се не могу избећи у научном саопштењу, али треба имати праву меру. Стране речи су, чак, и пожељне у научном саопштењу, без обзира на претеране захтеве који се односе на језичко чистунство. Језик науке се богати и развија управо употребом интернационалних речи и синтагми. То су, пре свега, речи које потичу из класичних језика (грчки, латински), али и речи из савремених европских језика које су нашле примену у науци. Њихова употреба је оправдана и пожељна увек где не постоји домаћи израз.

Синтагме или фразе су група „речи које образују један појам“.¹⁷ Оне, као саставни делови субјекта или предиката, имају своју мисаону самосталност, али се и спајају међусобно по законима синтаксе. Зато што чине логичку целину, изговарају се сливено, без пауза.

У науци о језику и у стилистици синтагме имају наглашени значај. Преко њих се најбоље може изразити дух једног језика, односно оно што га разликује од свих других језика. Њихов згуснут информативни набој, ако се умешно користи, доприноси изграђивању сажете језичке конструкције. Зато је правилна конструкција синтагми од домаћих речи основни предуслов за квалитетну формулацију реченице и саопштења уопште.¹⁸

Реченице, као стилске јединице помоћу којих се саопштавају мисли, у научном саопштењу имају посебан значај. Од њихових бројних одлика, за научно саопштење најважније су: кохерентност, разноликост и информативна вредност. Кохерентне реченице имају сразмеран и логичан однос речи, синтагми и појединих делова у реченици. Оне су јасне, разумљиве и лако схватљиве без додатног читања. Разноликом реченицом разбија се монотоност стила. Разноликост се постиже варирањем структуре и дужине реченице и редоследа речи у њој. Информативност реченице се заснива на умесном коришћењу термина и симбола у

¹⁷ М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1966, стр. 880.

¹⁸ Синтагме: „стратегички глобализам“, „радни људи и грађани“, „снага тактичке структуре“ и сличне, веома неповољно утичу на јасност стила.

научном језику. Постиге се једноставним, кратким и логичким уписом кључних речи, односно непосредним саопштавањем информације. Индиректним прилазом разводњава се садржај, смањује информативни набој и повећава дужина реченице.

Опширност реченица, пренатрпаност појмовима и радњама, дигресије и бесконачно набрајање нису ретке појаве у научним саопштењима из војних наука. У таквим „мамутским реченицама“ мисао се не покреће. Она тапка у месту или се „одлива“. Губи се и контрола над оним што се жели исказати. Те реченице су последица честог коришћења сложених синтагми, плеонистичких израза („Чак *шта* више мислим...“), индиректног прилаза („полазећи од постојеће организацијско-формацијске структуре“), жеље да се израз појача везником „и“ („Уз вечиту и ефикасну одбрану...“), непотребног понављања („Оклопне јединице, било да се ради о тенковима или оклопним транспортерима“) итд.

Слично је и са нејасним и логички неуређеним реченицама. Оне се не појављују често, али су типичан пример недовољног размишљања за време њиховог формулисања. Такве су, на пример, следеће реченице: „Стражарска служба је добро обавила дужност“; „Савремени ниво развоја наоружања...“; „Одељење води борбу нападом, одбраном, препадом, заседом и окружењем“; „Састав тла, за време кише, прави блато“; „Подршку изводе наоружани и борбени хеликоптери...“; „Савремено наоружање: топови, оклопне јединице, авијација...“ У прве четири реченице направљена је логичка грешка. Стражарска служба (у првој реченици) не може обављати дужност (стражарску службу). То могу само стражари и стража. Ниво (у другој реченици) не може бити савремен, али наоружање може. Борба (у трећој реченици), ако се посматра као једнострана појава, води се оружјем, а не нападом... Састав тла (у четвртој реченици) не прави блато. Састав тла може само да погодује појави блата за време кише. Грешке у петој реченици су очигледна последица немарности. Наоружани хеликоптери су истовремено и борбени хеликоптери. Грешке у шестој реченици су последица неправилне класификације појмова: оклопне јединице и авијација нису наоружање, већ родови војске.

Неправилна реченица је честа, нарочито у оним саопштењима која нису лекторисана. Најчешће грешке су неслагање у роду, броју и падежу; недовршеност, двосмисленост, опширност и логичка неуређеност реченица.

Неусаглашеност реченица у роду, броју и падежу није честа, али је веома груба грешка. На пример, реченица: „Инжињеријским обезбеђењем се реализује: извиђање прилазних путева..., врши уређење..., врши уклањање..., врши израда и одржавање..., успоставља се..., организују се...“, типичан је пример такве реченице.

Недовршена реченица не садржи никакву поруку. Таква је, на пример, реченица: „На основу приказане табеле могуће је израчунати могућности уништења оклопних циљева средствима понтб, који могу послужити у смислу“.

Двосмислена реченица најчешће настаје због неправилне употребе везника, али постоје и други разлози. Тако, на пример, из реченице: „Пук се сусрео са непријатељем и он је десеткован“, није јасно ко је десеткован – непријатељ или пук. Слично је и с одређеним синтаAGMAма и логичким склоповима. Уместо логичких склопова: *дејство из ваздуха, извиђање из ваздуха...*, често се користе облици: *ваздушно дејство, ваздушно извиђање* и слично. *Ваздушно извиђање непријатеља*, на пример може се разумети и као да непријатељ извиђа и као да ми извиђамо.

Свака реченица нови пасус је честа и двоструко негативна појава. Прво, у таквим случајевима обавезно се прибегава дугачким реченицама којима се жели све рећи, али се најчешће не каже ништа. То су често препознатљиве реченице које су дословно преузете из доктринарних и других дела (али не цитиране), или су делимично дорађене и прилагођене потребама одређеног саопштења. И друго, такав начин писања најчешће проузрокује скоковите прелазе с једне мисли на другу. Дакле, таквим реченицама није могуће остварити логичку повезаност између параграфа и изградити кохерентну, логички уређену теорију.

Параграф или пасус је део текста који обухвата једну мисаону и визуелну целину. Он се јасно уочава у тексту зато што почиње увученим редом а завршава се непосредно пре наредног увученог реда. Мисаона целина је због тога што има једну главну мисао, која се назива темом параграфа. Параграф се формулише на основу принципа јединства, кохерентности и истицања. Прецизније речено, параграф обично почиње једном уводном (по могућности краћом) реченицом. Она се даље разрађује комбиновањем дугих и кратких реченица све дотле док се довољно разради став исказан том првом реченицом. На крају, параграф се завршава кратком реченицом, која је, на одређени начин, „логичка тачка“, односно веза са наредним параграфом. Реченице и параграфи се повезују логичким садржајем, а понекад и везницима.

Најчешћа грешка у изради параграфа односи се на њихов обим и логичку неповезаност. Честе су појаве кратких параграфа, који се обично граде једном реченицом – свака реченица нови пасус. То не сведочи само о недовољној језичкој култури аутора него и о неправилном логичком мишљењу. Само једном реченицом, без обзира на њену дужину, није могуће квалитетно истаћи основну мисао, разрадити је и аргументовати и направити логичку везу с наредним параграфом. Превише дуги параграфи су веома ретка појава. Обично се појављују када аутор не зна правилно да распореди мисаону грађу и када настоји да разради више упоредних идеја. Логичка неповезаност се може уочити кроз недовољну везу између реченица у параграфу, поделу једне мисли на два или више параграфа, развијање више различитих (понекад и супротних) идеја у једном параграфу и скоковите прелазе између параграфа.

На основу наведеног, може се закључити да је израда научних саопштења веома сложен процес. Он се може реализовати само под условом да су задовољене неке нужне претпоставке: добро познавање предмета истраживања; поседовање општих знања о изради саопштења; физичка способност, психолошка стабилност и припремљеност; моћ запажања; способност за анализу и закључивање; јака воља и одлучност да се проблем истражи и резултати истраживања у писаној форми ваљано обликују.

Успешна израда научних саопштења подразумева претходну разраду структуре. За краћа саопштења, као што су научни чланци, реферати итд. структура се, обично, ради у облику кратких теза. Обимнија индивидуална и тимска истраживања се пројектују и њихова структура се изводи симетрично с операционалним одређењем или системом хипотеза.

Саопштења се пишу језиком науке, који карактеришу правилност, дескриптивност и аргументованост. Метафоричност и емоционалност у језику саопштења немају наглашен значај. Наиме, саопштење се пише неутрално, безлично, непристрасно и аргументовано. Правилност је веома значајна одлика, а зависи од правилног избора основних термина, синтагми и блокова, конструкције реченице и израде параграфа. Термини, синтагме и блокови морају да буду језички, структурно, семантички и логички правилно одређени. Они се структурно и логички морају уклапати у сложеније облике. Реченице се конструишу тако да обезбеде довољну повезаност, разноликост и информативну вредност. Дугачке реченице с бројним синонимима и „празним“ речима, оптерећују текст, разводњавају основну мисао и немају довољну информативну вредност. Параграф се формулише на основу принципа јединства, кохерентности и истицања. Он мора да има тему параграфа која се најављује уводном, обично краћом реченицом. Затим се разрађује комбиновањем кратких и дугих реченица све дотле док се довољно разради став исказан првом реченицом. Параграф се завршава кратком реченицом, која је, на одређени начин, „логичка тачка“, односно веза с наредним параграфом.

Дескриптивност и аргументованост језика предмет су посебног истраживања. Већина саопштења која се пишу у војним наукама нису довољно дескриптивна и, нарочито, аргументована. Обично се стручна литература, нарочито правила и упутства, пише таксативно, без емпијске основе, логичке аргументације и оригиналности.

Самосталност у писању, такође, битно утиче на квалитет израде саопштења. Повећење за туђим стилем, опширност и недовољна јасноћа упућују на закључак да истраживач нема свој стил, али и да не познаје довољно истраживани проблем.

Завршне радове обавезно треба лекторисати. Тако се непосредно утиче на побољшање квалитета саопштења и избегавају грешке приликом каснијег цитирања одређених делова текста.

Тенденције развоја оклопних и механизованих јединица у свету

УДК 358.119

Мр Манојло Бабић, пуковник у пензији

Оклопне и механизоване јединице су обележиле 20. век својом појавом, растом и успоном од тактичке, преко оперативне, до стратегијске улоге у свим модерним армијама света. Технолошке револуције у 20. веку изнедриле су завидан квалитет средстава за оклопне и механизоване јединице. С друге стране, оклопне и механизоване јединице су на бојном пољу измениле не само физиономију оружаног сукоба већ су и много допринеле значајним променама у ратоводству као целини.

Двадесет први век ће, без сумње, бити период даљег усавршавања оклопних и механизованих јединица, што ће их афирмисати као значајан чинилац успеха у оружаног борби, уз истовремено повезивање брзине дејства и ватрене моћи, пре свега у области прецизности оружја и повећања дистанце. Реално је очекивати да ће оклопна заштита нових генерација борбених возила бити још квалитетнија, што ће омогућити да се успостави нарушена равнотежа између покретљивости, ватрене моћи и оклопне заштите.

Двадесети век ући ће у историју ратоводства као период у којем су се појавиле и афирмисале оклопне и механизоване јединице, мењајући сразмерно свом месту и улози физиономију копнене војске и утичући, истовремено, на креирање ратне вештине и доктрине.

У Другом светском рату, у домену ратне вештине, подигнути су место и улога оклопних и механизованих јединица на оперативни ниво, дајући рату у целини маневарски карактер. Практично, ниједна нападна операција на копну није могла да се замисли, нити изведе, без тенкова, самоходне артиљерије и моторизоване пешадије, а код неких армија, у завршним операцијама, и оклопних транспортера за превоз пешадије на бојишту.

После Другог светског рата оклопне и механизоване јединице израсле су у стратегијске чиниоце ратоводства, односно постале су средство стратегије у свим земљама у свету које су имале модерно припремљену и организовану копнену војску. Томе је, пре свега, допринео нуклеарни чинилац. Све пробе које су извођене с атомским оружјем у првих 10 година након разарања Хиросиме и Нагасакија, 1945. године, показале су висок степен отпорности оклопних борбених возила на нуклеарне експлозије. При томе, највећу отпорност показали

су тенкови, који су, истовремено, и најсигурније борбено возило за савладавање радиолошки контаминираних рејона.

И без употребе нуклеарног оружја, скоро у свим локалним ратовима вођеним после Другог светског рата, а нарочито у арапско-израелским ратовима, оклопне и механизоване јединице су имале стратегијску улогу. Другим речима, биле су одлучујућа снага не само на бојишту и војишту већ и на ратишту у целини.

Сада, након свега што се догодило у Европи од распада Варшавског уговора и СССР-а, као и рушења претходне Југославије, преиспитују се стратегијски концепти и креирају нови погледи на ратоводство. Наиме, с масовним армијама постепено одлазе у историју и битке масе људства и ратне технике. Када је реч о копненој војсци, то се, пре свега, односи на тенкове и оклопне и механизоване јединице у целини. То не значи да оклопне и механизоване јединице и убудуће неће имати стратегијско место и улогу. Напротив, стратегијска улога оклопних и механизованих јединица ће и даље јачати сразмерно с научним, техничким и технолошким достигнућима и повећаваће се укупне борбене могућности оклопних и механизованих јединица кроз основне компоненте кроз које се те борбене могућности испољавају.

Брзо, брже и још брже

Немци су у Другом светском рату свој ратни план „Барбароса“ за напад на Русију (СССР) засновали на брзини дејства оклопних и механизованих јединица и масовној ваздухопловној подршци. Том чиниоцу, пре свега, могу да захвале за брзе продоре до Москве и Санкт Петербурга (Лењинграда) 1941. године. Али, да је брзина дејства оклопних и механизованих јединица значајан чинилац успеха потврдила је и серија совјетских офанзива на источном фронту 1943–1945, као и англо-америчких офанзива на западном фронту 1944–1945. године. Даља афирмација брзине као чиниоца успеха показана је и у бројним локалним ратовима вођеним после Другог светског рата. Отуда у савременом развоју копнене војске на брзину дејства оклопних и механизованих јединица треба гледати као на историјски утемељен захтев. Он се поставља свима који креирају борбена и неборбена возила за те јединице, онима који обликују организацију и формацију, а посебно онима који непосредно командују оклопним и механизованим јединицама.

Брзину дејства у сфери доктрине употребе оклопних и механизованих јединица треба разматрати не само са техничког аспекта већ и у оквиру свих чинилаца на бојишту и ратишту као целини. Због тога би било погрешно апсолутизовати значај брзине и дедукцијом је издвојити и прогласити за самосталан чинилац или принцип ратне вештине. Јер, брзина је, по својој суштини, у ратоводству неодвојива премиса маневра и удара и елементарни садржај покретљивости.

У основи сваког кретања је брзина, која чини техничку категорију кад је реч о могућностима борбених и неборбених возила. Међутим, о

било којем кретању оклопних и механизованих јединица да је реч, техничка брзина појединачних возила је само предуслов за остварене маршевске брзине, борбене брзине и темпа напада, као и било којег маневра. Отуда је маршевска брзина одређене оклопне и механизоване јединице на одређеној маршрути и под најповољнијим условима знатно мања од техничке брзине појединачних возила. На маршевску брзину делује мноштво чинилаца, као што су: квалитет путне мреже, ешелонирање снага, одржавање маршевског распореда, временски услови итд. Што се тиче борбене брзине, она још више зависи од спољних чинилаца од маршевске брзине.

Просечна борбена брзина у Другом светском рату износила је 10–15 km на час приликом пробоја тактичке дубине браниоца. То је било условљено, поред осталог, и чињеницом да тенкови нису имали стабилизатор топа и другу опрему за прецизност гађања из покрета. Осим тога, морали су сачекивати пешадију, која их је пратила, јер није било борбених возила пешадије. Морали су чекати и на премештање артиљерије на нове ватрене положаје. У противном, реметила би се унутрашња кохезија борбеног распореда, односно дошло би до распада елемената од којих се састоји борбени распоред.

На садашњем степену развоја оклопних и механизованих јединица борбена брзина у нападу је повећана за 100 одсто у односу на Други светски рат, и износи 20–30 km на сат дању, на маневарском земљишту, уз одговарајућу артиљеријску и ваздухопловну подршку. Међутим, она ни под најповољнијим условима не може достићи појединачну техничку брзину борбених и других возила која чине хомоген борбени распоред (тенкови, борбена возила пешадије, самоходна артиљеријска оруђа за подршку и ПВО, командна и друга возила). Тежња да борбена возила савлађују тучени простор што већом брзином вишеструко је оправдана. Тенкисти такву активност фигуративно називају „пантерски скок“, после којег наступа краће задржавање на достигнутој линији ради консолидовања борбеног распореда, чишћења мина, неутралисања циљева и других радњи. Време застоја, утрошено за сређивање борбеног распореда, не рачуна се у борбену брзину, јер би се, у противном, ушло у сферу која припада темпу напада.

Борбена брзина оклопних и механизованих јединица у нападу као *тактичка категорија* исказује се, дакле, кроз пређени (савладани) простор за време једног „пантерског скока“ и по правилу је различита, зависно од услова на бојишту. У бићу оклопних и механизованих јединица је тежња да та брзина буде што већа, јер је она вишеструко значајна и чинилац је успеха. Због тога се улагање напора и финансијских средстава да се створе оклопне и механизоване јединице високог нивоа покретљивости валоризује кроз борбену брзину, обједињену с ватреним дејством, уз правовремено очување хомогеног борбеног распореда. Односно, кроз синхронизовање ватре и покрета свих елемената који чине спрегу делова који су носиоци борбе и оних који их подржавају и обезбеђују. Примарну спрегу чине тенкови и борбена возила пешадије, па се све друго усклађује према функционисању те спреге.

И у темпу напада оклопних и механизованих јединица видљиве су значајне промене. У Другом светском рату нападне операције су у просеку трајале 10–15 дана. У савременим условима, захваљујући, поред осталог, покретљивости, маневарским способностима, могућности борбених дејстава и по дану и по ноћи и другим потенцијалима, моћи оклопних и механизованих јединица скраћене су на три до пет дана, при чему је остао исти замах операција исказан дужином продирања оклопних и механизованих јединица. Другим речима, исти простор може се освојити за три пута краће време, а то значи да је темпо напада троструко већи него у Другом светском рату.

Када је у питању темпо напада оклопних и механизованих јединица, често се чине неке методолошке грешке. Најчешћа од њих је кад се темпо напада изводи из борбене брзине, или се та два појма поистовећују и користе као синоними. Пре свега, борбена брзина је *тактичка категорија*, а *темпо напада* је оперативна категорија. Борбена брзина се исказује тако што се мери савладани простор у току једног сата приликом остварења једног „пантерског скока“, а темпо напада је савладани простор или дубина продора оклопних и механизованих јединица у току једног дана. При томе постоји значајна разлика између борбеног дана и астрономског трајања (24 сата). Борбено ангажовање одређене оклопне и механизоване јединице у току 24 сата може бити осам, 10 или 12 сати, а затим се, ради непрекидности дејстава, може увести друга, свежа, борбом неисцрпљена оклопна и механизована јединица.

Осим *борбене брзине* и *темпа напада*, велики значај приликом извођења операција има *брзина прегруписивања* оклопних и механизованих јединица. Наравно, и у том домену остварен је значајан напредак, али су се појавили и нови модалитети реализације. На пример, када су у ирачко-иранском рату Иранци повратили изгубљену територију и пренели офанзивне операције на тло Ирака дошле су до изражаја маневарске способности ирачких оклопних и механизованих јединица. Захваљујући томе, Ирачани су успели да локализују продоре Иранаца. То су остварили тако што су купили већи број „вучних возова“, односно точкаша транспортера оклопних борбених возила, које су држали у резерви. Чим би Иранци кренули у офанзиву на одабраном правцу, Ирачани су са ненападнутог, односно мање угроженог дела фронта извлачили тенковске батаљоне и батаљоне механизоване пешадије, укрцавали их на „вучне возове“, који су, користећи развијену путну мрежу, за релативно кратко време пребацивани на место где је претила опасност да дође до пробоја фронта и предузимали противнападе. Тако су Иранци принуђени да се задовоље малим освајањем земљишта на тактичкој дубини без пробоја одбране и продирања кроз оперативни простор.

Ако се у садашње време летимично погледа на организацију и опремљеност копнених снага земаља чланица НАТО-а, уочава се да Немачка, Велика Британија и Француска, по угледу на САД, имају

посебно припремљене оклопне и механизоване јединице на таквом нивоу борбене готовости да су добиле атрибут „снаге за брзу интервенцију“. Те снаге су стратегијски елемент у концепту вођења савремених локалних ратова „ниског интензитета“ против малих држава и народа, па и оних које спадају у категорију средњих држава, али које из било којих разлога нису у стању да пруже значајан отпор, којим би интервенционистичке снаге увукле у дуготрајан рат. Дакле, оне се ангажују свуда где оружана сила може брзо да обави посао уз најмање губитке.

Док је постојао Варшавски уговор, као одговарајући противник НАТО-а, стратегије Западне алијансе разрадили су теорију и праксу *надметања у брзини маневра*.¹ На основу њих, запањујућом брзином су пребацивани тенкови и друга борбена возила и средства „ваздушним мостовима“ са Запада у Израел, и са Истока у Египат и Сирију, 1973. године, у Четвртном арапско-израелском рату. На садашњем степену развоја потенцијала борбене моћи оружане силе, у оквиру које су и оклопне и механизоване јединице, у средишту пажње је *брзина маневра*, и биће утолико више уколико изазивачи кризних жаришта у свету и управљачи кризом буду имали више политичког простора за осмишљену стратегију „посредног наступања“ у ратовима „ниског интензитета“ и војним интервенцијама.

Доминација ватрене моћи са дистанце из оружја прецизног дејства

Синтагма *дејство са дистанце* у наше време се много користи, а често и злоупотребљава. Реч *дистанца* је преузета из латинског језика (*distintia*), и има следеће значење: раздаљина у простору и времену, растојање, размак, одстојање. Реч *дејство*² има знатно више значења, а најчешће се у војној терминологији као синоними користе: акција, борба, сукоб, моћ, снага, оружани акт, агресија итд. Најчешћа је злоупотреба синтагме *дејство са дистанце* у сфери пропаганде, када потенцијални или актуелни непријатељ жели да се обесхрабри, како би се ослабила његова воља за отпор, јер моћне светске силе тврде да својим „дејством са дистанце“ крстарећим ракетама и авијацијом могу неутралисати сваки циљ који одаберу. Међутим, то је само делимично тачно, јер се тим средствима могу ефикасно гађати само просторни циљеви (аеродроми, насељена места, ракетне базе, хидроцентралне, електроцентралне, и слично), што не значи да ће их потпуно неутралисати а још мање да ће их уништити. Тако су, на пример, снаге НАТО-а гађале (са ратних бродова у Јадранском мору) аеродром код Бањалуке у пролеће 1995, а погодиле су сточну фарму код Босанског Александровца, и то само једном од 20 испалених крстарећих ракета. Што се тиче појединачних циљева на бојишту, као што су тенкови и борбена возила

¹ Ричард Е. Симпкин, *О рату у 21. веку* (Надметање у брзини маневра), превод с енглеског, ВИНЦ, Београд, 1991.

² *Речник српског језика*, Српска академија наука, Београд, 1972.

пешадије, као и других оклопних борбених и неборбених возила, за њихово ефикасно погађање користе се оружја прецизног дејства, као што су, пре свега, тенковски топови и противоклопне ракете. Наравно, оружја прецизног дејства су аутоматски топови и ракете за гађање циљева у ваздушном простору, као и на мору. Такође, постоје и оружја прецизног дејства као што су ракете четврте технолошке генерације, популарно назване „испали и заборави“.

Ватрена моћ у Другом светском рату и у протеклим деценијама након тог рата мерила се тонама испаленог челика и пројектила у јединици времена, најчешће у једној минути. То је био битан показатељ убојне моћи бригаде, дивизије, корпуса или армије. Сада, а и у будућности, таква ватрена моћ ће губити значај, уз тенденцију опадања до готово занемарљивих величина. Узрок тој појави и догађајима у сфери ратоводства због којих ватрена моћ пролази кроз такве преображаје јесте, пре свега, промена *структуре циљева на бојишту*.

У Другом светском рату као батеријски циљ за истовремено неутралисање узимано је стрељачко одељење³ (митраљеско, минобацачко, противтенковско, радарско итд.). Такви циљеви заузимали су простор од једног до два хектара и за њихово неутралисање била је довољна једна артиљеријска батерија, која је дејствовала без преноса ватре по фронту. Стрељачки (митраљески итд.) водови заузимали су простор од четири до осам хектара, и узимани су као стандардни просечан прорачунски циљ за правовремено неутралисање једним артиљеријским дивизионом. У зони одбране пешадијске дивизије (ако се она условно рашчлани) било је око 150 дивизионских циљева. За истовремено неутралисање свих тих циљева било би потребно ангажовати 150 артиљеријских дивизиона, што није било могуће остварити. Због тога је на одсеку пробоја фронта где су за напад ангажоване оклопне и механизоване јединице артиљерија груписана тако да је остваривана густина од око 200–300 артиљеријских оруђа на километар фронта, а циљеви су неутралисани поступно, по мери продирања оклопних и механизованих јединица, уз одговарајући избор циљева и приоритете неутралисања.

Структура циљева на бојишту битно је другачија у савременим условима. На простору (1–2 хектара) који је некад (а и сада) поседало стрељачко одељење у одбрани најчешће се налази тенк или борбено возило пешадије (БВП или ОТ), или оба та борбена возила заједно, а на простору стрељачког вода (4–8 хектара) тенковски вод, односно вод оклопних борбених возила пешадије. Савремена механизована дивизија (да не узимамо за пример оклопну) има око 250–300 тенкова и око 500–700 борбених возила пешадије, не рачунајући самоходну артиљерију за подршку, оруђа ПВО и друга оклопна борбена и оклопна неборбена (командна) возила, па у њој, кад се све сабере, има око 1.500 оклопних борбених и оклопних неборбених возила. Свако од тих возила је циљ

³ Видак Вујновић, *Тактика ватре земаљске артиљерије*, ВИЗ, Београд, 1974, стр. 70–71.

за себе. Ако би се на такве циљеве применили критерији из Другог светског рата, са 200–300 артиљеријских оруђа на километар фронта било би могуће неутралисати само око пет одсто циљева, а неопходно је да се неутралише најмање 40 одсто да би се ангажована оклопна и механизована јединица могла увести у борбу, односно да би могла прећи у напад а да, при томе, не претрпи пораз и губитке толике да као формацијска јединица с реалном борбеном моћи више не постоји.

Ни употребом вишецевних бацача ракета није решен тај проблем, већ је само делимично ублажен, јер то су, као и класична артиљерија, оруђа просторног дејства, а на савременом бојишту доминирају *појединачни циљеви*, оличени у оклопним борбеним и оклопним неборбеним возилима, за чије је неутралисање неопходан директан погодак пројектила (зрно, граната) одговарајуће ефикасности.

Више деценија се експериментисало с нуклеарним оружјем, које такође има просторно дејство и уништава све циљеве у одређеном полупречнику од центра експлозије. Међутим, нуклеарно оружје није употребљено ни у једном од 152 локална рата, колико их је вођено од 1945. до 1995. године, чак ни у Вијетнамском рату (1956–1975), где је највећа светска сила била принуђена да се повуче не употребивши нуклеарно оружје. Оно је толико опасно по човечанство да нуклеарна доктрина у теорији, а још више у пракси, уступа место осавремењеном класичном оружју.

Та два основна разлога: 1) промена структуре циљева на бојишту и 2) несврсисходност садашњег арсенала нуклеарног оружја, суштински су разлози за појаву, усавршавање и све већу заступљеност *оружја прецизног дејства*. Формула за идентификацију тог оружја своди се на релацију: један испалени пројектил (зрно) – један погођени циљ у реалном времену и на што већој дистанци. Као у свим другим областима ратне вештине, и у тој сфери је нужно искуство стечено на бојном пољу. Са тог гледишта вредан је пажње догађај из арапско-израелског рата 1967. године. Наиме, противоклопне ракете су тада биле такорећи у повоју и чиниле су „прву генерацију“ новог оружја, без потврде и афирмације на бојном пољу. Арапи такво оружје нису имали, а Израелци су поседовали „кобре“ домета око 1.500 метара, што је у оно време био максимум. На положају код Газе Египћани су имали совјетске тенкове типа Т-54 и Т-55, а у пешадијским јединицама типа Т-34. На положају источно од Газе, на северном приморском правцу Порт Саид – Тел-Авив, Египћани су на линији додира имали тенковску дивизију, развучену на широком фронту, док су, истовремено, припремали пешадијске јединице да пређу Суецки канал и групишу се на фронту дуж границе према Израелу. Расположиве оклопне и механизоване снаге Египћани су груписали и на два друга оперативна правца на Синају – на централном и јужном правцу. Да би предухитрили Египћане, Израелци су први кренули у напад.

На одсеку фронта ширине око три километра, источно од Газе, Египћани су на линији додира имали тенковски батаљон. Тенкови су на

положају били укупани у песак до куполе. Египћани су били убеђени да Израел неће смети да их нападне, па су очекивали да ће се бранити. Осим тога, није било никаквих знакова да групишу артиљерију и поседују полазне положаје за напад. Међутим, на дан „Д“, у праскосорје, египатски тенкисти, осматрајући кроз нишанске справе са ватрених положаја, из тенкова укупаних у пешчане дине које су доминирале претпољем, угледали су на песку, као на длану, Израелце како пузећи вуку некакве дугуљасте кутије и приближавају се њиховом положају. Оценили су да су то инжењерци (пионири), који хоће да направе пролазе у минским пољима. Чекали су да се приближе на око 500 метара, докле се простирало минско поље, па да отворе ватру из спрегнутих митраље-за. Међутим, на даљини око 1.200 метара Израелци су се зауставили и ту у песку направили заклон за лежећи положај. Египћане то није забрињавало, иако су могли из тенковских топова да их униште првим испаленим зрном. Када је изашло сунце и обасјало куполе египатских тенкова, које су доминирале на косама пешчаних дина дуж линије фронта, Израелци су лансирани жицом вођене противоклопне ракете типа „Кобра“ и погађали директно у куполе тенкова. За неколико минута више није било египатског тенковског батаљона, чиме је створена бреша ширине три километра. Кроз њу је, након прављења пролаза у минском пољу, у маршевској колони, без иједног испаленог метка, прошла израелска механизована, а иза ње тенковска бригада. Преко њих су прелетали израелски авиони и гађали циљеве по дубини. За непуну три сата израелске оклопне и механизоване јединице су предњим деловима продрле до Газе. Исти модел пробоја фронта Израелци су применили и на централном правцу. Још сунце није било ни у зениту, а на Синају је међу Египћанима наступило расуло. Остављали су тенкове на положајима и бежали. До заласка сунца израелске оклопне и механизоване јединице су на два, од укупно три оперативна правца избиле на Суецки канал, што је био крај египатске армије на Синају.

Био је то до тада невиђени тријумф функционисања спреге противоклопних ракета, тенкова и авиона и дебакл застареле доктрине у ратоводству на којој се заснивало ангажовање египатских оружаних снага.

Савремене противоклопне ракете могу да погоде оклопни циљ на даљини до пет километара. Тенковски топови то још не могу, али се у том правцу улажу огромни напори (научни, технички, технолошки и финансијски). Циљ је да се у тенк угради топ калибра 145–150 mm, који се пуни аутоматски пројектилом почетне брзине око 2.000 метара у секунди, за који се уместо барута користи течност или електрична енергија („електромагнетни топ“). Такво оружје може да удовољи захтеву да се циљ погоди првим испаленим пројектилом у реалном времену, дању, у одговарајућим теренским условима, на истој дистанци

на којој то могу противоклопне ракете. Дистанца у противоклопној борби тиме би постала још већа него што је у садашње време. Она се изменила и у „тенковском двобоју“, који се најчешће води између оклопних и механизованих јединица уведених из резерве у противнапад (противудар), приликом извођења одбрамбених дејстава, и оклопних и механизованих јединица у нападу.

У бици код Курска, 1943. године, која је била најмасовнија по броју ангажованих тенкова, одмеравали су снагу руски тенкови Т-34, са топом 85 mm, и немачки „тигрови“ и „пантери“, са топом 75 mm и панцирним зрнима. Руски тенкови су имали и поткалибарна зрна, и то је, поред осталог, била њихова велика предност. Средња даљина гађања на којој се одиграо одлучујући окршај износила је око 500 метара, што је било у границама брисаног домета.

Тенкови Т-54 и Т-55, са индијске стране и М-47, са пакистанске стране,⁴ сукобили су се 1965. године у индијско-пакистанском рату. Топови 100 mm, на тенковима Т-54 и Т-55, имали су значајну предност над топовима 90 mm, што је значајно допринело да победе Индијци. Средња даљина гађања износила је око 1.000 метара. У односу на Други светски рат, то је било повећање дистанце за 100 одсто.

Опремљени топовима 125 mm, тенкови Т-72 и М-84 и тенкови са топом 120 mm („Абрамс“ и други) нису ваљано одмерили снагу у рату у Персијском заливу између НАТО-а и Ирака 1991. године. Прорачуни показују да је дистанца у двобоју између тих тенкова, кад је реч о средњој даљини гађања, померена на 1.500 метара.

У рату на тлу Кувајта, између Коалиционих снага, с једне, и Ирака, с друге стране Ирачани су организовали дубоко ешелонирану одбрану с укопаним борбеним возилима и минским пољима. Да су Американци извели напад онако како су Ирачани очекивали, вероватно би претрпели знатно веће губитке у тенковима него што су их имали. Међутим, Американци су применили обухватни маневар, продирући кроз непосредни простор изван државне границе Кувајта, и принудили ирачке снаге на убрзано повлачење како не би дошле у окружење. При томе, Ирачани су били изложени ударима из ваздушног простора, употребом авио-касетних бомби и ракета „ваздух-земља“ (из авиона и хеликоптера), које на циљу дејствују кумулативним ефектом. Против тенкова и борбених возила пешадије коришћени су и пројектили с осиромашеним уранијумом 235 и 238, који, поред осталих ефеката, на циљу изазивају и накнадно радиоактивно зрачење. Због тога још увек на тлу Кувајта, скоро осам година после завршетка рата, има уништених или напуштених тенкова који зраче снажне дозе алфа, бета и гама зрачења. Такву врсту пројектила снаге НАТО-а користиле су и у борби против војске Републике Српске,⁵ пре свега за гађање тенкова у околини Горажда.

⁴ Robert J. Icks, *Famous tank battles*, New York, 1972, pp. 305–313.

⁵ Инг. Љ. Блажовић, *И „миротворце“ у Хар, „Политика“*, 28. децембар 1997, стр. 12.

Будућа генерација тенкова са топовима 145–150 mm⁶ помериће средњу даљину гађања на 2.500 метара на отвореном и тученом простору приликом сукоба по дану.

Преиспитивање оклопне заштите

Никада у својој историји оклопна заштита није имала апсолутну, већ само релативну вредност, тј. она никада није пружала потпуну сигурност од свих зрна и пројектила, већ само од најмасовније ватре аутоматског пешадијског наоружања и од парчади свих врста артиљеријских граната, авио-бомби и противпешадијских мина, као и од парчади противоклопних мина, укључујући и све врсте пројектила са којима није остварен ефикасан директан погодак.

Против гаме ефикасних противоклопних оружја деценијама су одмеравани дебљина и облик оклопа. Према искуствима из Другог светског рата, већина уништених тенкова добијала је поготке са чела. При томе око 65 одсто у предњу горњу плочу, а око 35 одсто у куполу.⁷ Због тога је код свих генерација до сада произведених тенкова највећи значај придаван оклопу с чела и на куполи. На достигнутом нивоу развоја постигнута је потпуна заштита од панцирних зрна с чела, али не и од поткалибарних пројектила и кумулативних граната. Да би се парирало тој врсти противоклопне муниције израђени су вишеслојни оклопи који ломе продирућа поткалибарна зрна и расипају кумулативни млаз приликом пробоја другог по структури, другачијег слоја оклопа. Међутим, већ су произведена поткалибарна зрна која успешно решавају и тај проблем, као и кумулативне гранате с дуплим ефектом. Такође, примењују се и пројектили (поткалибарни) с језгром од уранијума 235 и 238, високе кинетичке моћи. У одговору на таква достигнућа у развоју противоклопне муниције још није нађено одговарајуће решење за оклопну заштиту. Због тога надметање између заштитне моћи оклопа и пробојне ефикасности пројектила постаје суштински проблем развоја оклопних борбених возила. Сазнања до којих се дошло на садашњем степену развоја упућују на закључак да је нерационално даље знатније повећавање дебљине оклопа, јер би се тиме повећала укупна маса тенка. Напротив, тенденција је смањење укупне масе тенка, уз смањење габарита и измену силуете. То се једино може постићи квалитетнијим материјалима од којих се оклоп израђује и профилише. То су, наравно, вишеслојни оклопи, а први слој је веома тврд. То ће учинити да тенкови буду још скупљи, али без њих би копнена војска била лишена најефикаснијег борбеног возила. За 5.000 година писане људске историје није забележено да је цена оружја била препрека за његов развој, па је нереално очекивање да ће то бити у будућности.

Касетне авио-бомбе с кумулативним дејством, артиљеријске гранате калибра 130 и 155 mm, с уграђеним уређајима за самонавођење на

⁶ Милосав Ђорђевић и Станислав Арсић, *Тенкови 1945–2005*, НИУ „Војска“, Београд, 1997, стр. 167–169.

⁷ Robert J. Icks, *исто*, стр. 341.

оклопни циљ, које се активирају у падајућем краку, и кумулативним ефектом на циљу, као и ракете испалене из авиона и хеликоптера по принципу „лансирај и заборави“ (због чега су добиле популаран назив „паметни“ пројектили), највише угрожавају оклопна борбена возила из „ортопројекције“. То је већ потврђено приликом инвазије Израела на Јужни Либан, почетком осамдесетих година. Тада су сиријски тенкови у долини Бека уништени погоцима у кровни део оклопа, као и приликом „Пустињске олује“, у Кувајту 1991. године. Та чињеница упућује на преиспитивање оклопне заштите у кровној конструкцији, која је до сада била релативно запостављена. Можда ће због тога будући тенкови из „ортопројекције“ више личити на корњачу.

Кумулативни ефекат савремених противоклопних мина указује на потребу јачања оклопне заштите на патосу борбених возила. Решење се и ту види у вишеслојном оклопу с празним међупростором између плоча где се расипа кумулативни млаз. Што се тиче оклопа бочних страна тенка, он је у тесној вези с решењима ходног дела (гусенице, потпорни точкови, точкови носачи гусеница, лењивци и погонски точкови). Тај проблем се за сада успешно решава претпанцирима, који се монтирају на лицу места. Можда ће претпанцирни кишобран, који се такође монтира на лицу места (пред марш или улазак у борбу), бити решење и за кров тенка, барем за садашњу генерацију тенкова, који се адаптирају тако да им се што више продужи век употребе.

Пасивна оклопна заштита борбених возила, пре свега тенкова, колико год да је квалитетна, вероватно као и до сада, неће пружати апсолутну заштиту од свих противоклопних средстава. Због тога је нужно узимати у обзир и другу страну проблема, тј. шта један пројектил постиже када пробије оклоп. То је веома значајно, јер пробијање оклопа не значи ништа ако не постоји ефекат унутар борбеног возила (оштећења и повреде чланова посаде). И у тој области у вези с карактером оштећења и типом повреда посаде, значајна су ратна искуства.

У Другом светском рату, према статистици, 59,8 одсто тенкова погођених артиљеријским противоклопним пројектилом из тенка или противоклопног топа поправљено је и поново враћено у борбене редове.⁸ То значи да су већину губитака чинили „повратни губици“. Више од 50 одсто тенкова који су наишли на противоклопне мине такође је поправљено, а сва оштећења од ручних противоклопних средстава, као што су „базуке“ и „панцерфаусти“, поправљена су ако тенкови нису изгорели. Сви неповратни губици изазвани су пожаром проузрокованим дејствима пројектила након пробијања оклопа.

Према статистици, у локалним ратовима је повећан проценат неповратних губитака, што је резултат снажније ватрене моћи савремених противоклопних средстава, а нарочито ракетних пројектила. Да би се умањио ефекат на уређаје и чланове посаде у тенку основно је да се спречи могућност избијања пожара или експлозије муниције. Због тога

⁸ Исто.

су савремена борбена возила, пре свега тенкови, опремљена уређајима за гашење пожара који се аутоматски активирају на сигнал од електронских сензора уграђених на свим осетљивим местима. Очекује се да ће ти сензори и целокупна опрема у будућности достићи брзину детектовања пожара и ступања у дејство противпожарних апарата за 2,5–5 милисекунди, и да ће се пожар локализовати за 50–60, а потпуно угасити за око 100 милисекунди.⁹

У херметизацији оклопа тенка већ је достигнут завидан ниво, па је реално очекивање да се она у будућности оствари у микронским величинама, приближавајући се идеалном решењу од 100 одсто. Херметизација није значајна само за савлађивање водених препрека већ и за заштиту чланова посаде и уређаја од радиолошке контаминације, која настаје уношењем честица прашине, у којима су алфа, бета и гама зраци изазвани на тлу неутронским зрачењем нуклеарног пројектила, као и против продирања у тенк свих врста бојних отрова.

Колико год је значајна пасивна заштита, срачуната на умањивање ефеката противклопног пројектила, толико је важна и „активна“ заштита, којом се тежи спречити да уопште дође до поготка таквог пројектила у циљ. Реч је, пре свега, о задимљавању простора око борбених возила да би се спречила видљивост циља нишандијама који желе да постигну погодак, као и о избеживању „ометача“ у ваздушни простор против „паметних пројектила“ лансираних из авиона и хеликоптера. У активну заштиту спада и мноштво разноврсних електронских сензора за детекцију инфрацрвених извора зрачења, радара, ласерског млаза, радио-уређајима за везу и друге електронске опреме у дејству. Активном заштитом треба да се обезбеди правовремено откривање опасности и реаговање на њу у реалном времену, а од уграђене опреме се очекује да на опасност реагује аутоматски и да је отклони. У противракетној борби очекује се у тенку електроника која ће аутоматски испаливати минобацачке мине које ће погађати ракете у лету према тенку. Посебно се ради на стварању магнетног поља око тенка које ће одбијати непријатељеве пројектиле, а изнад и око себе пропуштати пројектиле које лансирају властите снаге. Тај проблем ће решавати сензори који распознају сопствене од непријатељевих борбених и убојних средстава.

Електронска опрема у тенку већ сада достиже 30 одсто његове укупне цене. Очекује се да ће тај проценат у будућности бити знатно већи, али ће се зато сразмерно повећати и погодности које та опрема пружа. Највећи део те опреме већ обезбеђује ватрено дејство из покрета, дању и ноћу, уз тачност погађања циља од 90 одсто у границама брисаног домета. Захваљујући електронској, хидрауличној и другој опреми реално је очекивати да ће се посада тенка састојати од два члана, од којих ће један управљати покретом, а други ватром.

Савремена техничка решења обезбеђују веома висок степен експлоатационе издржљивости и поузданости, што се позитивно одражава

⁹ Милосав Ђорђевић и Станислав Арсић, *исто*, стр. 177.

на проценат „неборбених губитака“, под којима се подразумевају кварови због којих возила испадају из строја у борбеном распореду или у маршевској колони. У Другом светском рату неборбени губици су износили између 5,7 и 44,3 одсто у односу на борбене губитке, зависно од пролазности земљишта и других услова значајних за покретљивост оклопних и механизованих јединица. При томе, треба узимати у обзир чињеницу да тада није било „лансирних мостова“ за савлађивање препрека, тенкова за извлачење и друге опреме специјалне намене. С друге стране, техничка усавршеност система уграђених у борбена возила сада омогућава већи степен напрезања оклопних и механизованих јединица и мањи замор људства које тим возилима рукује.

У Другом светском рату и већини локалних ратова ноћ је углавном коришћена за одмор људства оклопних и механизованих јединица и за прегруписавање снага, али ретко и у ограниченим размерама за борбена дејства. Захваљујући инфрацрвеној опреми, ноћ већ одавно није препрека за оклопне и механизоване јединице. Реално је очекивати да ће нове технолошке генерације инфрацрвене опреме омогућити још разноврсније борбене активности, утолико више што им ноћу прети мања опасност од авиона и хеликоптера.

Закључак

Оклопне и механизоване јединице у будућности одликоваће се већом покретљивошћу, снажнијом ватром, која ће се мерити прецизношћу пројектила и ефикасношћу на циљу, као и већом даљином гађања, квалитетнијом оклопном заштитом и електроником, која ће омогућити убрзање процеса управљања ватром, откривања и праћења циљева, командовање и друге радње које чине садржај борбених дејстава. Треба очекивати да ће се остварити знатно већа хомогенизација елемената борбеног распореда путем изједначавања покретљивости борбених и неборбених возила и боље спреге ватре и покрета између тенкова и борбених возила пешадије, између њих и средстава ПВО, средстава ватрене подршке, санитетског и, у целини, позадинског обезбеђења, нарочито у домену дотура муниције на бојишту и евакуације рањеника. У целини, оклопне и механизоване јединице ће се развијати узлазном линијом у погледу квалитета, а силазном у погледу масовности. Другим речима, биће их мање, али ће по ефикасности бити знатно моћније и, наравно, скупље.

Стварање и развој војног школства у Србији од 1830. до 1919. године

УДК 355.23(497.11)“1830/1919”

Проф. др Милоје Пршић, пуковник

Почетак сложеног и дуготрајног процеса стварања командног кадра српске војске аутор „везује“ за прве године и деценије 19. века, а не за његову половину, када је формирана прва војношколска институција у Србији, пре свега због тога што је командни кадар устаничких снага стваран у току оружаног устанка, а затим и због тога што је знатно пре 1850. године било покушаја да се, ради образовања официра за потребе стајаће војске, формирају војне школе. Од те године војно школство, осим краћих прекида за време ослободилачких ратова Србије и Црне Горе, имало је непрекидан развој.

Вишевековни, континуирани отпор српског народа туђину – турској окупацији, безакоњу и зулumu турских власти, достигао је врхунац почетком 1804. године у оружаном устанку. Срби су се, због самовоље Јаничара и њиховог зулума, нашли у неподношљивој ситуацији. Суочен с тиме да му турски насилници све отимају и насрћу на душу, веру и част, српски народ се дигао на свеопшту борбу. Но, тај његов огроман напор да се ослободи наметнутог ужаса и страха био је могућ само уз истовремено стварање самоорганизоване устаничке оружане силе и, за њене потребе, командног кадра. Опредељење да се – упоредо с оружаном, политичком и дипломатском борбом, у устанку од 1804. до 1813. и 1815. године, па све до почетка тридесетих година 19. века, поред искусних ратника, прво за вође устаничких снага бирају виђенији људи, добри домаћини, али и одважни и борби вични Срби, а затим да се за гардисте и старешине регуларне војске бирају младићи из угледних породица, чинило је извориште (исходиште) већ век и по дугог процеса не само стварања стајаће, оперативне војске и других државних институција Србије и реafirмацију српске државности него и, истовремено, почетак стварања официрског кадра и институција војних школа за њихово образовање.

Прве идеје и покушаји да се школују официри

Након што је 1830. године хатишерифом Србији призната аутономија, а кнезу Милошу да може „држати у служби нужне војнике“,

олакшано је стварање и организовање регуларне војске, која је, у тим тешким временима за Србију, била нека врста „народне школе“. С једне стране, као општа народна школа, имала је задатак да, непосредним утицајем, војнички васпитава српски народ, да у њему одржава и потхрањује војнички витешки дух којим су се Срби одувек одликовали и, с друге стране, да буде школа за непосредно оспособљавање (макар за описмењавање) младих људи за официре и народне старешине. Били су то први покушаји да се колико толико обезбеди квалитетнији кадар не само за потребе војске.

Баш у то време Вук је писао да Србија (у тим условима) није имала „ни у чему већег недостатка ни веће нужде и потребе, него у људима способним за народне службе“. Зато се од регуларне војске очекивало да прво задовољи ту народну потребу. Но, да би за то била оспособљена, кнез Милош је 25. априла 1830, одмах по сакупљању младића, првих кнежевих гардиста у Пожаревцу, који су названи кадети, основао за њих „Гвардијску школу“, која се, и поред знатних недостатака, може назвати првом војном школом у Србији.¹ У ту школу, која је радила само до 25. новембра 1833, примљена су прво 73, а крајем 1830. године још 76 кадета. Са њима је извођена целодневна настава. Пре подне су учили читање, писање и рачунање, а после подне војни егзерцир. Официри су изводили војну обуку, а наставу из других предмета посебан – специјалистички учитељ. Први учитељ је био Илија Мандић, Србин из Војводине.

Истовремено, док је радила „Гвардијска школа“, инжињер Јован Рајић је, 23. јуна 1832, покренуо веома занимљиву идеју да се у Србији оснује војнотехничка школа. У молби кнезу Милошу писао је да је питање „уређења војске“ најважније државно питање и да би, стога, ваљало отворити војну школу у којој би школовање трајало четири-пет година. Осим тога, објашњавао је да у тој школи треба оспособљавати младиће за „тактичке војнике и инжењере“, који би, након завршетка школе, ишли на службу као наставници у региментске војне школе“, у којима би се војници обучавали „военим наукама“, а инжињери би премеравали земљу, уређивали села и паланке, градили војне објекте, путеве и обављали друге сличне послове. Но, иако је та идеја била веома интересантна, није наишла на озбиљнији пријем, па није ни разматрана.²

Нови корак у сложеном процесу стварања официрског кадра учинио је 1833. године кнез Милош, када је послао на школовање у Русију тридесет младих одабраних Срба (од сваког рода по десет) да тамо „изуче за официре“. Они су, по завршетку трогодишњег школовања и повратка у отаџбину, као први школовани официри, распоређени у јединице. Будући да је та пракса била привремена мера, јер није сматрана најпогоднијом зато што на тај начин није обезбеђивано до-

¹ У Пожаревцу је 1830. године формирана „Гвардијска школа“ за школовање војника гардијског батаљона (опширније: Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, САНУ, Београд, 1957, стр. 272 и 273).

² Исто, стр. 274–276.

вољно официра и земља је, истовремено, била „вечито зависна од других“, крајем 1837. године је одлучено да се у Србији, по угледу на европске земље које су имале своју уређену војску и војно школство, отвори трогодишња школа са седиштем у Пожаревцу. Одлучност да се у Србији формира прва војна школа била је заснована не само на чињеници да је Србија имала регуларну војску него и на веровању да „српске омладинце не треба слати у туђе земље на васпитање“, где ће бити „без непосредне везе са отаџбином и због тога слабити њихово родољубље“, као и на убеђењу да би „домаће војне школе“ питање „нових командних кадрова решавале најсигурније“.³ Да би остварио идеју о оснивању војне школе у Србији, кнез Милош је на Спасовској скупштини, у Крагујевцу 1837. године, тражио подршку објашњавајући да за „спремање српских официра“ треба и „формалну школу завести“. И заиста, школа је, под називом „Књажеско-сербска војна академија“, отворена крајем године. Прво седиште било јој је у Пожаревцу, затим је пренето у Београд, па у Крагујевац, где је, због слабих услова за рад, после краћег времена затворена.

Упоредо са стварањем предуслова да се добије народна подршка за отварање војне школе решавана су, у вези с њом, и друга бројна питања (наставници, избор младића за школу, смештај, снабдевање, опремање зграде и учioniце итд.). Највише брига задавало је питање наставника. Јер, да би радили у војној школи требало је да испуњавају одређене услове: да су добри стручњаци, да су признати као људи способни не само да предају своје предмете већ и да створе и уреде, на најбољи начин, војну школу. Осим тога, морали су да знају руски или славенско-црквени језик, а о свему томе морали су да имају „атесте“ – дипломе и оцене из минулог рада. Пошто је намеравао да се наставници ангажују „са стране“: из Аустрије, Русије, Германије итд., кнез Милош је упутио поверенике у Праг, Беч, Дрезден и Фрајбург. Но, они на „том путовању“ нису успели да пронађу одговарајуће професоре за артиљерију и кавалерију. Међутим, неки кандидати су се, мимо знања повереника, јављали директно кнезу Милошу. Тако се из Русије понудио штабскапетан Љубенов, а из Цесарије Стефан Херкаловић, официр инфантерије. Након што је изучио њихова писма и документа, иако је установио да су сви „у струкама темељни и људи од карактера“, Савет је предложио да се прими само Стефан Херкаловић и да се њему повери израда плана организације и рада школе.

У Војну академију су примљена 32 младића, које је изабрала специјална комисија. Кандидати су бирани од ученика који су 1836. и 1837. године завршили гимназију, а мањи део од ученика који су школске 1837/1838. године били у завршном разреду гимназије. Односно, комисија је примила по девет кандидата који су завршили гимназију 1836. и 1837. године и 14 кандидата који су још увек били редовни ученици завршног разреда гимназије.

³ Исто, стр. 276-279.

Питомци војне школе били су по рођењу из разних крајева и различитог друштвеног порекла. Тако је, на пример, из Србије било 25, а из других земаља чак шест кадета, с тим што су сви били Срби и „источне – православне вероисповести“. Та школа, коју је директор Стефан Херкаловић у рапорту од 9. јануара 1838. назвао „Војена академија“, била је нови помак у стварању војног школства у Србији. Међутим, на њен рад су неповољно утицали не само околности при њеном оснивању, него и услови за рад. Пре свега, често је пресељавана, затим, започела је рад у време великих политичких превирања у Србији и, напокон, њеном раду се противила Турска. Због тога је затворена већ наредне 1838. године, чиме је опет одгођено остварење те важне замисли.⁴

Србија је 1838. имала нове тешке тренутке. Под притиском Турске, наметнут јој је „туђи – турски устав“, који је изазвао не само велике промене у организацији власти него и велику промену у односу према војсци и школовању официрског кадра. Наиме, неколико година после доласка уставобранитеља на власт војска је била у надлежности министра унутрашњих дела. Сведена на малобројне јединице регуларне војске, обављала је граничну службу и задатке унутрашње полиције, тако да је баш у периоду када је требало јачати, због конституисања државе, наступио прекид у њеном развоју. Због свега тога, све до 1845. године, није било озбиљнијег помака у модернизовању српске војске, а ни планова за школовање официрског кадра. Међутим, од 1845. године проблему војске приступа се озбиљније. Прво је усвојен нови закон – Устроение гарнизонног војводства, према којем је војска враћена под команду Главног штаба, а убрзо затим је издато *Правило за регрутовање*, што показује да је власт уочила значај војске за сигурност земље и њену одбрану. У вези с тим је и формирање Инжињеријске школе, почетком 1846. године, која је трајала три године. Међутим, догађаји у време „Мађарске буне“ изазвали су нов приступ и енергичније залагање по питању „организације државне оружане снаге“ и формирања војних школа. Наиме, у борбама преко Саве и Дунава вође Српског корпуса, Стеван Книћанин и други српски команданти, увидели су „шта значи и како се бори“ редовна, добро организована, извежбана, наоружана и опремљена војска. Због тога је по „завршетку овог похода“, и повратку Книћаниновог одреда у Србију, у војсци започет интензивнији процес стварања боље „српске војске у сваком погледу“. „Попечитељ внатрених дјела“ Илија Гарашанин је схватио да је у интересу одбране земље да се српска војска обезбеди сопственим кадром, наоружањем и муницијом, и да се ослободи јаке зависности (у погледу наоружања) од иностранства, па 1848. године „чини писмену представку Државном савету“ да се „устроји поново заведеније у коме ће се војне потребе лити и израђивати сваке ђулади“, као и ливење топова. Државни савет је уважио тај предлог, а кнез Александар Карађорђевић га је одобрио. Након тога, октобра 1848, у

⁴ Исто, стр. 280–303.

Београду је, због великих тешкоћа у набављању оружја, основана Тополивница, која је нешто касније постала и школа за официре. У ствари, Тополивница је требало да буде решење за проблем набавке наоружања за српску војску, иако се говорило да ће то „бити проста радионица“. Већ половином маја 1849. предложено је да се „Оружница србска организује не на цивилни начин, као што се у „предложенију“ мислило, него на сасвим војнички начин, „како би људи који би у њу ступили официрима постати могли“ и тако се полазно знање у „отечеству нашем распространило“.⁵ Тај предлог је прихватио Државни савет, а кнез Александар Карађорђевић га је одобрио, па је 14. маја 1849. Тополивница добила чисто војнички карактер, и то као творница топова и топовских зрна и, посебно, као школа за официре.⁶

Отварање и рад Артиљеријске школе

После одлуке да Тополивница добије чисто војнички карактер, на инсистирање Стевана Книћанина и Фрање Заха, министар унутрашњих послова Илија Гарашанин је предложио, 13. јануара 1850, Државном савету да се оснује официрска школа. Пошто је предлог усвојен и кнез га је прихватио, па је, 6. марта 1850 (по старом календару) донесена одлука да се формира Артиљеријска школа. Она је радила према посебном правилнику, којим је регулисано да постоје два курса: нижи (теоријски), у трајању од три године, и виши (практични), у трајању од две године. Школа је отпочела с радом у јесен 1850, а у народу је, од самог настанка, називана војна академија, како је званично названа тек 1880. године.

У Артиљеријску школу су примљени најбољи младићи, способни да кроз војничко образовање израсту у старешински кадар спреман да изнесе огроман терет државног и политичког програма ослобођења српског народа од турске власти. Формирањем Тополивнице, затим изградњом магацина за барут и наоружање и отварањем Артиљеријске школе у Србији је учињен велики корак напред, како у стручном оспособљавању официрског кадра, тако и у стварању домаће војне индустрије, као основних предуслова за државно и војно снажење модерне Србије. Опредељење да се „код своје куће, од својих људи“ створи образован официрски кадар, вичан војној вештини, било је у оквиру борбе за потпуну државну самосталност и независност, али и припрема за ослобођење српских територија које су још увек биле под турском окупацијом.

На предлог управитеља школе, у прву класу питомаца Артиљеријске школе примљена су 23 кандидата који су имали „довољно претходне школске спреме“. Школовање кандидата отпочело је 6 (18) септембра

⁵ Војни архив Војске Југославије (даље Војни архив), Архива војске Краљевине Србије, П 14, к. 11, бр. рег. 16/4.

⁶ Архив Србије, Државна архива, *Војска 1837–1850. Војни рапорти; Савет 1837–1850.*

1850. припремним курсом, који је трајао до 13. децембра. У та три месеца, ради „тачнијег избора питомаца“, кандидати су изучавали следеће предмете: енциклопедијски преглед војничких наука, аритметику, општу географију, општу историју, почетке начертанија, егзерцир артиљеријски, службу гарнизона и француски језик. Након тога, 15. децембра, полагали су испите. Од 23 примљена кандидата све испите су положила 22 питомца и сви они су произведени у чин наредника.

У току петогодишњег школовања питомци су изучавали: науку артиљеријску, начертаније, историју, математику, физику, механику, хемију (специјална), фортификацију, тактику, војну географију, француски језик и вишу математику. Прва класа Артиљеријске школе завршила је петогодишње школовање 1855. године, када је у чин потпоручника произведено десет питомаца.⁷ Од 1851. године у школу је, не сваке године – без неког правила, уписивана нова класа питомаца, тако да је до 1880. завршило само 12 класа.⁸

Истовремено, чињени су напори да се рад школе и наставни програм модернизују и прилагоде потребама. Тако је 26. јула 1859. управитељ Артиљеријске школе мајор Ранко Алимпић поднео Главном штабу пројекат новог уређења школе, према којем је она требало да се назове војна академија и да спрема младиће за *официре свих родова војске и за полицијске чиновнике*. Према том амбициозном пројекту, школа је требало да буде нека врста комбинације официрске школе и техничког, па и правног факултета. У њој је школовање требало да траје седам година. Међутим, тај пројекат није усвојен, углавном због скупоће и дужине трајања школовања, а мање због других разлога (организације и намене школе, на пример).

Две године касније, 29. маја 1861, поново је поднет предлог за реорганизацију Артиљеријске школе. Њен тадашњи управитељ, потпуковник Фрањо Зах, био је оригиналнији и конкретнији. Предложио је да се школа назове војна академија, да у њој истовремено уче три класе питомаца, да се петогодишњи курс продужи за два семестра, односно да траје шест година, а да се на вишем течају школе, који је трајао две године, уведу одсеци према различитим струкама. Ти предлози су указивали на нова схватања војног школства и на потребу отварања специјалистичких школа, односно курсева за разне родовске војске. Осим тога, појавило се мишљење да школовање треба организовати тако да се прво обезбеди стицање основне војностручне спреме, а затим више спреме, и то за официре за чију је службу било потребно више војничко образовање. Предложено је да се школовање подели на нижи течај, који би трајао четири године, за пешадијске и коњичке официре, и на виши течај, од две године, за ђенералштабне, артиљеријске и инжињеријске официре, с тим да нижи течај буде заједнички за све, а

⁷ Споменаца педесетогодишњице Војне академије, Војна штампарија, Београд 1900, стр. 158.

⁸ До 1880. године, када је отворена Војна академија, Артиљеријску школу је завршило 20 класа.

да се виши подели на одсеке према струци. Међутим, ни тај предлог није усвојен, између осталог и због престанка рада војнонаучне комисије, која је разматрала наведени захтев (пројекат предлога).

Нови неусвојени предлог да се реорганизује Артиљеријска школа дао је ђенералштабни капетан Михајло Лешјанин 1. фебруара 1866. године. Занимљиво је било што је према том предлогу требало да сви питомци, после заједничког четворогодишњег школовања – као потпоручници, проведу најмање две године у трупи пре него што наставе двогодишње школовање на вишем курсу војне академије. У суштини, у том предлогу је „копиран“ модел официрских школа који је био примењен у многим модернијим војскама 19. века, као што су биле пруска, руска и француска војска, које су своје официре образовале кроз основне и више војне школе.

Након тих неколико узастопних, неусвојених предлога да се реорганизује и модернизује рад у Артиљеријској школи, као и захтева да се повећа број питомаца, наступио је период десетогодишњег „мировања“, у којем није било нових идеја за промене у војном школству. Међутим, та ситуација није одговарала неповољном окружењу, односно периоду непосредно уочи избијања српско-турског рата 1876. године, јер није праћен развој војне мисли. До промене је дошло 30. маја 1874, када је потпуковник Коста Протић, министар војни, наредио да Управа Артиљеријске школе, заједно с „професорским персоналом“, изради нову организацију школе „према нашим потребама и околностима, као и према савременом ступњу науке и подобних школа у другим земљама“. Професорски савет Артиљеријске школе урадио је пројекат школе, према којем је школовање подељено на „нижи течај од 3 године и виши од 2 године“, и саставио програм предавања за опште и специјалне курсеве. Тај предлог система школовања је доцније, у пракси, према променама у војном школству, стално дорађиван.⁹ Међутим, ни тај, четврти, наизглед већ усвојен пројекат за реорганизацију Артиљеријске школе, није остварен, и због ратних прилика у периоду од 1876. до 1878. године. Наиме, у јуну 1876. питомцима 11. и 12. класе Артиљеријске школе прекинута је школовање због рата против Турске. Распоређени су у оперативну војску – на ратне дужности, односно, укључени су у борбу „за независност и уједињење“, ¹⁰ а након рата обе класе су, према скраћеним програмима, завршиле школовање.

Формирање и рад Војне академије у Србији

Идеје за промене у Артиљеријској школи пре ослободилачких ратова Србије и Црне Горе, ухватиле су дубок корен. У ратној пракси од 1876. до 1878. године потврђена је њихова оправданост и актуелност.

⁹ Војни архив, П 14, к. 2, рег. бр. 15.

¹⁰ У ослободилачким ратовима против Турске од 1876. до 1878. године погинуло је десет официра, а од свих школованих официра до краја ослободилачких ратова 1918. године погинуло је 569 официра.

После тих ратова, из којих су Србија и Црна Гора изашле територијално проширене и војнички ојачане, уследили су захтеви да се, за потребе српске војске, убрзано школује већи број младих официра. Да би се то остварило министар војни, генералштабни потпуковник Јован Мишковић, позвао је 10. јула 1879. управу Артиљеријске школе и наредио јој да од својих професора састави комисију која ће да изради пројекат за преустројство школе. Нагласио је да школовање треба поделити на два курса и прецизирати да на виши курс могу ступити само официри који су провели две године службе „у фронту“, и то пошто положе „прописани испит и имају прописана својства“.¹¹ Према том наређењу, професорски савет, под председништвом управитеља Артиљеријске школе генералштабног потпуковника Јована Анђелковића, израдио је Пројекат закона за устројство Војне академије. Народна скупштина га је изгласала на заседању у Нишу, а 18. јануара 1880. одобрио га је кнез Милан Обреновић, чиме је отпочела нова фаза у развоју војног школства у Србији.

Законом о Војној академији од 18. јануара 1880. потврђена је оправданост идеја и залагања да се реорганизује и модернизује војно школство у Србији 19. века. Уједно, Закон је био израз велике потребе да се, на основу искустава из рада Артиљеријске школе и ратне праксе, школовање прилагоди потребама државе, а њени програми ускладе с достигнућима у ратној вештини и по угледу на војне школе у другим војскама. Захваљујући томе, војно школство у Србији ушло је у нову, знатно организованију и „стабилну“ фазу. После тридесетогодишњег искуства из рада Артиљеријске школе, Војна академија је, према Закону за устројство Војне академије, коначно добила одређенији и јаснији задатак. Односно, постала је „научни и васпитни завод за спремање младића за официре као и за давање вишег војног образовања младим официрима“.¹²

У организацијском смислу, Војна академија је подељена на две школе – Нижу школу, са трогодишњим курсем, и Вишу школу, у трајању од две године. Нижа школа је била универзалног типа официрских школа, тј. давала је „војничку спрему за официре свих родова војске“. На Вишој школи су основана три специјалистичка одсека за школовање генералштабних, инжињеријских и артиљеријских официра. У обе школе наставна година се делила на теоријски и практични течај, а списак предмета који ће се у школама изучавати био је регулисан Законом, с тим што је, на предлог Савета Академије, распоред њиховог предавања био у надлежности министра војног. У обе школе кандидати су примани после положеног пријемног испита. Кандидати за Нижу школу који су имали положен испит зрелости били су ослобођени пријемног испита.¹³ У Нижу школу примани су кандидати са завршеном

¹¹ Војни архив, П 14, к. 2, *Рапорти војни*, к. 7, бр. рег. 35/3–3.

¹² Војни архив, П 14, к. 7, бр. рег. 30/4–4.

¹³ Кандидати за Нижу школу полагали су: математику, физику, хемију, минерологију, географију и космографију, општу историју, историју српског народа.

гимназијом или реалком, с тим што у све три године није могло да буде више од 45 питомаца. У Вишу школу су примани официри до чина капетана II класе свих родова војске који су завршили гимназију или реалку, који су „служили у строју“ бар две године и који су положили пријемни испит, који се састојао од осам општих предмета и по два предмета из генералштабне, артиљеријске и инжењеријске специјалности.¹⁴ Занимљиво је да је законом био установљен посебан академски знак за оне који заврше обе школе.

Рад Војне академије према том закону отпочео је школске 1880/1881. године. Те године су примљени само кандидати 13. класе Ниже школе, док је пријем кандидата за Вишу школу, због малог броја пријављених, одложен „за друго време“.¹⁵ Тај закон, међутим, није у целини испоштован ни са једном класом, јер су се, у међувремену, појавиле потребе за изменама у Закону, па је израђен пројекат, шести по реду, новог закона о Војној академији, који је ступио на снагу 8. јуна 1884. године. Тим законом предвиђено је, пре свега, да се број кандидата који се прима на школовање у Нижу школу повећа на 75, а било је новина и у организацији школовања. Осим тога, новим законом су прецизирана и друга питања значајна за рад школе, као што су број и структура предмета који се изучавају, начин испитивања, ко сачињава Савет Академије, услови пријема у школу итд. Уједно, укинута је подела Више школе на одсеке, тако да је постала школа општег карактера за официре свих родова војске (официри су се по завршетку школе враћали у трупу). Истовремено, прецизирано је да се за усавршавање за ђенералштабну струку могу кандидовати само официри који су Вишу школу завршили с одличним успехом¹⁶ и да се у току школовања не раде практични задаци, већ да слушаоци проведу по три месеца на пракси у свом роду.

Међутим, ни тај закон, што се показало као корисно, није поштеђен разних измена и допуна које су се односиле на непосредан рад Ниже и Више школе. Тако је, на пример, изменама од 20. децембра 1887. регулисано да број кандидата у Нижој школи буде усклађен с буџетом

историју српске књижевности, немачки или француски језик, цртање и краснопис.

Допуном Закона из 1884. године повећан је број предмета које су кандидати морали да полагају. У програму су била обавезно два страна језика (француски и немачки), а као посебни предмети краснопис и цртање. Програм пријемног испита допуњен је законским регулативама из 1881, затим 1884, 1886, 1887, 1889. и 1902. године. У суштини, број предмета за пријемне испите остајао је исти, с тим што је мањан обим садржаја од предмета до предмета.

¹⁴ Иако је Законом било регулисано да кандидати за Вишу школу полагају пријемни испит, све до 1884. године та пракса је изостајала. Тек од те године кандидати су полагали седам, односно од 1902. године девет предмета. Према програму из 1884. године полагали су испите из: опште тактике, фортификације, географије Балканског полуострва и суседних земаља, тригонометрије – равне и сферне. Од 1890. пријемни испит се полагао још из: администрације, артиљерије и немачког или француског језика, а од 1905. уврштени су предмети геодезија и математика, уместо тригонометрије.

¹⁵ Војни архив, П 14, к. 7, бр. рег. 15–18.

¹⁶ Војни архив, П 14, к. 7, бр. рег. 35.

Србије. Затим, предвиђено је да питомци добијају плату према чину, и коначно, број кандидата за Вишу школу строго је одређиван према потребама службе, а школовање је организовано сваке друге године.¹⁷ Изменама и новим одредбама од 12. јануара 1896. предвиђено је да се у Нижу школу примају младићи од шеснаесте до двадесете године живота, да питомци примају плате према години школовања и да се сваке године прима нова класа.¹⁸ Међу изменама посебно је занимљива допуна законске регулативе од 28. септембра 1899. године. Наиме, трајање школовања у Нижој и Вишој школи регулисано је краљевим указом, а трајање наставне године и праксе прописао је министар војни. Осим тога, прецизирано је да Савет Академије, поред управитеља, чине само професори и виши официри, и да се у Вишу школу примају официри чина потпоручника, поручника и капетана II класе који су завршили Нижу школу Војне академије. Услов је био да су служили најмање три године у строју, да су оцењени као добри стројеви официри, да нису жењени и, напokon, да нису старији од 30 година.¹⁹

На основу свих тих измена и допуна Закона о Војној академији, посебно из септембра 1899, одређено је да Виша и Нижа школа Војне академије трају по две године. Према тим одредбама, школовање у Нижој школи завршили су питомци 30, 31. и 32. класе, а већ 33. класа започела је (1900. године) трогодишње школовање. Међутим, убрзо се показало да је трогодишњи течај у Нижој школи универзалног типа и да није довољан за спремност официра свих родова војске, па се помишљало да се уведе четворогодишње школовање. На основу тих запажања, министар војни је наредио управи Војне академије „да му поднесе нацрт потребних измена“. Комисија је, под председништвом управитеља Војне академије генерала Стевана Пантелића, дала више занимљивих предлога, као што су: да Виша школа остане и даље у структури војних школа, да школовање у Нижој школи траје пет година, да у једној слушаоници не буде више од четрдесет питомаца и, посебно, „да се укине академски знак“, како би се отклонио узрок „који доста штети јединству официрског кора“. Према томе, у другој фази рада (1880–1900) Војна академија је радила према одредбама закона из 1880. и 1884. године, и према изменама и допунама тих закона из 1887, 1896. и 1899. године.

Рад војних школа почетком 20. века (1900–1918)

Војна академија је, после измена и допуна закона крајем 19. века, у 20. век ушла с дефинисаном структуром и устаљеним системом школовања, и угледом „савремене универзалне официрске школе“. Она је у току педесет година свог рада, од 1850. до 1900. године, дала српској војсци 1.057 официра, од којих је више од 200 учествовало у ратовима за ослобођење и независност Србије (од 1876. до 1878. и 1885. године).

¹⁷ Војни архив, П 14, к. 7, бр. рег. 35, 37, 38 и 39.

¹⁸ Војни архив, П 14, к. 7, бр. рег. 35/5–3.

¹⁹ Војни архив, П 14, к. 12, бр. рег. 16/1.

Војна академија је у 20. веку интензивирала свој рад према савременим програмима. То је био период у којем се назирала одсудна борба за коначно ослобођење српског народа од вишевековног ропства и његово уједињење у „једну народну државу“. У таквој борби одлучујућу снагу народа требало је да чине војска и њен квалитетан, „ваљан официрски кадар“. У оквиру тога, Војна академија је имала основни задатак да „поради на оспособљавању и у Нижој и у Вишој школи, официрског кадра српске војске“. У прве две године 20. века (1901. и 1902) Војна академија је радила према законским прописима из претходног периода. Мање измене односиле су се само на трајање школовања. Тако је 1902. године школовање у Нижој школи продужено, са три, на четири године, док је од 1907. године Виша школа требало да траје само годину, и то за официре који су завршили четворогодишњу Нижу школу. Четири године касније, школовање у Вишој школи продужено је на две године.

Од 1902. до 1905. године школовање су завршиле 30, 31, 32. и 33. класа – укупно 611 официра. У периоду од 1906. до 1912. године тај број је смањен због „подмирене потребе у водним официрима тадашњег сталног кадра војске“ питомцима из Ниже школе, тако да су од 34. до 45. класе школовање завршила само 364 официра.

Војне школе у време балканских ратова 1912–1913. године

На смањење броја питомаца у Нижој школи директно су утицале законске уредбе којима је „стриктно“ прописано да се у Нижу школу Војне академије „не сме примати више од 30 питомаца“. У таквим приликама Војна академија је радила до балканских ратова – од 1912. до 1913. године. Када је 1912. године објављена мобилизација, у Нижој школи Војне академије нашле су се 42, 43, 44. и 45. класа. Међутим, ратна потреба за официрским кадром непосредно је утицала да се питомци 42. класе у току рата произведу у чинове наредника, пошто су се као наредници питомци у оквиру практичне наставе нашли на водничким дужностима у оперативној војсци. Тако је 42. класи рат „скратио“ школовање у Нижој школи.

Почетком Првог балканског рата прекинуто је школовање у обе школе Војне академије, и то већ наставне 1912/1913. године. Питомци 42. класе су унапређени у официрски чин, а питомци 43, 44. и 45. класе упућени су у оперативну војску. Истовремено, и слушаоци Више школе прекинули су школовање и ступили у рат, и то на дужности по командама и штабовима јединица оперативне војске.

У Првом балканском рату Србија је имала велике ратне напоре, огромне људске жртве и материјалне губитке. Због свега тога, а увиђајући пресудан значај ваљаног официрског кадра, како по броју, тако и по квалитету, Врховна управа Краљевине Србије се, изменама Закона о устројству Војне академије, још у току Првог балканског рата вратила на идеју о повећању броја питомаца, па је одредила да се у јесен 1913. године прими у Нижу школу, односно у њену 46. класу, више

од 30 младића. Према томе, балкански ратови су значајно утицали, што због губитака, што због знатно војнички и територијално ојачане Србије, на промену законске регулативе о броју питомаца у једној класи, па је уместо просечних класа са 28–30 питомаца, већ у прву наредну класу примљен 231 питомац. Пре почетка школовања нове класе питомаца Ниже школе избио је Други балкански рат, који је изазвала Бугарска, потпомогнута Аустро-Угарском. У балканским ратовима српска војска је, у садејству с црногорском војском, исказала изванредну борбеност и умеће у Кумановској и Битољској бици, и у борбама за Скадар и на Брегалници.

Војне школе у Првом светском рату

После завршетка балканских ратова, питомци 44, 45. и 46. класе Ниже школе Војне академије српске војске враћени су да наставе школовање, а они из 43. класе упућени су на додатни курс. Тако су се непосредно пред избијање Првог светског рата на школовању нашле све три класе, а 43. класа се налазила на „накнадном курсу“, док су у Вишој школи били само слушаоци 21. класе, и то друга година, јер није било времена да се прими нова класа слушалаца. Међутим, питомци обе школе Војне академије поново су, због избијања Првог светског рата и мобилизације, прекинули школовање и упућени у јединице оперативне војске.

Питомци Ниже и Више школе Војне академије отишли су у Први светски рат 1914. године да, у одбрани отаџбине, буду старешине у војсци. Тако су прве официрске чинове добили на ратишту, у октобру исте године, а тек 1919. године, после ослобађања своје земље, наставили су школовање. Због избијања рата и мобилизације, после завршене прве године, школовање су прекинули и слушаоци 21. класе Више школе Војне академије, па су се почетком рата нашли на дужностима у оперативним јединицама српске војске. Дакле, Војна академија је поново обуставила рад у обе своје школе. Наставно особље и сви млађи официри отишли су у рат. У јесен 1915. године српска војска се, под снажним притиском аустроугарске, немачке и бугарске војске, морала повући са своје државне територије, тј. из Србије. Њена снага је сачувана, али је због повлачења из земље остала без средњошколске омладине, као главног извора кандидата за Нижу школу Војне академије. Управо због таквих околности, силом прилика, Војна академија није радила од августа 1914. до јесени 1919. године.

На највишим војним и политичким дужностима

Око 1850. године, када је отворена Артиљеријска школа, до ослободилачких ратова Србије и Црне Горе 1876–1878, када је привремено, због рата, престала да ради, на школовање је примљено 276 кандидата а завршило је и у официрски чин произведено 147 питомаца,

док су 42 питомца наставила школовање после рата. У другој фази развоја војних школа, односно од 1880. године, када је, поред Ниже (некадашња Артиљеријска школа), створена и Виша школа Војне академије, па до избијања Првог светског рата 1914. године, Нижу школу су завршила 1.954, односно са 11. и 12. класом Артиљеријске школе, 1.996. питомаца, који су, према динамици завршавања школовања произвођени у официрске чинове. У истом периоду двогодишње школовање у Вишој школи Војне академије завршила је 21 класа, укупно 439 официра.

Официрски кадар поникао из Артиљеријске школе понео је терет стварања војске Кнежевине Србије. Ти официри су се у српско-турским ратовима веома добро снашли на командним и штабним дужностима и значајно су допринели победи српске војске над знатно јачим турским снагама и ослобођењу српских територија.

Формирањем Војне академије 1880. године, у оквиру које су радиле Нижа школа универзалног типа и, од 1884, Виша школа за специјалистичко образовање официра српске војске, значајно је унапређен систем војних школа. У току школовања стасао је свестрано образовани официрски кадар, који се у мирнодопским условима веома успешно потврдио на разним дужностима. Ти официри су у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године, на српском и балканском ратишту, од Цера, Дрине, Колубаре, преко тешке 1915. и вишегодишњег војевања на Солунском фронту, до, напokon, изузетног пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918. и величанствене офанзиве – кроз грубу ратну праксу, потврдили стечена стручна, војничка знања, показали високо умеће у командовању јединицама, изузетно херојство, непоколебљиви патриотизам и пример како се жртвовањем брани од непријатеља отаџбина и стиче и брани слобода свог народа.

Многи од тих храбрих официра, успешних у командовању јединицама у најтежим – ратним условима (1876–1878, 1885. и 1912–1918), способних политичара и дипломата, после знања стечених у војним школама Кнежевине, односно Краљевине Србије, обављали су највише војне и политичке дужности у Србији. Тако су, на пример, дужност председника владе Србије, односно министра председника Краљевине Србије, обављала два генерала – Сава Грујић и Димитрије Цинцар-Марковић. Затим, дужност министра војног обављала су 33 официра, и то: генерали Милојко Лешјанин, Сава Грујић, Јован Мишковић, Петар Топаловић, Милован Павловић, Јован Атанацковић, Радомир Путник, Степа Степановић, Михаило Живковић, Милош Божановић, Божидар Терзић, Михаило Рашић, Милош Васић, Стеван Хацић, Бранко Јовановић, Миљивоје Зечевић, Петар Пешић и Душан Трифуновић и пуковници Коста Протић, Тихомир Николић, Јован Петровић, Радован Милетић, Димитрије Ђурић, Јован Прапорчетовић, Драгомир Вучковић, Божидар Јанковић, Чедомир Миљковић, Василије Антонић, Леонида Соларевић, Милан Андрејевић, Милутин Маринковић, Радивоје Бојовић и Душан Стевановић.

На положају министра иностраних дела налазила су се два официра – Сава Грујић и Василије Антонић; на положају министра грађевина било је 11 официра, и то: Љубомир Ивановић, Стеван Здравковић, Петар Топаловић, Коста Протић, Јован Петровић, Јован Атанацковић, Коста Радисављевић, Светозар Станковић, Боривоје Нешић, Андрија Јовановић и Александар Машин. Дужност државног саветника обављало је седам официра: Радован Милошевић, Младен Јанковић, Павле Шафарик, Сава Грујућ, Богдан Дамњановић, Милош Пауновић и Живојин Бабић. Генерали Сава Грујић и Димитрије Цинцар-Марковић били су секретари, а као посланици на страним дворовима налазили су се Јеврем Велимировић, Сава Грујић, Александар Машин, Милан Михаиловић и Милош Васић.

Дужност начелника Генералштаба српске војске обављало је десет официра који су војна знања стекли у Артиљеријској школи, односно Војној академији Краљевине Србије: Милојко Лешјанин, Јован Мишкоковић, Јован Анђелковић, Димитрије Цинцар-Марковић, Јован Атанацковић, Светозар Нешић, Радомир Путник и Александар Машин, а Петар Бојовић и Петар Пешић били су на тој дужности по завршетку Првог светског рата. Поред наведених многи официри српске војске су као начелници штабова или команданти армија и дивизија пресудно утицали на ток и победнички исход ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1918. године. Међу њима, први су они који су се налазили на дужности начелника штаба српске Врховне команде: војводе Радомир Путник, Живојин Мишић и Петар Бојовић, затим команданти српских армија: војводе Степа Степановић, Живојин Мишић и Петар Бојовић, и генерали Божидар Јанковић и Милош Васић.²⁰ Но, дивљење заслужују и сви други команданти дивизија, „војски“, одреда, пукова, батаљона, дивизиона и чета-батерија.

Укупан официрски кадар, иако не много бројан, око 3.000 официра, пресудно је утицао на прве савезничке победе у Првом светском рату, а херојством при пробоју Солунског фронта и тежином напада после пробоја, при ослобођењу Србије од вишегодишње окупације и, истовремено, других југословенских народа од туђе доминације, задивио је не само савезничке него и команданте противничких армија. Дело тих српских ратника, њихове победе у 19. веку, балканским и Првом светском рату, пример су како се стиче и од туђина брани слобода своје земље.

После рата, 1919. године, када је на темељима величанствених победа српске војске створена нова држава јужнословенских народа на Балкану – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, држава са знатно

²⁰ Радомир Путник је добио чин војводе за успешно командовање у Кумановској бици 1912. године, Степа Степановић за командовање у Церској бици од 15–24. августа 1914, Живојин Мишић за командовање у Колубарској бици и протеривање аустроугарске војске из Србије 14. децембра 1914, и Петар Бојовић за заслуге у Првом светском рату, пре свега за командовање Првом српском армијом при пробоју Солунског фронта и гоњење непријатељских снага 26. септембра 1918. године.

увећаном територијом и бројем становника у односу на Краљевину Србију, настала је потреба не само за обновом рада српске Војне академије него и за отварањем нових војних школа, са много више питомаца и новим наставним садржајима и циљевима школовања.

Војна академија, пошто је обновљен њен рад 1919. године, као веома значајна војношколска институција у Кнежевини, односно Краљевини Србији, ушла је у сасвим нови период, у којем су њена (не само њена него и других војних школа) организација, структура и наставни садржаји прилагођавани новим унутрашњим приликама, на основу потпуно другачије регулативе о војсци и војном школству.

Закључак

Први и Други српски устанак (1804, 1815) означавају почетак не само стварања српске војске и других државних институција Србије и реafirмацију њене државности него и почетак стварања командног кадра и напоре за отварање војношколских институција. У том оквиру, Гвардијска школа (1830) може да се сматра првом војношколском институцијом у Србији 19. века. Од те прве школе, која је радила само три године преко идеје инжењера Јована Рајића из 1832. године да се у Србији оснује војнотехничка академија, затим трогодишњег школовања српских младића у Русији за официрски позив (1833–1836), до отварања Књажевско српске војне академије крајем 1837. године, која је радила непуну годину дана, у Србији су чињени огромни напори да се отварањем војне школе трајно реши питање образовања официрског кадра српске војске. Међутим, све до краја 1845. године ништа значајније није учињено. Наиме, тек отварање Инжињеријске школе (1846) и формирање Тополивнице (1848), која је од 1849. године имала „чисто војнички карактер“ и, истовремено, радила као школа за образовање официра, значило је заокрет како у односу према војсци, тако и према питању школовања официрског кадра.

Почетком 1850. године формирана је Артиљеријска школа, у којој су непрекидно, све до избијања српско-турског рата 1876. године, школовани официри српске војске. Према свим мерилима, та школа је међаш у стварању и континуираном развоју војног школства. У њој је 196 официра стекло основна војна знања, која су успешно користили приликом командовања јединицама српске војске у ослободилачким ратовима од 1876. до 1878. године.

Отварање Војне академије 1880. године, са трогодишњом Нижом школом и Вишом школом у трајању од две године, било је велики напредак за војно школство у Србији. Наставне планове и програме обе школе Војне академије чинили су модерно конципирани садржаји, који су, према развоју војне мисли у Европи 19. века, стално допуњавани новим тематским целинама.

Почетком 20. века у војном школству у Србији учињене су позитивне промене у вези са стварањем савременог официрског кора. Наставни програми су значајно осавремењени, а извођење наставе – комбиновањем теоријске и практичне обуке побољшано је и интензивно-

рано. Све време рада Артиљеријске школе, односно Ниже и Више школе Војне академије, управитељи школа, професори, Савет Академије и министар војни улагали су напоре да се осавремени наставни процес, побољша систем школовања, подеси његово трајање, уведе нови кадар према потребама српске војске и њеним задацима итд.

Од 1850. године, када је почела да ради Артиљеријска школа до њеног прерастања у Војну академију, на школовање је примљено 276 младића, од којих је 196 произведено у чин официра. У другој фази развоја војних школа у Србији, од 1880. до 1914. године, Нижу школу универзалног типа завршила су 1.954 питомца, док је, у истом периоду, Вишу школу Војне академије завршило 439 официра.

Официрски кадар српске војске школован у Србији пресудно је утицао на прве и укупне савезничке победе у Првом светском рату. Његово учешће у командовању армијама, херојство при пробоју Солунског фронта и изузетно брзи темпо напада после пробоја задивио је не само савезничке него и команданте непријатељевих армија.

Прилог 1*

УПРАВИТЕЉИ
војних школа – академија Кнежевине/Краљевине Србије
1830–1919.

Ред. бр.	Име и презиме	На дужности управитеља Артиљеријске школе – Војне академије	НАПОМЕНА
1.	ИЛИЈА МАНДИЋ	Први учитељ Гвардијске школе у којој се (пожаревачки период) настава – читање и писање – изводи пре подне, а по подне „војно вежбање“.	Кнез Милош Обреновић је 25. априла 1830. основао Гвардијску школу. За прве команданте кадета поставио је капетане Илију Момировића и Петка Миленковића, а за команданта војске Тому Вучића Перишића, који се потписивао као „Главни сердар војени и шеф књажевске гарде“.
2.	МОЈСИЛО ЈАНКОВИЋ	Други учитељ Гвардијске школе, који је на ту дужност постављен када је број кадета повећан са 73 на 149 кадета. Школа је са новом групом кадета наставила рад у Крагујевцу, где је пре подне извођен егзерцир, а по подне читање и писање.	Новом групом кадета командовао је капетан Михаило Павловић.
3.	СТЕВАН ХЕРКАЛОВИЋ	Директор (управник) „Књажевско Србске војне академије“ од 15. децембра 1837. до половине јуна 1838. године.	Академија је називана и Виша војна школа. За првог управника био је постављен пуковник Илија Хаџи Милутиновић, али је убрзо на његово место постављен С. Херкаловић. Прво седиште Војне академије било је у Пожаревцу, затим је премештена у Београд, а потом у Крагујевац, где је радила само месец дана.

* Све је прилоге урадио и саставио аутор чланка на основу архивске грађе и Споменнице Војне академије.

Ред. бр.	Име и презиме	На дужности управитеља Артиљеријске школе – Војне академије	НАПОМЕНА
4.	МАКСИМИЛИЈАН ЊУПРЕК	Управитељ Тополивнице од 1848. до марта 1850, која је од маја 1849. радила и као школа за официре.	
5.	ФРАЊО ЗАХ	Дужност управитеља обављао је први пут у времену од 5. јуна 1850. до 1. фебруара 1859; други пут од 1. јуна 1860. до 22. септембра 1865, и трећи пут у времену од 1. октобра 1868. до 23. маја 1874. године.	Учинио је 29. маја 1861. други по реду предлог да се Артиљеријска школа реорганизује и промени назив у Војна академија, у којој би радиле Нижа школа, у трајању од четири и Виша школа, у трајању од две године. Његов предлог није прихваћен.
6.	РАНКО АЛИМПИЋ	На дужности управитеља провео је 13 месеци и то од 1. фебруара 1859. до 1. јуна 1860. године.	Крајем јуна 1859. предложио је да се Артиљеријска школа организује као Војна академија, у којој би радила Нижа школа, у трајању од четири и Виши течај у трајању од три године. Предлог није усвојен.
7.	МИЛОЈКО ЛЕШЈАНИН	Два пута је дужност управника примао од Фрање Заха, и то први пут 22. септембра 1865, а на дужности је остао до 1. октобра 1868; други пут 23. маја 1874, и на дужности остао до 10. октобра 1875. Трећи пут дужност је примио од Стевана Здравковића, и на дужности је остао непуних пет месеци, од 9. јуна 1880. до 1. новембра 1880. године.	Као управитељ школе поднео је 1. фебруара 1866. трећи по реду предлог да се Артиљеријска школа реорганизује тако да ради Нижи заједнички течај за све питомце, у трајању четири године, и Виши течај, у трајању две године, с тим да кандидати пре доласка у школу проведу две године на служби у трупи.
8.	ЉУБОМИР ИВАНОВИЋ	Дужност, са ратним прекиди-ма, обављао је од 10. октобра 1875. до 20. марта 1879. године.	По наређењу министра војног потпуковника Косте Протића, управитељ школе и професорски савет урадили су пројекат за реорганизацију Артиљеријске школе. Према њиховој замисли Нижи течај требало је да траје три године а Виши две године. Предлог није реализован због ратних прилика.
9.	ЈОВАН АЊБЕЛКОВИЋ	Поред дужности редовног професора, обављао је и дужност управитеља Артиљеријске школе од 1. маја до 1. октобра 1879. године.	По наређењу министра војног урадио је, у сарадњи са професорским саветом, пети по реду пројекат закона за устројство Војне академије који је 18. јануара 1880. изгласала Народна скупштина. Према овој регулативи у Војној академији су радиле две школе – Нижа у трајању од три, и Виша у трајању од две године.

Ред. бр.	Име и презиме	На дужности управитеља Артиљеријске школе – Војне академије	НАПОМЕНА
10.	СТЕВАН ЗДРАВКОВИЋ	Био је први управитељ Војне академије. На ту дужност је постављан три пута: први пут од 1. октобра 1879. до 9. јуна 1880, други пут од 1. новембра 1880. до 1. марта 1886, и трећи пут од 23. марта 1886. до 23. октобра 1887. године.	Шести пројекат за измене у Закону о Војној академији рађен је на основу искуства од 1880. до 1884. године, тако да је нови закон о Војној академији ступио на снагу 8. јуна 1884. године.
11.	ПЕТАР ТОПАЛОВИЋ	Први пут на дужности управитеља био је само 20 дана, од 1. до 23. марта 1886, а други пут две и по године, од 27. марта 1889. до 20. августа 1891. године.	
12.	ДИМИТРИЈЕ ЂУРИЋ	На дужност управитеља постављан је, с мањим прекидима, три пута: од 26. октобра 1887. до 23. фебруара 1889, затим од 14. октобра 1891. до 21. марта 1892, и од 27. августа 1892. до 19. октобра 1893. године.	Децембра 1887. извршене су мање измене и допуне Закона о Војној академији из 1884. године. Пре свега, изостављен је број питомаца који се прима на школовање.
13.	СТЕВАН Р. ПАНТЕЛИЋ	На дужности од 7. новембра 1893. до 20. децембра 1894. године.	
14.	ЈОВАН ПЕТРОВИЋ	На дужности је био три године: од 20. децембра 1894. до 1. новембра 1897. године.	Изменама и допунама Закона о Војној академији јануара 1897. прецизирано је да се на школовање примају ђаци старости од 16 до 20 година, да у току школовања питомци примају плату и да се сваке године у Нижу школу прима нова класа.
15.	МИЛОВАН С. ПАВЛОВИЋ	На дужности је био од 19. новембра 1897. до 14. јула 1900. године.	Крајем септембра 1899. усвојене су нове измене Закона о Војној академији, према којима је школовање и у Нижој и у Вишој школи трајало по две године. Према тој регулативи школовани су питомци 30, 31. и 32. класе.
16.	ПАВЛЕ БОШКОВИЋ	На дужности је провео само годину, од 14. јула 1900. до 10. августа 1901. године.	Од 33. класе, односно на основу Решења од 10. октобра 1900, школовање у Нижој школи поново је трајало три године. Истовремено већ се размишљало да се школовање официра универзалног типа продужи на четири године.
17.	ЛАЗАР Д. ЛАЗАРЕВИЋ	Дужност је обављао од 10. августа 1901. до 18. марта 1904. године.	Од 34. до 41. класе школовање у Нижој школи трајало је четири године. Међутим, од фебруара 1904. стриктно је одређено да се 30 питомаца може примити на школовање.

Ред. бр.	Име и презиме	На дужности управитеља Артиљеријске школе – Војне академије	НАПОМЕНА
18.	ЛЕОНИДА СОЛАРЕВИЋ	На дужности је био од 18. марта 1904. до 9. јула 1907. године.	Маја 1906. поново је одређено да Виша школа траје две године и да се на школовање може примити од 20 до 31 слушаоца.
19.	МИХАЈЛО ЖИВКОВИЋ	На дужности је био од 24. марта 1908. до 23. децембра 1908, и од 6. октобра 1909. до 17. септембра 1912. године.	Све до балканских ратова и Првог светског рата није мењан и допуњаван Закон о устројству Војне академије Краљевине Србије.
20.	МИХАЈЛО П. РАШИЋ	На дужности је био од 15. августа 1913. до 12. јула 1914. године.	Све до балканских ратова и Првог светског рата није измењен и допуњаван Закон о устројству Војне академије Краљевине Србије.
21.	ЖИВКО Г. ПАВЛОВИЋ	На дужности је био од 10. јуна 1919. до 7. октобра 1920. године.	Највишим Решењем од 12. септембра 1919. наређено је да у 1919. години Нижа школа Војне академије поново отпочне са радом. У новим условима, на школовање је примљена 47. класа, која је имала 229 питомаца. Међу њима су се налазили младићи „из сва три наша племена, али и знатан број из пређашњих аустроугарских војних школа“.

Прилог 2

ПРОГРАМ
пријемног испита за пријем кандидата у
Артиљеријску, Нижу и Вишу школу Војне академије

Избор кандидата за Артиљеријску школу од 1850. до 1876. године

АРТИЉЕРИЈСКА ШКОЛА		
Програм пријемног испита по класама		
класа	класа	класа
I – II 1850–1855. 1851–1856.	III – VII 1855–1860. 1865–1866.	VIII – XII 1866–1871. 1875–1876(81)
Предмети изучавани на пријемном тромесечном течају (испит полагао у децембру)	Од 3. класе тромесечни течај замењен полагањем пријемног испита из предмета	Кандидати од 8. до 12. класе полагаали су пријемни испит из предмета
1. Енциклопед., преглед вој. наука 2. Аритметика 3. Општа географија 4. Почети цртања 5. Егзерцир артиљеријски 6. Служба гарнизона 7. Француски језик	1. Рачуница 2. Алгебра 3. Геометријско цртање 4. Српска историја, писмено 5. Француски језик, писмено 6. Немачки језик, писмено	1. Математика 2. Геометрија 3. Српска историја 4. Француски језик 5. Немачки језик

Програм пријемног испита за пријем кандидата у Нижу школу Војне академије

		Програм пријемног по класама – промена програма			
		класе	класе	класе	класе
Р. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА (полаган на пријемн.)	XIII – XVII 1880–1884.	XVIII – XXIX 1885–1896.	XXX – XXXV 1897–1902.	XXXVI – XLVI 1903–1913.
1.	Математика (алгебра, геом., триг.)	•	• и нижа алгебра	• арит. геом. стерео	• (писмено)
2.	Физика	•	•	•	
3.	Хемија	•	•	• орган и неорган.	
4.	Минерологија	•			
5.	Географија	•	•	•	•
6.	Општа историја	•	•	• у обиму VI гимн.	•
7.	Историја српског нар.	•	• српска историја	• и истор. Босне	•
8.	Немачки или француски	•	• полагана оба јез.	• усмено и писмено	•
9.	Историја српске књижевности	•	• српски и књижев.	•	•
10.	Цртање и краснопис	•	• полагани одвојено	• геом. и слободно	• цртање

Од 18. класе Ниже школе мењана је структура предмета пријемног испита, али су и тематско-садржајно проширивани поједини предмети (математика, географија, хемија, српска историја, српски и страни језици, као и цртање и краснопис).

Програм пријемног испита за пријем официра у Вишу школу Војне академије

Структура предмета програма пријемног испита по класама		
класа I – II 1884–1888.	класа III – XIV 1890–1904.	класа XV – XXI 1905–1911(12).
Испит полаган из предмета	Испит полаган из предмета	Испит полаган из предмета
1. основи тактике 2. фортификација 3. географија Балкан. полуострва и укратко суседних земаља 4. тригонометрија равна и сферна	Програму 1. и 2. класе додати су предмети: 5. администрација 6. артиљерија 7. немачки или француски језик (по избору)	1. Тактика 2. Фортификација (пољска и стална) 3. Географија (додато Аустроугар. и Румуније) 4. Математика (алгебра, тригоном., аналитичка геометрија) 5. Администрација 6. Артиљерија 7. Балистика (нови предмет) 8. Геодезија (нови предмет)

СТРУКТУРА

предмета у наставном плану и програму Артиљеријске школе 1850–1880. године

Р. бр.	Назив предмета	АРТИЉЕРИЈСКА ШКОЛА																
		Прва класа – година школовања					Пета класа – година школовања					Десета класа – година школовања						
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4			
1.	Алгебра – нижа и виша	•	•			•	•	•							•	•	•	•
2.	Географија	•						•	•							•	•	•
3.	Француски језик	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
4.	Цртање: топогр, артиљ, фортиф. пис.	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	
5.	Правила артиљеријске службе	•	•	•					•						•	•		
6.	Пољска, логорна, гарнизона, градска и унутрашња служба	•						•							•			
7.	Наука о оружју							•							•			
8.	Наука хришћанска			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
9.	Немачки језик					•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
10.	Правила пешачке службе		•	•				•	•						•			
11.	Гимнастика, борење, пливање		•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
12.	Геометрија и аналитичка геометрија			•	•				•		•	•	•	•	•	•	•	•
13.	Војна стилистика		•						•						•			
14.	Општа историја									•	•				•	•		
15.	Правила коњичке службе													•	•			
16.	Пољска и стална фортификација		•	•	•	•			•	•	•	•			•	•	•	•
17.	Ратна и војна историја		•			•					•							•
18.	Практична геометрија с премеравањем			•	•				•	•							•	
19.	Тактика		•	•					•	•					•	•	•	•
20.	Артиљерија – нижа и виша			•		•				•	•	•			•	•	•	•
21.	Правила пионерске и понтонерске сл													•		•		
22.	Нацртна геометрија			•	•	•				•	•						•	
23.	Физика			•		•				•							•	
24.	Виша геодезија													•			•	
25.	Хемија			•	•						•	•						•
26.	Хигијена																•	•
27.	Хипологија																•	•
28.	Јахање и вожење				•	•					•	•						•
29.	Механика					•					•	•						•
30.	Стратегија					•						•						•
31.	Бенералштабна служба					•						•						•
32.	Војна администрација					•						•						•
33.	Наука о земљишту с крокирањем																	•
34.	Грађевинство на суву и води					•						•						
35.	Историја српског народа																	
36.	Војне комуникац. и логорске грађев.																	
37.	Међународно и ратно право																	
38.	Стенографија																	
	УКУПНО /по годинама/слушано предмета (на крају програма испит)	6	9	14	12	17	10	12	14	13	19	14	14	17	19			

СТРУКТУРА
предмета наставног плана и програма Ниже школе Војне академије (1880–1883)

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА*	ГОДИНА		
		1.	2.	3.
1.	Тактика целокупна	●	●	
2.	Пољска фортификација, основи сталне фортификације*, примењени на привремено утврђивање	●	●	●
3.	Егзерцирна пешачка, коњичка, артилериска и пионирска правила службе	●		
4.	Гарнизона, градска, пољска и унутрашња служба, дисциплинска уредба и војно судски закон	●		
5.	Хипологија	●	●	
6.	Јахање и вожење**	●	●	●
7.	Гимнастика, борење и пливање**	●	●	●
8.	Немачки или француски језик** (по избору)	●	●	●
9.	Руски језик	●		
10.	Математика (од кубних једначина), аналитичка геометрија	●	●	
11.	Деловодство и стилистика	●		
12.	Религија	●		
13.	Хигијена и антропологија	●		
14.	Наука о оружју и теорији гађања (појмови из балистике)		●	●
15.	Историја српског народа		●	●
16.	Географија		●	
17.	Нацртна геометрија		●	
18.	Цртање		●	●
19.	Стенографија		●	
20.	Физика		●	
21.	Премеравање и наука о земљишту, практична геометрија с крокирањем и топографским цртањем		●	●
22.	Наша целокупна војна администрација			●
23.	Основи механике			●
24.	Хемија			●
25.	Историја ратне вештине			●
26.	Опширна географија Балканског полуострва а нарочито суседних покрајина и начела војне географије			
27.	Појмови из стратегије			●
	Преглед укупно слушаних предмета и када су (по годинама) изучавани. Настава (теоријска и практична) је извођена целодневно.	13/6	15/7	13

НАПОМЕНЕ:

* структура предмета који су се изучавали у Нижој школи Војне академије прописивана је Законом, а распоред када ће се који предмет изучавати доносио је, на предлог Савета академије, министар војни;

** за све три године изучавани су предмети: пољска фортификација, страни језик, јахање и вожење и гимнастика, борење и пливање.

СТРУКТУРА

предмета у наставном плану и програму Ниже школе Војне академије (1884–1914)

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	Класе питомаца Ниже школе које изучавају предмете			
		од 14. до 17.	од 18. до 24.	од 25. до 33.	од 34. до 46.
		време школовања класа и изучавања предмета ¹			
		1881(84)– 1884(87).	1885(88)– 1891(94).	1892(95)– 1900(03).	1901(05)– 1913(14).
1.	Математика	●	●	●	●
2.	Нацртна геометрија	●	●	●	●
3.	Физика	●	●	●	●
4.	Хемија	●	●	●	●
5.	Основи механике	●	●	●	●
6.	Премеравање с крокирањем	●	●	●	●
7.	Географија	●	●	●	●
8.	Тактика	●	●	●	●
9.	Фортификација	●	●	●	●
10.	Историјско развиће оружја ²	●			
11.	Војна хигијена	●	●	●	●
12.	Хипологија	●	●	●	●
13.	Основи конструкције оружја ²	●			
14.	Основи војног судства и дисциплин. уред.	●	●	●	●
15.	Основи стратегије	●	●	●	●
16.	Историјско развиће ратне вештине ²	●			
17.	Историја Срба	●	●		
18.	Егзерцирна пешачка правила	●		●	●
19.	Егзерцирна арт. и коњ. правила	●		●	●
20.	Настава о вожењу с јахањем	●	●	●	●
21.	Прописи о устројству српске војске	●	●	●	●
22.	Службена правила (општи прописи)	●	●	●	●
23.	Упути и прописи за пољску службу	●	●	●	●
24.	Настава за пушку М 1880	●	●	●	●
25.	Француски или немачки језик ²	●	●	●	●
26.	Цртање и краснорис	●	●	●	●
27.	Гимнастика, борбе и пливање	●	●	●	●
28.	Артиљерија ²	●	●	●	●
29.	Пионирска служба ²	●	●	●	●
30.	Српски језик ²	●	●	●	●
31.	Техничка настава	●	●	●	●
32.	Руски језик ³	●	●	●	●
33.	Стенографија ³	●	●	●	●
34.	Општа историја ³			●	●
35.	Историја ратне вештине ³			●	●
36.	Стилистика ³			●	●
37.	Турски језик ³			●	●
38.	Наука хришћанска ³			●	●
39.	Војна педагогија ³		●		
40.	Српска историја ³				●
41.	Српски језик са књижевношћу ³				●

НАПОМЕНЕ:

¹ У рубрици Време трајања школовања класа прва бројка означава годину почетка школовања прве наведене класе, а бројка у загради годину завршетка школовања – произвођања у официрски чин. На пример 1881. означава почетак школовања 14. класе, а број у загради (84) годину завршетка школовања. У истој рубрици број 1884. значи годину почетка школовања 17. класе, а број у загради (87) завршетак њеног школовања.

² Од 1884. до 1914. године у структури предмета наставног плана и програма Ниже школе ВА било је незнатних измена и допуна. Прве промене учињене су 1887. године, када су прво предмети под ред. бр. 10. и 13. спојени у један предмет – артиљерија (ред. бр. 28), затим изостављен је предмет историјско развиће ратне вештине (16), и истовремено, додат предмет пионирска служба (29), српски језик (30) и техничка настава (31).

³ Почетком деведесетих година прошлог века учињене су нове промене у наставном плану Ниже школе. Прво је 1890. уведен предмет руски језик (32), затим је 1892. изостављен из програма српски језик, а по избору је поред обавезног руског, учињен немачки или француски језик и додат је предмет стенографија. Наредне 1893. године изостављени су предмети: историја Срба и стенографија. Међутим, 1895. додати су: општа историја и историја ратне вештине; 1898. предмети наука о хришћанству и турски језик, 1900. војна педагогија (годину дана касније укинут); 1903. у програм је уврштен предмет српска историја; 1904. српски језик са књижевношћу; 1905. враћен је предмет војна педагогија и изостављена веронаука, и напokon 1910. поново је уведен предмет стенографија.

СТРУКТУРА
предмета НШП Ниже школе Војне академије и њихова промена по годинама и класама

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	НИЖА ШКОЛА ВОЈНЕ АКАДЕМИЈЕ									
		промена структуре предмета по годинама школовања и класама									
		13. класа	20. класа	30. класа	35. класа	41. класа	46. класа				
1.	Математика	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
2.	Инжињеријско-техничка настава	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
3.	Географија	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
4.	Стилистика	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
5.	Војно судство	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
6.	Хигијена (војна)	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
7.	Руски језик	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
8.	Француски језик	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
9.	Немачки језик	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
10.	Наука хришћанска	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
11.	Правило пешачке службе	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
12.	Правило артиљеријске службе	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
13.	Правило коњачке службе	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
14.	Пешачки егзерцир	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
15.	Ратна служба	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
16.	Артиљеријски егзерцир	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
17.	Правило службе	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
18.	Опис пушке и настава за гађање	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
19.	Цртање и краснорис	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
20.	Јахање	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
21.	Гимнастика и борење	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
22.	Нижа геодезија	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
23.	Нацртна геометрија	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●

СТРУКТУРА
предмета наставног плана и програма Више школе Војне академије (1884–1914)

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ВИША ШКОЛА ВОЈНЕ АКАДЕМИЈЕ						
		програм наставе по класама						
		I	II ¹	III ²	IV-V ³	VI-VII ⁴	IX-XVII ⁵	XVIII-XXI ⁶
		време (трајање) школовања						
		1884-1887.	1888-1890.	1890-1892.	1892-1894.	1894-1900.	1899-1909.	1908-1914.
1.	Стратегија с критичком оценом неких ратова	●	●	●	●	●	●	●
2.	Тактика великих тела (јединица); писмени (тактич) задаци; избор; оцена; утврђивање; напад и одбрана положаја и практички на земљишту	●	●	●	●	●	●	●
3.	Основи међународног рат. права	●	●	●	●	●	●	●
4.	Савремена стална фортификација с градском војном	●	●	●	●	●	●	●
5.	Ђенералштабни послови ¹ служба	●	●	●	●	●	●	●
6.	Начела државне администрације, војна администрација ²	●	●	●	●	●	●	●
7.	Страни језик: франц. и немачки	●	●	●	●	●	●	●
8.	Основи више геодезије с применом на картографију	●	●					
9.	Начела политичке економије и статистике	●						
10.	Војна статистика и географија Балканског полуострва и суседних земаља ³	●						
11.	Артиљерија ¹		●	●	●	●	●	●
12.	Јахање (и дресура коња) ¹		●	●	●	●	●	●
13.	Најновија општа историја ¹		●	●				
14.	Српски језик ²		●	●				
15.	Нижа и виша геодезија с премеравањем			●	●	●	●	●
16.	Турски језик						●	●
17.	Борње					●	●	●
18.	Руски језик						●	●
19.	Историја рат. вештине са стратег.						●	●
20.	Ђенералштабна служ. с админист.						●	●
21.	Стенографија							●
22.	Опште државно право у вези с уставним и администр. правом							●
23.	Народна економија с науком о финансијама							●
24.	Војно морнарство							●
	УКУПНО: (по класама) слушано предмета и полагањих испита	10	12	12	10	10	14	19

НАПОМЕНЕ:

¹ Уредбама од марта, августа, октобра и новембра 1888. године у НПП Више школе уведени су предмети: артиљерија, јахање, ђенералштабни послови (укидан предмет), и најновија општа историја. Октобра исте године одлучено је да се учи један страни језик – француски или немачки, по избору.

² У току школовања 3. класе Више школе донета је уредба којом је укинут српски језик.

³ Укинут предмет најновија општа историја, који је предаван само у 2. и 3. класи Више школе.

⁴ Јануара 1896. односно септембра исте године, програм Више школе проширен је за два предмета: турски језик и борње.

⁵ Од 1901. године, односно с почетком школовања IX класе спојени су предмети: историја ратне вештине и стратегија у један предмет под називом историја ратне вештине са стратегијом. Такође, спојени су предмети: ђенералштабна служба и администрација у нови предмет: ђенералштабна служба с администрацијом. Међутим, од 1906. поново су, уместо једног, предавана два предмета под равним називом.

⁶ Половином 1910. у програм Више школе уведена су три нова предмета (у прилогу под ред. бр. 22, 23. и 24.), а од октобра исте године и четврти – стенографија.

ПРЕДАВАЧИ
у војним школама Кнежевине/(Краљевине Србије
(1830–1919)

Општевојни и стручно-специјалистички (војни) предмети

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
1.	Енциклопедијски преглед војних наука	Фрањо Зах (као управник)
2.	Стратегија	Милојко Лешјанин (1859–1880) с прекидима; Јован Драгашевић (1861–1880) с прек.; Јован Анђелковић (1868–1879) с прек.; Димитрије Ђурић (1869–1893), мали прек.; Петар Топаловић (1887–1890), с прек.; Станојло Стокић (1879–1887), мали прек.; Светозар Нешић (1884–1904), с прек.; Димитрије Цинцар-Марковић (1893); Милосав Живановић (1900–1901); Коста Ј. Поповић (1888–1895); Миљивоје Николајевић (1893–1900); Милутин Мишковић (1904), привремено; Драгутин Димитријевић (1910–1914), с прек.; Милош М. Васић (1891–1899), с прек.; Драгутин Милутиновић (1897–1902); Степа Степановић (1897, 1902–1903); Живојин Мишић (1898–1900, 1900–1902, 1903–1904); Стеван С. Хаџић (1900–1902, 1904–1910); Живко Ђорђевић (1911–1912); Радоје Лазић (1914. изабран за ред. проф. Због рата није отпочео с радом).
3.	Тактика	Ранко Алимпић (1850–1860); Тодор Бојовић (1857–1859); Илија Чолак-Антић (април 1859); Димитрије Ђурић (1869–1893), мали прек.; Милан Андријевић (1880–1890); Јован Павловић (1884–1888); Светозар Нешић (1884–1904), с прек.; ред. и хонор. проф. Радомир Путник (1886–1887, 1888–1895); Коста Ј. Поповић (1888–1895); Јован Атанацковић (1888–1897); Милош Пауновић (крајем 1888); Михаило Ј. Наумовић (1897–1898); Коста Јокић (1891–1898); Милош М. Васић (1891–1899), с прек.; Боривоје Драгашевић (1900–1901); Јован Ф. Ковачевић (крајем 1893); Петар Мишић (1893–1894, 1897–1900, 1902–1906); Лазар Петровић (1894–1896); Новак Бранковић (1894, 1901–1906); Драгутин Милутиновић (1897–1902); Стеван С. Хаџић (1900–1902, 1904–1910); Михаило Живковић (сред. 1902); Петар Пешић (1904–1913), с ратним прекидом; академик Живко Павловић (1906–1914), с ратним прекидом; Милан Ж. Миловановић (1910–1919), с прекидом.
4.	Тактика пешадије	Петар Косић (1919–1921).
5.	Тактика артилерије	Никола Томашевић (1919–1920).
6.	Артилерија	Радивоје Т. Бојовић (1894–1899); Недељко Вучковић (1897–1901, 1909–1910), с прек.; Ђорђе Марковић (1899); Ђорђе Анастасијевић (1899–1900); Ђорђе Шпартал (1902–1911); Владимир Рајковић (1911–1912); Драгомир Ж. Стојановић (1911–1914), с ратним прекидом.
7.	Артилерија и артилериска правила	Петар Протић (1852–1855); Петар Видаковић (1858–1861); Тихомир Николић (1858–1860); Светозар Гарашанин (јесен 1860 – лето 1862); Василије Јанковић (1862–1866); Лазар Чолак-Антић (1867–1871); Евгеније Калинић (1871–1912); Кока Миловановић (1874–1882), с прек.; Коста Костић (1878–1882); ред. проф. Живко Касидолац (1889–1897).
8.	Артилериска егзерцирна правила	Коста Пантић (1882–1885); Јован Д. Павловић (1921–1923); Петар М. Љубичић (1923–1925); Душан М. Радовановић (од 1923).
9.	Артилериски егзерцир	Коста Ненадовић (од 1856).
10.	Артилерија с балистиком	Дамјан Влајић (1882–1920), с прекидима.

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
11.	Основна знања о баруту и оружју	Коста Ненадовић (од 1856).
12.	Наука о оружју с теоријом гађања	Дамјан Влајић (1882–1920), с прекидима.
13.	Опис пушке и настава за гађање	Милан Андријевић (1880–1890); Павле Костић (1886–1888); Стеван П. Јовановић (1892–1895); Михаило Васић (1894–1895).
14.	Инжињерска правила и фортификација	Светозар Станковић (1882–1897); Никола Аранђеловић (1919–1920).
15.	Инжињерска правила с погледом на фортификацију	Чедомир Миљковић (1880–1894).
16.	Фортификација и фортификацијско цртање	Димитрије Миланковић (1852); Јован Бели-Марковић (1852–1859).
17.	Пољска фортификација	Дамњан Поповић (1895–1900); Светислав Исаковић (1895–1904), с прек.; хоно. и ред. проф. Ђурђе Лазић (1909. и даље с прек.).
18.	Стална фортификација	Боривоје Нешић (1892–1896); Дамњан Поповић (1895–1900); Ђурђе Лазић (1909. и даље с прек.); Радисав Зечевић (1911–1912).
19.	Правила пионирске и понтоњерске службе	Димитрије В. Караџић, син Вуков (1859–1865); Коста С. Протић (1865); Коста Протић (1865–1866, 1872–1875); Светозар Љочић (1886–1892).
20.	Инжињерско-техничка настава	Боривоје Нешић (1892–1896); Светислав Исаковић (1895–1904), с прек.; Милош Божановић (1897–1899); Љубомир Поповић (1900–1902, 1904–1913).
21.	Грађевинарство	Фрања Вшетечка (1853–1870); Александар Николић (1870–1873); Михаило Николић (1898–1899).
22.	Фортификацијско и артиљерско цртање	Коста Станишић (1893–1895, 1900–1903).
23.	Фортификација	Димитрије В. Караџић (1859–1865); Јован Бели-Марковић, (1852–1859); Коста С. Протић (1865); Коста Протић (1865–1866, 1872–1875); Јеврем Радојкић (1866–1870); Милан Спирић (1871–1872); Михаило Магдаленић (1875–1895), с прек.; Чедомир Миљковић (1880–1894), с прек.; Светозар Љочић (1886–1892); Коста Станишић (1893–1895, 1900–1903); Љубомир Поповић (1900–1902, 1904–1913); хоно. проф. Никола Аранђеловић (1914), због рата није почео да ради.
24.	Техничка настава	Коста Радисављевић (1879–1896); Чедомир Миљковић (1880–1894), с малим прек.; Светозар Љочић (1886–1892); Михаило Ј. Наумовић (1889–1891); Стеван Илић (1902–1909); Никола Аранђеловић (1919–1920), хоно. проф.
25.	Ђенералштабна служба	Ранко Алимпић (1850–1860); Милојко Лешјанин (1859–1880); Димитрије Бурић (1869–1893), с малим прек.; Павле Ђорђевић (1876), двомесечни курс; Јован Петровић (1879–1897), с прек.; хоно. и ред. проф. Радомир Путник (1886–1887, 1888–1895); Милосав Живановић (1901–1903); Милутин Мариновић (окт. 1901); Василије Антонић (1899–1900); Војислав Живановић (1907–1912); Драгомир Милојевић (1914), због рата није отпочео рад.
26.	Ђенералштаб. служба са администрацијом	Светозар Нешић; Милорад Поповић (1904–1907).
27.	Ђенералштабни послови с ратном игром	Вукоман Арачић (1893–1901), с прекидима.
28.	Ратна служба	Милан Андријевић (1880–1890); Милош М. Васић (1891–1899), с прек.; Стеван П. Јовановић (1892–1895); Василије Антоновић (1899–1900).

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
29.	Геодезија	Проф. Емилијан Јоксимовић (1850); Стеван Здравковић (1865–1887); Коста Радисављевић (1879–1896); ред. проф. Павле Данић (1889–1892); Петар Мишић (1893–1894, 1897–1900, 1902–1906); Светислав Исаковић (1895–1904), с прек.; Милош Божановић (1897–1899); Стеван П. Бошковић (1899. и касније); Стеван Илић (1902–1909).
30.	Наука о земљишту са топограф. цртањем	Милан Николајевић (1910–1922), с прекидима.
31.	Премеравање са крокирањем	Божидар Јанковић (1884–1887); Боровоје Драгашевић (1892–1894); Новак Бранковић (1894, 1901–1906).
32.	Нижа геодезија	Радисав Зечевић (1911–1912).
33.	Виша геодезија	Радован Милетић (1878–1889), с прекидима.
34.	Топографија с крокирањем	Станојло Стокић (1879–1887), с малим прекидима.
35.	Основи више геодезије с применом на картографију	Милан Андоновић (1879–1887).
36.	Практична геометрија с премеравањем	Проф. Михаило Панић (1852–1877); Стеван Здравковић (1865–1887); Коста Радисављевић (1879–1887); ред. проф. Милан Андоновић (1879–1887); Станојло Стокић (1879–1887), с прек.; Јосиф Симоновић (1882–1888).
37.	Правила службе	Милојко Лешјанин (1859–1880), с прек.; Јован Ј. Дамјановић (1875–1898), с прек.; Милан Андријевић (1880–1890); Милан Михаиловић (кратко 1885); Павле Костић (1886–1888); Милутин Мариновић (1889); Бировоје Драгашевић (1892–1894); Михаило Зисић (1894–1895).
38.	Пешачка правила	Димитрије Ђурић (1869–1893), мали прек.; Павле Костић (1886–1888); Милосав Живановић (1888–1889); Милутин Мариновић (1889); Коста Јокић (1891–1898).
39.	Коњичка правила	Милосав Куртовић (1886–1888); Љубомир Н. Христић (1888–1891); Миљивоје Николајевић (1889); Љубомир Лешјанин (1891–1892, 1897–1898); Сима Добрача (1892–1894); Божидар Пејчиновић (1894–1895, 1900–1901); Светозар Петровић (1896–1897); Витомир Н. Христић (1898–1899, 1902–1910).
40.	Артилериска правила	Михаило Срећковић (1873–1882), с прек.; Владимир Николић (1886–1889); Милутин Мишковић (1889); Чедомор Ј. Марковић (1889–1914); Никодије Стевановић (1890–1895); Димитрије Николић (1893–1894); Сима Рашић (крај 1898); Драгомир Т. Николајевић (1900–1902); Светислав Стајевић (1902–1903).
41.	Пешачки егзерцир	Милојко Лешјанин (1859–1880), с прек.; Јован Ј. Дамјановић (1875, 1879–1880, 1882–1898); Љубомир Остојић (1875–1876); Милан Андријевић (1880–1890); Стеван П. Јовановић (1892–1895).
42.	Пешадиска егзерцирна правила	Милан Андријевић (1880–1890).
43.	Пољска и логорска служба	Ранко Алимпић (1850–1860).
44.	Гарнизона и логорска служба	Димитрије Ракић (1860–1861).
45.	Гарнизона служба	Коста Ненадовић (од 1856).
46.	Дисциплинска уредба	Михаило Срећковић (1873–1882), с прек.; Јован Ђорђевић (1880–1881); Коста Панчић (1882–1885); Тихомир Г. Јовановић (1891–1892); Михаило М. Васић (1894–1899, 1899–1900, 1901–1903); Милоје Марковић (1897); Лука Момировић (1897–1898); Љубомир А. Дабић (1899–1900); Велисав Ђ. Миловановић (1900–1903).

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
47.	Хипологија	Јован Теодоровић (1853–1855); Јован Гец (1859–1869), с прек.; Јулије Херцог (1869–1871); Фрањо Бенџик (нов. 1875–1876); Тодор Петрашковић (1879–1894), мали прек.; Стеван Екеровић (1883–1884); Милан Митровић (1905–1921), с ратним прекидима.
48.	Јахање	Ранко Алимпић (1850–1860); Хуго (1853–1854); Адам Врањешевих (1855–1857); Карло Траншан (1864–1865); Коста Јанковић (1865); Младен Ненадовић (1865–1866, 1867–1868); Александар П. Симоновић (јул–окт. 1868); Цветко Павловић (1868–1869); Матеја Оштркић (1869–1871, 1873–1875); Михаило Срећковић (1873–1882), с прек.; Лазар Лазаревих (1874); Милош Бермановић (1874–1875); Тодор Грубановић (1884–1902), с прек.; Михаило Симић (1881); Милосав Куртовић; Љубомир Н. Христић (1888–1891); Љубомир Ј. Ђорђевић (1889); Љубомир Лешјанин (1891–1892, 1897–1898); Сима Добрача (1892–1894); Божидар Пејчиновић (1894–1895, 1900–1901); Светозар Петровић (1896–1897); Андрија Матијашевић (1898–1900); Витомир Н. Христић (1898–1899, 1902–1910); Живојин Ј. Бабић (1899–1900); Милан П. Јовановић (1900–1901, 1902–1903); Момчило Јоксић (крај 1901); Борислав С. Грујић (1901–1903); Драгомир Андоновић (1903–1912); Петар Саватић (1903–1904, 1913–1919), с ратним прекидима; Борђе Крстић (1919–1922).
49.	Вожење	Карло Траншан (1864–1865); Коста Јанковић (1865); Матеја Оштркић (1869–1871, 1873); Михаило Срећковић (1873–1882), с прек.; Коста Пантић (1882–1885); Владимир Николић (1886–1889); Димитрије Николић (1893–1894); Драгомир Т. Николајевић (1900–1902); Светислав Стајевић (1902–1903).
50.	Међународно и ратно право (од 1900. год. одвојене целине)	Проф. Гига Гершић (1879–1880); проф. Андра Ђорђевић (1886–1894); др Милутин Миљковић (1892–1896); Михаило М. Васић (1894–1899, 1899–1900, 1901–1903); Милоје Марковић (1897); Љубомир А. Дабић (1899–1900); Милан Пећанац (крај 1900); др Миленко Веснић (1900–1903); Гојко Павловић (1903–1908).
51.	Међународно јавно и ратно право	Др Миодраг Аћимовић (1908–1920), с ратним прекидом.
52.	Војно судство	Јован Ђорђевић (1880–1881); Тихомир Г. Јовановић (1891–1892); Михаило М. Васић (1894–1899, 1899–1900, 1901–1903); Лука Момировић (1897–1898); Љубомир А. Дабић (1899–1900); Велисав Ђ. Миловановић (1900–1903); др Миодраг Аћимовић (1908–1920), с прекидима.
53.	Војно судство и међународно јавно и ратно право	Драгомир Антула (1919–1922).
54.	Војна педагогија	Коста Јокић (1900–1901, 1906–1911); др Тодор Павловић (1911–1914), с ратним прекидима.
55.	Психологија, логика и педагогија	Проф. Светислав Максимовић (1919–1923).
56.	Администрација	Димитрије Ђурић (1869–1893), мали прек.; Јован Ј. Дамјановић (1875–1898), с прек.; Павле Бошковић (1884–1901); Милан Андријевић (1880–1890); Милосав Живановић (1901–1903); Драгутин Милутиновић (1897–1902); Михаило А. Петровић (1898–1900, 1904–1909); Коста Наумовић (1901–1903); Никола Стевановић (1909–1912); Младен Миливојевић (1909–1912); Радоје Јанковић (од 1914), с прекидима.
57.	Војна администрација	Милојко Лешјанин (1859–1880); Димитрије Ракић (1860–1861); Павле Бошковић (1884–1901); хонор. и ред. проф. Станоје С. Ристић (од 1920).

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
58.	Војно научна администрација	Новак Бранковић (1894, 1901–1906).
59.	Деловодство	Јован Ј. Дамјановић (1875–1898), с прекидима.
60.	Стенографија	Воја Кончар (1879–1885) с малим прек.; Павле Стевановић (крај. 1892); проф. Милорад Полић (1910–1913).
61.	Статистика	Тодор Бојовић (1857–1859); Јован Драгашевић (1861–1880); Јеврем Марковић (1867–1869); Светозар Радојичић (1884–1893), с прек.; ред. проф. Стеван Грујић (1888–1892); Миливоје Николајевић (1893–1900).

Опште образовни предмети

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
1.	Математика	Проф. Емилијан Јоксимовић (од 1850); инг. Јован Ристић (1852), као проф. помоћник; проф. Михаило Панић (1852–1877); Стеван Здравковић (1865–1887); Радован Милетић (1878–1889), с прек.; Коста Радисављевић (1879–1896); Светозар Нешић (1884–1904), с прек.; ред. проф. др Димитрије Данић (1888); ред. проф. Стеван Давидовић (1883–1895), с прек.; др Ђорђе Петковић (1897–1898).
2.	Нацртна геометрија	Проф. Франђо Вштечка (1853–1870); Александар Николић (1870–1873); Димитрије Стојановић (1878–1880); Павле Шафарик (1881–1887); Михаило Рашић (1887–1890); ред. проф. Живко Касидолац (1889–1897); ред. проф. Стеван Давидовић (1883–1895), с прек.; Петар Мишић (1893–1906), с прекидима.
3.	Физика	Проф. др Јован Ламбл (1851–1856); проф. Михаило Панић (1852–1877); проф. Атанасије Вучковић (1868); проф. Коста Алковић (1883–1887), с прек.; ред. проф. Ђорђе Станојевић (1887–1895); ред. проф. Ђорђе П. Рокнић (од 1895).
4.	Механика	Проф. Емилијан Јоксимовић (од 1850); проф. Михаило Панић (1852–1877); Стеван Здравковић (1865–1887); Данило Барковић (1881); ред. проф. Ђорђе М. Станојевић (1887–1895); ред. проф. Ђорђе П. Рокнић (од 1895).
5.	Хемија	Проф. Јован Ламбл (1851–1856); Ниџифор Јовановић (1858–1871), с прек.; Стеван Р. Пантелић (1864–1879), с прек.; проф. Михаило Рашковић (1867–1868); проф. Андра С. Книћанин (1879–1882); др Марко Лeko (1882–1895), с прек.; др Марко В. Николић (1895–1899); др Доброслав Кнез-Милојковић (1900–1901); др Милорад Јовичић (1901–1906); проф. Алекса Станојевић (1906–1909); ред. проф. Драгутин Марјановић (1909–1919), с прекидима.
6.	Цртање математско и топографско	Инг. Август Церман
7.	Цртање	Инг. Игњат Сенички (од 1852); проф. Франђо Вштечка (1853–1870); Александар Николић (1870–1873).
8.	Цртање и краснопис	Димитрије Ракић (1860–1861); Јован Смуђа (1873–1882); Јосиф Симоновић (1882–1888); ред. проф. помоћ. Сава Витас (1885–1909).
9.	Краснопис	Инг. Август Церман (од 1850); Милан Николајевић (1910–1914), с прекидима.

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
10.	Општа историја	Тодор Бојовић (1857–1859); Илија Чолак-Антић (1859); Владимир Николић (1859–1861); Јован Драгашевић (1861–1880), с прек.; Јеврем Марковић (1867–1869); ред. проф. Љубомир Ковачевић (1878–1893), с прек.; проф. Панта Срећковић (1882–1889); проф. Јован Ђорђевић (1895–1897); др Михаило Р. Поповић (1897–1913), с прек.; проф. помоћ. др Јован Јовановић (1902–1904); проф. др Душан Пантелић (1919).
11.	Српска историја	Јован Драгашевић (1861–1880), с прек.; ред. проф. Љубомир Ковачевић (1878–1893), с прек.; проф. Панта Срећковић (1882–1889); др Михаило Р. Поповић (1897–1913).
12.	Историја српских ратова (од 1914).	Душан Пешић (није отпочео рад).
13.	Војна историја	Адам Врањешевећ (1855–1857); Тодор Бојовић (1857–1859).
14.	Историја Срба, Хрвата и Словенаца	Ред. проф. Милош Зечевић (1919).
15.	Историја југословенске књижевности	Проф. Драгутин Костић (1919), хонорарно.
16.	Историја ратне вештине	Јован Драгашевић (1861–1880); Јеврем Марковић (1867–1869); Јован Анђелковић (1868–1879), с прек.; Петар Топаловић (1873–1897), с прек.; Јован Петровић (1879–1897); Станојло Стокић (1879–1887); Димитрије Цинцар–Марковић (1893); Драгомир Вучковић (1893–1897); Драгутин Милутиновић (1897–1902); Степа Степановић (1897, 1902–1903); хонор., на ред. проф. Милован Недић (1904–1905, 1905–1911); Милан Гр. Миловановић (1911–1914), с прекидима.
17.	Географија	Фрањо Зах (као управник); Адам Врањешевећ (1855–1857); Илија Чолак-Антић (1859); Владимир Николић (1859–1861); Јован Драгашевић (1861–1880); Јеврем Марковић (1867–1869); Светозар Радојичић (1884–1893), с прек.; Александар Машин (1885–1888); ред. проф. Стеван Грујић (1888–1892); Миливоје Николајевић (1893–1900); Милош М. Васић (1891–1899), с прек.; Боровоје Драгашевић (1901–1909); Бранко Јовановић (1898–1900); Душан П. Стефановић (1900); Душан Станковић (1900–1904); Живојин Крстић (1900–1901, 1904–1910); Стојан Стојановић (1910–1914) с прек.; Миливоје Зечевић (1910–1919); Љубомир Марић (1919).
18.	Начела војне географије	Јован Драгашевић (1861–1880), с прекидима.
19.	Српски језик	Ред. проф. Љубомир Ковачевић, (1878–1893), с прек.; академик Љубомир Стојановић (1888–1889); ред. проф. Жарко С. Поповић (1898–1899); проф. Драгутин Милутиновић (1902–1913).
20.	Стилистика	Јован Бели-Марковић (1852–1859); Илија Чолак-Антић (1859); Јован Драгашевић (1861–1880), с прек.; Стеван Велимировић (1867–1868); Јован Ј. Дамјановић (1875–1898), с прекидима.
21.	Немачки језик	Проф. Људевит Шпанић (1851–1880); Стеван Д. Поповић (1880–1884); Никола Кесерић (1883–1886); Сава Витас (1885–1909); Јевђеније Јуришић–Штурм (1886–1888); проф. Ђуро Козарац, (1888–1889); проф. Љубомир Миљковић (1888–1891); ред. проф. др Милан Јовановић (1889–1896); ред. проф. Богдан Поповић (1896–1900); Херман Резнер (1897–1903); ред. проф. Хенрик Милер (1900–1910); ред. проф. Миливоје Поповић (1910–1913); Живојин Видановић (1919).

Ред. бр.	НАЗИВ ПРЕДМЕТА	ПРЕДАВАЧ
22.	Француски језик	Фрањо Зах (као управник); проф. Карло Арен (1851–1856); проф. Људевит Шпанић (1851–1880); академик Матија Бан (1858–1859); Јосиф Мојзер (1866–1884); Никола Квекић (1884); Емил Вавасер (1884–1887); Еуген Константин-Лараш (1886–1887); проф. Владислав Вуличевић (1887–1889); проф. Емило Берберовић (1888); ред. проф. др Милан Јовановић (1889–1896); проф. Михаило Шљивић (1889–1895); Спира Калик (1895–1901); ред. проф. Богдан Поповић (1896–1900); Павле Поповић, помагао брату Богдану (1896–1900); ред. проф. Танасије Милушић (1900–1914), с прек.; Тјешимир Старчевић (од 1914), с прекидима.
23.	Руски језик	Архимандрит Кирило Јовичић (1868–1885); руски посланик Александар Хитрово (1890–1894); Михаило Васић (1894–1903), с прек.; ред. проф. др Александар Белић (1901–1903); проф. Милутин Драгутиновић (1903–1904); ред. проф. помоћ. Милоје К. Сретеновић (1904–1907), с прекидима.
24.	Турски језик	Проф. помоћ. Алекса Поповић (1898).
25.	Борење	Јован Замастил (од 1851); Ђорђе Марковић (1858–1860); Фердо Михоковић (1863–1887); Љубомир Илић (1886–1891); Милош П. Васић (1891–1899), с прек.; Шарл Дусе (1891–1919), с прек.; Светислав Мишковић (1895–1897); Драгомир Т. Николајевић (1900–1902); Александар С. Јосифовић (1902–1907).
26.	Гимнастика	Јован Замастил (од 1851); Лазар Цукић (1858–1859); Димитрије В. Караџић (1859–1865); Фердо Михоковић (1863–1887); Љубомир Илић (1886–1891); Стеван П. Јовановић (1892–1895); Јован Стојановић (1893–1894); Светислав Мишковић (1895–1897); Атанасије М. Поповић (1898–1901); Драгомир Т. Николајевић (1900–1902); Мирослав Војиновић (1908–1914); Фрањо Хофман (1908–1914).
27.	Пливање	Јован Замастил (од 1851); Фердо Михоковић (1863–1887).
28.	Морал	Протојереј Михаило Поповић (1852–1857).
29.	Основе хришћанства	Протојереј Михаило Поповић (1852–1857)
30.	Наука хришћанска	Архимандрит Сава Јовшић (1856–1857), с прек.; архимандрит Никанор Зисић (1861–1864); протојереј Никола Стајевић (1864–1868); архимандрит Кирило Јовичић (1868–1885); војни прота Коста Рушчуклић (1879–1883); војни прота Илија Протић (1883); војни прота Здравко Пауновић (1905).
31.	Музика и певање	Станислав Бинички (1908–1913); виши капелник Драгутин Ф. Покорни (1910–1919); Хинко Маржинец (1919).
32.	Хигијена	Др Владан Ђорђевић (1874–1875); др Радмило Лазаревић (1880–1888), с прек.; др Милан Јовановић (1889–1896); др Димитрије Герасимовић (1896–1903), с прек.; др Ђорђе Владисављевић (1919); Сима Карановић (1900, 1901–1910); др Владимир А. Поповић (1903–1906); др Благоје Николић (1906–1910); др Ђорђе Протић (1919).